

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია
ბათუმის ნ. გერმენოვილის სახ. სამეცნიერო-კვლევითი ინსტიტუტი

დ. ხ ა ხ უ ტ ა ი შ ვ ი ლ ი

უფლისციხე — ქალაქი კლდეში



„მეცნიერება“
თბილისი
1989

ნაშრომში პოპულარული ენით მოთხრობილია საქართველო-კავკასიის ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი კლდეში ნაკვეთი ძეგლის — უფლისციხის — წარსულზე. თხრობა დაფუძნებულია უმდიდრეს არქეოლოგიურ მასალაზე და წერილობითი წყაროების მონაცემებზე. წიგნი ილუსტრირებულია და მოიცავს პერიოდს ადრებრინჯაოს ხანიდან ვიდრე გვიან შუა საუკუნეებამდე. წიგნი გამიზნულია იმათთვის, ვინც დაინტერესებულია მშობლიური ქვეყნის წარსულით, მისი მატერიალური და სულიერი კულტურით.

რედაქტორი ისტ. მეცნ. დოქტ. გ. გიორგაძე
რეცენზენტები: ისტ. მეცნ. კანდ. ს. გოგიტიძე
უმც. მეცნ. თანამშრ. შ. მამულაძე

შესავალი

ქართველმა ხალხმა საკაცობრიო კულტურის საგანძური არაერთი შედეგით გაამდიდრა. მათ შორის, მრავალწლიანი არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შემდეგ, ახალი წახნაგებით ამობრწყინდა კლდეში ნაკვეთი უფლისციხე — ქართველი ხალხის მატერიალური კულტურის ბრწყინვალე ძეგლი, ჩვენი ერის მემკვიდრე და მისი შემოქმედებითი ფანტაზიის უკნობი შედეგრი, ჩვენი ისტორიის ქვაზე დაწერილი ფურცელი.

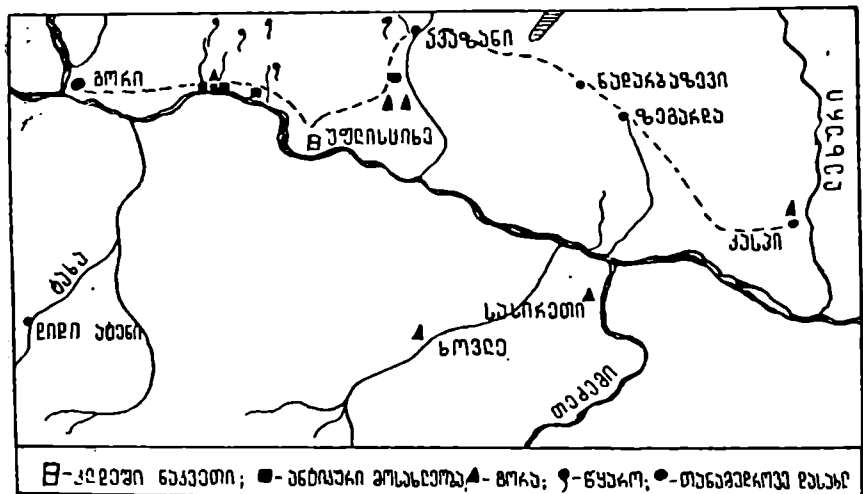
...მოდუდუნე მტკვარი და მდინარისპირა პირქუში კლდეები, კლდოვან მასივში ამოკვეთილი გრანდიოზული ნაქალაქარი, ბჰემორღვეული სასახლეებითა და დარბაზებით, ქუჩებითა და წყალსაცავებით, კლდეშივე ნაკვეთი მცირე ანსამბლი „ქვახერელი“ მდინარის საპირისპირო მხარეს... წინ, სამხრეთისაკენ — თრიალეთის ქედის დახრამული, ტყიანი კალთები და მწვერვალები, ბალუაშთა საგვარეულო ციხის, „კლდეკარის“ ნანგრევები; მარჯვნივ — გორი და ხიდისთავი ტანას ხეობით; მარცხნივ — წითელქალაქი თემის ხეობით, ნოსტე-ცხირეთის ნანგრევებითა და კასპი, ცემენტის მბოლავი ქარხნებით... ზურგს უკან — კვერნაქის ხრიოკი კალთები, საკოლმეურნეო სათიბები და კლდოვანი მასივები... დაბლა — ამწვანებული ქალები და მდინარეზე მოსრიალე მეთევზე ნავტიკით, ამ პირველყოფილი წყლის ტრანსპორტით; და იქვე, მწვანეში ჩაფლული სოფელი, მახლობლად, მინდვრებზე მომუშავე კომბაინები, რომელთა ხმაურს დროდადრო, რეაქტიული ლაინერების გუგუნიც აძლიერებს... ყოველივე ეს ქმნის ერთიან ტილოს, რომელზედაც თანამედროვეობა და წარსული პარმონიულადაა შეხამებული.

როცა უფლისციხესა და მის სანახებს ეცნობით, თვალწინ გადაგეშლებათ ჩვენი ცხოვრების ათასწლოვანი განვითარების რეალური სურათი, წარმოდგენილი თანამედროვეობის ფონზე. ერთ დღეში გაივლით გზას კაუისა და სპილენძის ნამგლის საზოგადოებიდან ატომურ რეაქტორამდე, რომლის კონტურებსაც მატარებლის სარკმლიდან შეავლებთ თვალს...

ბევრი რამ გამოუცნობი და იდუმალი ახლდა უფლისციხეს. ამის შესახებ ჯერ კიდევ ადრეული შუა საუკუნეების ქართველი ავტორებიც

მიუთითებდნენ. მათ მაშინვე შენიშნეს, რომ ბევრი რამ იმ რიტუალებ-
ში, რაც უფლისციხესთან იყო დაკავშირებული, წინ უსწრებდა ქრის-
ტიანობას. წარმართობის დროინდელი იყო. უფლისციხე ასევე იდუ-
მალებით მოცული დარჩა XVIII საუკუნეშიც და კარგა ხანს მომდე-
ვნო პერიოდშიც. ამის მოწმობაა ვახუშტი ბაგრატიონის ცნობილი ნაშ-
რომი.

ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის
ინსტიტუტისა და საქართველოს ხელოვნების სახელმწიფო მუზეუმის
თანამშრომელთა მრავალწლიანი ერთობლივი მუშაობის შედეგად ახ-
ლად დაიწერა ამ უნიკალური არქიტექტურული ძეგლებისა და მნიშ-
ვნელოვანი საქალაქო ცენტრის ისტორიის ბევრი ფურცელი, ფარდა-
ეხადა ბევრ საიდუმლოს, დადგინდა ძეგლის წარმოქმნის დრო და
ვითარება, მისი განვითარების ეტაპები, განისაზღვრა მისი ადგილი სა-
ქართველოსა და კავკასიის ისტორიაში.



სურ. 1. უფლისციხის მიდამოების ძეგლთა განლაგების სქემა.

სამწუხაროდ, 1965 წლამდე არ გვქონდა ნაშრომი, რომელიც ფარ-
თო მკითხველს უფლისციხესა და მის წარსულს გააცნობდა. ამის მი-
ზეზი იყო უქონლობა მასალებისა, რომელთა საფუძველზეც ამგვარი
ნაშრომის შექმნა გახდებოდა შესაძლებელი. ძეგლის შესწავლის და-
წყებიდან თითქმის 130 წელი გავიდა, მაგრამ მხოლოდ ახლახან მო-
ხერხდა მისი წარმოქმნის დროისა და განვითარების საფეხურების და-

დგენა. გადამწყვეტი სიტყვა ამ მიმართულებით 1957 წელს დაწყებული არქეოლოგიური გათხრებით მოპოვებულმა მასალებმა თქვეს. 1965 წელს გამოცემული წიგნი, ძირითადად, სწორედ ამ მასალების საფუძველზე იყო დაწერილი. მასში მოთხრობილი იყო საქართველოს ამ ერთ-ერთი უძველესი და თავისი გარეგნული სახით უნიკალური ქალაქის წარმოქმნაზე, ცხოვრების ცალკეულ მხარეებზე (აღნაგობა, მეურნეობა, სოციალური სახე, კულტურის მდგომარეობა, ტრანსპორტი. გზები...), დაცემის მიზეზებზე და ა. შ. ამავე დროს, ნაშრომი ერთგვარი მეგზურიც იყო მკითხველისათვის, თუ იგი ძეგლის გაცნობას მოისურვებდა. ალბათ ამიტომ მოხდა, რომ დიდი ტირაჟით გამოსული „კლდეში ნაკვეთი ქალაქის“ ყველა ეგზემპლარი მაღაზიათა თაროებიდან რამდენიმე კვირაში გაქრა. ახალი გამოცემის დაგვიანება მხოლოდ ავტორის მოუცლევლობის ბრალია. ამასთან, მე ყოველთვის ვგრძნობდი, რომ ფართო მკითხველი უფრო მეტი ყურადღების ღირსი გახლავთ, ვიდრე ზოგჯერ ჩემი ამქრის ზოგიერთი წარმომადგენელი იჩენს მათ მიმართ. ვიმედოვნებ, რომ შემოთავაზებული წიგნი „უფლისციხე — ქალაქი კლდეში“ რამდენადმე მაინც დააკმაყოფილებს მკითხველების ცნობისმოყვარეობას.

უფლისციხის შესწავლის ისტორიიდან

საქართველოს ტერიტორიაზე დაცულია კლდეში ნაკვეთი სამი დიდი ძეგლი. ესენია: უფლისციხე, ვარძია და გარეჯა. ვარძიის ძირითადი ნაწილი XII საუკუნით თარიღდება, ხოლო გარეჯისა — VI-VII საუკუნეებით. უფლისციხე კი, როგორც კლდეში ნაკვეთი სამოსახლო, 2500 წლით ადრეა წარმოქმნილი, ვიდრე ვარძია და 2000 წლით ადრე, ვიდრე გარეჯა. ამასთან, დამახასიათებელია, რომ XVIII საუკუნის პირველ ნახევარში, ცნობილი ქართველი ისტორიკოსი და გეოგრაფი ვახუშტი ბაგრატიონი, მასალების უქონლობის გამო, იძულებული იყო გაემეორებინა ზღაპრული გადმოცემა უფლისციხის ლეგენდარული უფლოსის მიერ დაარსების შესახებ. ამგვარი ცნობა XI საუკუნის ისტორიკოსის ლეონტი მროველის თხზულებაშია შემონახული. ლეონტი მროველზე უწინარეს VII საუკუნის ქართველ ანონიმს მიაჩნდა, რომ უფლისციხე ერთ-ერთი უძველესი ქალაქის, კასპის ციხეს წარმოადგენდა. გარკვეულ დრომდე ჩვენ არ გვქონდა მასალა, რომელიც ამ ძველი ავტორის ცნობის სანდოობაში დაგვარწმუნებდა. მით უფრო, რომ ამავე ავტორის ნაშრომში არაერთი აშკარად მცდარი ცნობაც არის წარმოდგენილი.

უფლისციხის პირველი, შედარებით სრული ზოგადი აღწერილობა ვახუშტი ბაგრატიონის ნაშრომშია („აღწერა სამეფოსა საქართველოსა“) წარმოდგენილი. იქ ვკითხულობთ: „...კასპის დასავლეთ მინდორი მტკვარსა და კვერნაქს შუა არს აშუერიანი, უწყლობით უნაყოფო, უფლისციხემდე. ...აშურიანს ზეით არს უფლისციხე, კვერნაქის გამოკიდებულის კლდის გორასა ზედა, მტკვრის კიდესა, რომელი აღაშენა პირველად უფლოს, ძემან ქართლოსისამან, და იყო ქალაქი ჩინგისამდე; აწ არს შემუსვრილი. არამედ შენობა უცხო, კლდისაგან გამოკვეთილი; პალატი დიდ-დიდნი, ქანდაკებულნი კლდისაგანვე; გვირაბი ჩახვრეტით ჩაკაფული მტკვრამდე, დიდი. დასავლით აქუს ქარაფი მაღალი, და მას შინა გამოკვეთილნი ქვაბნი მრავალ-დიდნი, არამედ აწ შეუვალ არს. აქა არს ბუზნი. გამოსული იხილვების სპალაშქარნი შუბოსან-მშვილდოსანნი, ცხენოსანნი, გალაშქრებულნი, ნიშნენ მისნობად და უწოდებენ უფლისციხეს. ამის დასავლით არს ქალაქი გორი“.

უფლისციხის შესწავლა არსებითად არც XIX საუკუნეში გასცილებია ვახუშტი ბაგრატიონის ცოდნის ფარგლებს. XIX საუკუნის 30-იან წლებში ძეგლის წარსულზე ფართოდ შეჩერდა ფრანგი მეცნიერი დიუბუა დე მონპერე. მანვე მოგვცა ძეგლის შედარებით სრული აღწერა. დიუბუა ფიქრობდა, რომ, რადგან უფლისციხეში არ არის ქრისტიანული ეკლესია, კლდეში ნაკვეთი ქალაქი წინაქრისტიანული ხანისა უნდა იყოსო. ქალაქის წარმოქმნას იგი სპარსელებისა და პართელების გავლენას უკავშირებდა. დიუბუას ზემოაღნიშნული საბუთი, როგორც ქვემოთ დავრწმუნდებით, გაუგებრობაზე იყო დაფუძნებული და მასზე დაყრდნობით ძეგლის წინაქრისტიანული ხანით დათარიღება არ შეიძლებოდა.

1844 წელს უფლისციხის წარსულს შეეხო ცნობილი ქართველი მკვლევარი პლატონ იოსელიანი. მას, დიუბუას მიდევნებით, უფლისციხე წინაქრისტიანული ხანის ძეგლად მიაჩნდა, რადგან უფლისციხეში ვერ ხედავდა კლდეში ნაკვეთ ეკლესიას.



სურ. 2. უფლისციხის შიდა ქალაქი. ხედი სამხრეთ-აღმოსავლეთიდან. (გადაღებულია ვერტმფრენიდან ცენტრალური უბნის არქეოლოგიურ გათხრებამდე).

1848 წელს გამოქვეყნდა კ. ნ. მურავიოვ-აპოსტოლის ნაშრომი „საქართველო და სომხეთი“, სადაც უფლისციხის აღწერაა მოცე-

მულ. სხვადასხვა დანიშნულების ნაგებობათა გვერდით მან უფლის-
ციხეში კლდეში ნაკვეთი ეკლესიის არსებობაც დაადასტურა, მაგრამ
არ უცდია ამ საფუძველზე დიუბუა დე მონპერესა და პლატონ იოსე-
ლიანის შეხედულებანი გადაესინჯა. იგი, როგორც ჩანს, არც იცნობ-
და ამ მკვლევართა ნაშრომებს.

1852 წელს გაზ. „კავკაზში“ დაიბეჭდა წერილი, რომლის ავტო-
რი მოუწოდებდა საზოგადოებას, ყურადღებით მოქცეოდა უფლისცი-
ხის შესწავლას. მისი აზრით, კავკასიის წარსულის შესწავლაში, რაც
ახლა უნდა დაწყებულიყო, უფლისციხის შესწავლას საპატიო ადგი-
ლი უნდა დაეჭირა. იმავე წელს დ. მეღვინეთუხუცესს უფლისციხეში
მცირე მასშტაბის გათხრებიც ჩაუტარებია, მაგრამ საინტერესო ვერა-
ფერი უპოვია. სპეციალური განათლების მქონე კადრების უყოლობა
და მეცნიერების განვითარების იმდროინდელი მდგომარეობა ჩვენში
საშუალებას არ იძლეოდა ნამდვილი არქეოლოგიური კვლევა-ძიების
საწარმოებლად. ამ დროის გამთხრელები, უპირატესად, სამეზეუმო
ნივთების მოპოვებით იყვნენ დაინტერესებული; ამაში ბრალი ცარი-
ზმის ხელისუფლებასაც მიუძღოდა, რომელიც ყოველმხრივ ცდილობ-
და, რუსეთის იმპერიაში მოსახლე ე. წ. „მცირე ერების“ თვითშეგნე-
ბის ფორმირება შეეფერხებინა და მეცნიერებასაც შესაბამის მიმარ-
თულებას აძლევდა. საქართველოს წარსულის შესწავლა, რომელშიც,
ცხადია, უფლისციხეც არ წარმოადგენდა გამონაკლისს, ასეთსავე მდგო-
მარეობაში იყო. ასეთ ვითარებაში ყველაფერი, ცოტად თუ მეტად
მნიშვნელოვანი, გარედან მოტანილად და ნასესხებად ცხადდებოდა და
მკვლევართა დიდი ნაწილიც თავის ნიჭსა და მომზადებას ამ მცდარი
დებულების დასაბუთებას ახმარდა. XIX საუკუნის მეორე ნახევარში
ქართული პროგრესული ინტელიგენციის მოწინავე ნაწილს, დიდო
ილიას მეთაურობით, შეგნებული ჰქონდა, თუ რა გადამწყვეტ ფაქ-
ტორს წარმოადგენდა ქვეყნის წარსულის ცოდნა ერის გამოღვიძე-
ბისა და ეროვნული თვითშეგნების განმტკიცებისათვის. შემთხვევითი
არ იყო, რომ 1890 წელს ცნობილი ქართველი ისტორიკოსი დიმი-
ტრი ბაქრაძე ქართველმა ერმა ეროვნული გმირის შესაფერი პატივით
დაასაფლავა. ცარიზმის ხელისუფლება მხოლოდ მაშინდა მიხვდა, რომ
დ. ბაქრაძე, საგანგებო დავალებათა ეს თავმდაბალი მოხელე, ქართვე-
ლი ხალხის ნაციონალურ-გამათავისუფლებელი ბრძოლის დროშას ემ-
სახურებოდა.

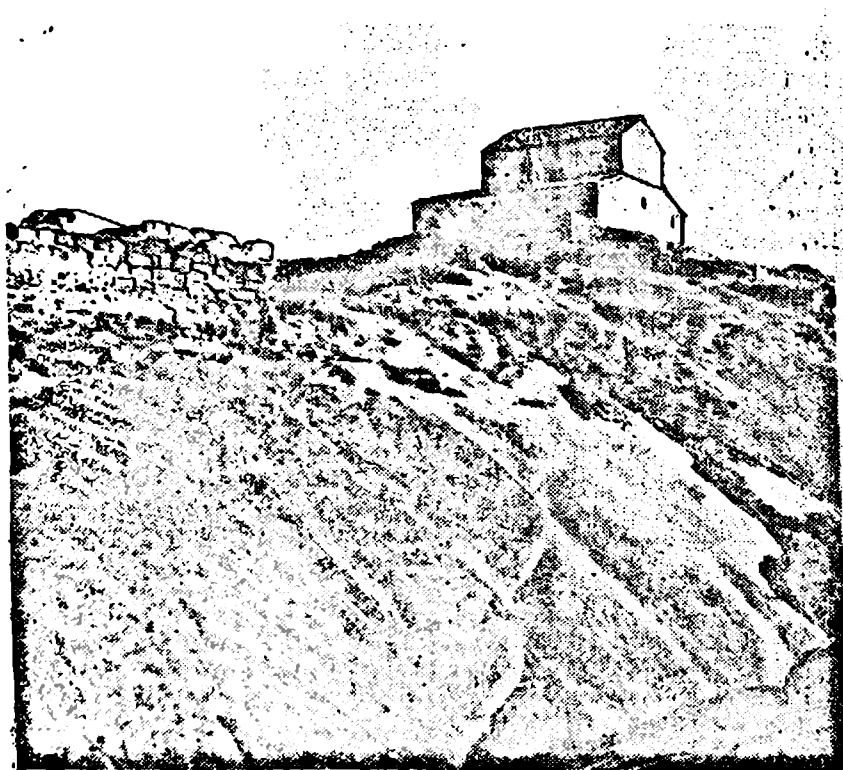
1894 წელს უფლისციხეს გაკვრით შეეხო პ. უვაროვა. მან გამო-
ჰყო კლდეში ნაკვეთი ნაგებობების ერთი ჯგუფი, ისინი რომაული
სამშენებლო ხელოვნების გავლენის ხანას დაუკავშირა და ახ. წელთ-
აღრიცხვის პირველ საუკუნეებს მიაკუთვნა.

1998—1899 წლებში ცნობილი გერმანელი მეცნიერები კ. ლემან-ჰაუპტი და ვ. ბელკი იწყებენ ურარტუს სამეფოს ძეგლების შესწავლას. გზათგავლით მათ მოინახულეს საქართველოს ნივთიერი კულტურის ძეგლებიც, მათ შორის, უფლისციხე და ვარძია. კ. ლემან-ჰაუპტმა, სამწუხაროდ, ვერ შენიშნა ის გარემოება, რომ უფლისციხე, ვარძია და გარეჯა სხვადასხვა დროის ძეგლებია. მან ისინი ერთ ქრონოლოგიურ ჯგუფში გააერთიანა და ურარტულ სამყაროს დაუკავშირა. შეეხო რა საქართველოს კლდეში ნაკვეთი ძეგლების აღნაგობას და შეუდარა რა წინააზიის კლდეში ნაკვეთი ძეგლებს, ლემან-ჰაუპტმა წამოაყენა ქართველი ხალხის წარმოშობის თავისებური თეორია: მისი აზრით, არაუგვიანეს ძვ. წელთაღრიცხვის VI საუკუნისა, ფრიგიიდან (სამხრეთ-დასავლეთ მცირე აზიიდან) დაიძრნენ მესხები¹ და აღმოსავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე დასახლდნენ, შეადგინეს რა ქართველი ხალხის უძველესი და ძირითადი ნაწილი. ამის შემდეგ, არაუგვიანეს ძვ. წელთაღრიცხვის IV საუკუნისა, თავისი სამშობლოდან ჩრდილოეთისკენ დაიძრნენ კარდუხ-გორდიები², რომლებშიც ქართველი ანუ იბერები უნდა დაეინახათ. მათ შეავიწროვეს მესხები და შეერივნენ მათ. მისი აზრით, საქართველოს კლდეში ნაკვეთი ქალაქები, — უფლისციხე, გარეჯა და ვარძია, — ხასიათითა და პროპორციებით უფრო კარდუხ-გორდიების გამოქვაბულებთან პოულობენ მსგავსებას, ვიდრე ზუსტი პროპორციების მქონე ხალღურ-ფრიგიულ გამოქვაბულებთან. ეს ფაქტი მას ქართ-იბერებისა და კარდუხ-გორდიების ახლო მონათესაობის საბუთად მიაჩნდა. მაშასადამე, ლემან-ჰაუპტი იმ აზრს იცავდა, რომ კლდეში ნაკვეთი ქალაქები აღმოსავლეთ საქართველოს ტერიტორიის აბორიგენი მოსახლეობისათვის კი არაა დამახასიათებელი, არამედ სამხრეთიდანაა მოტანილი და შეთვისებული. თუ ყურადღებით გავეცნობით ლემან-ჰაუპტის არგუმენტებს, ვნახავთ, რომ მან ზედიზედ დაუშვა რამდენიმე შეცდომა. ჯერ ერთი, არ შეიძლება ერთ ჯგუფში გავაერთიანოთ უფლისციხე, ვარძია და გარეჯა, რადგან ისინი

¹ უკანასკნელ დრომდე მკვლევართა ერთი ნაწილი ფიქრობდა, რომ მესხები გამოუყენებდნენ მცირე აზიაში ფრიგიის სამეფოს ტერიტორიაზე მოსახლე მუშეებს და სამხრეთ საქართველოს ტერიტორიაზე დასახლდნენ.

² კარდუხები ზემო შუამღინარეთში, ახლანდელი ქურთისტანის დასავლეთ ნაწილში მოახალე ტომები იყვნენ. ძვ. წელთაღრიცხვის V საუკუნის მიწურულს კარდუხებით დასახლებულ რაიონს ჩრდილოეთიდან, მდინარე ბოხტანსუს ხაზზე, არმენია ესაზღვრებოდა, ხოლო მისი სამხრეთი საზღვარი ქურთისტანის ქედის იმ ნაწილზე გადიოდა, რომელიც მდ. ტიგროსის მხარესაა მიქცეული. ამ დროს, როგორც ბერძენი ისტორიკოსი ქსენოფონტე გადმოგვცემს, კარდუხები ცხოვრობდნენ ხეობებში განლაგებულ მდიდარ სოფლებში და მსიღვედნენ მიწათმოქმედებას, მევენახეობას და მესაქონლეობას. ჰქონდათ განვითარებული ხელოსნობა.

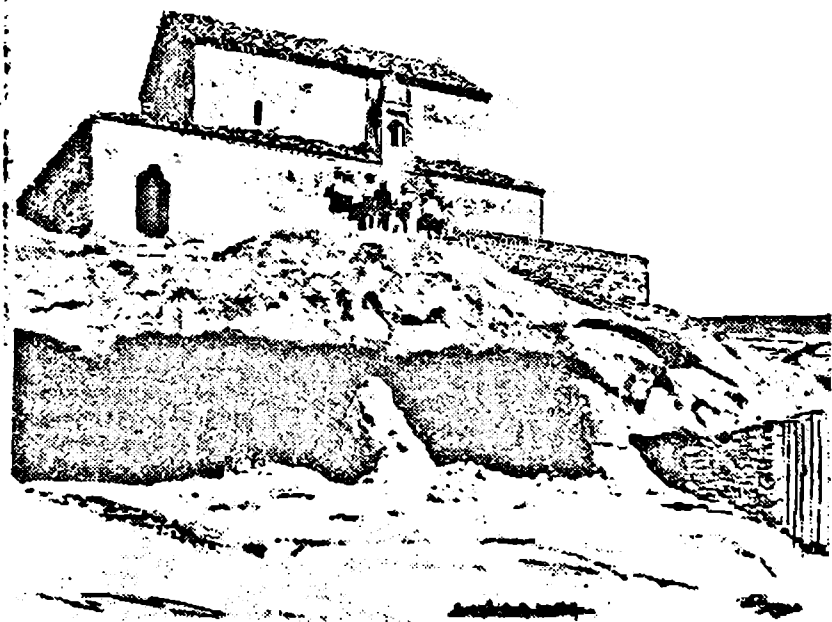
აბა მარტო სხვადანსხვა დროის, არამედ სხვადასხვა ხასიათის ძეგლები. ამ ძეგლთაგან, უკანასკნელ დრომდე არავე იცოდა, მათ შორის არც ლემან-ჰაუპტმა, თუ ნამდვილად რა დროის ძეგლი იყო უფლისციხე. ყოველ შემთხვევაში, ლემან-ჰაუპტი, როგორც მისი შიჯელობიდან ჩანს, უფლისციხეს ძვ. წელთაღრიცხვის IV საუკუნის მომდევნო ხანის, ე. ი. კარდუხ-გორდიების ქართლში მოსვლის მომდევნო პერიოდის ძეგლად მიიჩნევდა. ასეთი მტკიცეების ძირითად საბუთად მას ქართლისა და კარდუხების კლდეში ნაკვეთი ძეგლების შესავსება მიაჩნდა. მაგრამ რამდენადაც იგი ერთმანეთისაგან ვერ ასხვავებდა, ერთი მხრივ, ანტიკური ხანის უფლისციხეს, ხოლო მეორე მხრივ, შუა საუკუნეების ვარძიასა და გარეჯას, ცხადია, არ შეიძლება მას ნათელი წარმოდგენა ჰქონოდა არც ვარძიის, არც გარეჯის



სურ. 3. უფლისციხის შიდა კალაქის სამეკლესიანი ბაზილიკა. ხედი მტკვრის ნაპირიდან.

და მით უფრო, არც უფლისციხის შესახებ. თუ როგორი იყო უფლის-
ციხის შესწავლის მდგომარეობა XX საუკუნის პირველ ნახევარში,
ჟარგან ჩანს შემდეგი ფაქტიდან: 1944 წელს გამოცემულ კაპიტალურ
ნაშრომში „მსოფლიო არქიტექტურის ისტორია“ პროფ. ს. ბესსონოვი
უშენიშვნოდ იმეორებდა ლემან-ჰაუპტის აზრს, თითქოს უფლის-
ციხე და ვარძია ხალდური (ურარტული) კულტურის წრისადმი კუთ-
ვნილი ძეგლებია. ქვემოთ, უკვე უახლესი მასალების შუქზე, დავინა-
ხავთ, თუ რამდენად დაუსაბუთებელია აღნიშნული მოსაზრება.

აკად. გ. ჩუბინაშვილის აზრით, უფლისციხის კლდეში ნაკვეთ
კომპლექსთა ძირითადი ჯგუფები გვიანანტიკურ ხანასა და შუა საუ-
კუნეებს მიეკუთვნება. როგორც მკითხველი ნახავს, უახლესი მასა-
ლების სინათლეზე ეს მოსაზრებაც დაზუსტდა. საერთოდ, როგორც



სურ. 4. უფლისციხის შიდა ქალაქი. X საუკუნის სამეცლესიანი ზაზილიყა; ხედი
სამხრეთიდან

უკვე აღვნიშნეთ, არქეოლოგიური გათხრების დაწყების წინ, უფლის-
ციხის შესწავლაში ქაოსი სუფევდა. ამის საილუსტრაციოდ იმ ფაქტის
აღნიშვნაც იკმარებდა, რომ გამოქვაბულთა ერთსა და იმავე ჯგუფს

მკვლევართა ერთი ნაწილი შუა საუკუნეებით ათარილებდა, მეორე — გვიანანტიკური ხანით, ხოლო მესამე — შედარებით ადრეული, გაურკვეველი პერიოდით.

უფლისციხის კლდეში ნაკვეთი ნაქალაქარის შესწავლაში ცალკე უნდა აღინიშნოს აკად. შ. ამირანაშვილის დამსახურება. ძეგლებზე სპეციალური მუშაობისა და რეგი საყურადღებო მოსაზრებების შემუშავების შემდეგ, იგი იმ დასკვნამდე მივიდა, რომ არსებული ჩიხიდან თავის დაღწევა, უფლისციხის შესწავლის მეცნიერულ საფუძველზე დაყენება და შემდგომი დაწინაურება მხოლოდ ფართო არქეოლოგიური გათხრების გზითაა შესაძლებელი. მართლაც, არქეოლოგიური გათხრების დაწყებისთანავე ნათელი გახდა ამ გზის პერსპექტიულობა. ხანგრძლივი მუშაობის შედეგად მოპოვებულმა მასალამ გადაგვიშალა სრულიად ახალი სურათი საქართველოს ამ უძველესი საქალაქო ცენტრის წარსულზე. გაირკვა კლდეში ნაკვეთი სამოსახლოს წარმოქმნისა და მისი გაქალაქების დრო და ვითარება, დადგენილ იქნა ქალაქის ადრინდელი სახე და მისი შემადგენელი ნაწილები, ქალაქის მეურნეობის ხასიათი და დარგები, ქალაქის განვითარების ეტაპები, აგრეთვე კლდეში ნაკვეთ კომპლექსთა ცალკეული ჯგუფების ამოკვეთა-გაფორმების დრო, შესწავლილ იქნა გზებისა და ტრანსპორტის, ვაჭრობისა და ხელოსნობის მდგომარეობა და ა. შ.

უფლისციხისაკენ

3

...უფლისციხეში მოხვედრა ახლა სამი გზით შეიძლება. ასევე იყო შორეულ წარსულშიც. ერთ-ერთი გზა სოფელ ქვახვრელიდან იწყება. თქვენ ფართო ხიდით გადადიხართ მტკვრის მარცხენა ნაპირზე და ქალაქი გაშენებულ ბაღებში მიმალულ სასოფლო გზას დასავლეთისაკენ მიჰყვებით. შორიდანვე ჩანს კლდოვან მასივში ამოკვეთილი დარბაზები და აგურით ნაგები დიდი ეკლესია სამრეკლოთი. გზა იმ კლდოვანი მასივის ფუძესთან გაივლის. რომელშიც ქალაქის ცენტრალური ნაწილია ამოკვეთილი. მეორე გზა ქ. გორიდან მოდის. იგი მტკვრის მარცხენა, მაღალ ნაპირზე გაშლილ, სამხრეთისაკენ დახრილ ველზე ეშვება, მშრალ ხეებში მიიკლავნება და უფლისციხისაკენ მიემართება. აღმოსავლეთისაკენ ადრევე შენიშნავთ კლდოვანი მასივის დასავლეთ ციკაბო ფლატებს და რამდენსამე გამოქვაბულს, მათი გაცნობა ალპინისტური მოწყობილობის გარეშე შეუძლებელია. ეს გზაც სასოფლო შარაა და უფლისციხესთან პირველ გზას უერთდება. მესამე გზა თბილის-გორის ავტომაგისტრალს სოფელ შავშვების მახლობლად გამოეყოფა, კვერნაქის ჩრდილო კალთას აივლის და.

ნადარბაზეის ველს გადაივლის, ხელმარცხნივ მოიტოვებს ნადარბაზეის ტბას, სოფელ ნადარბაზეს და სამხრეთ-დასავლეთით სოფელ ავაზნებისაკენ მიემართება. ავაზნებთან გზა განშტოვდება: ერთი შტო კვერნაქის სამხრეთ კალთაზე გაშლილი ზეგანის გავლით ქალაქ გორისაკენ მიემართება, ხოლო მეორე ავაზების ხევს დაუყვება და ახაშნების წყაროსთან ყვავის საყდრისკენ გაუხვევს. გზა გადასერავს „წითელ მიწას“, „კოტალაქებს“ და კლდოვან მასივში ამოკვეთილ უზარმაზარ თავლია გვირაბს მიაღდება. გვირაბში შესვლამდე თუ მარცხნივ გადაიხედავთ, თვალწინ ქვიშაქვების დიდი მასივი და კლდეში ნაკვეთი ქალაქის ნანგრევები გადაგეშლებათ. გზა გვირაბში შედის, რომლის სიმაღლე ადგილ-ადგილ 10 მეტრამდე აღწევს, სიგანე 2,5 მეტრია, ხოლო სიგრძე — 150 მეტრზე მეტი. გვირაბის დასასრულთან გზა დაბლა ეშვება და იმ ხევის აღმოსავლეთ კალთას დაჰყვება, რომელსაც



სურ. 5. უფლისციხის დიდი კლდეკარი („კლდი ორღობე“).

ადგილობრივი მოსახლეობა ადუანტ ხევს ეძახის. კლდეში ამოკვეთილ გვირაბს, რომელიც ნაქალაქარის ჩრდილოეთით 700—800 მ მანძილზე მდებარეობს, ადგილობრივ „კლდი ორლობეს“ ეძახიან. ასეთ „კლდი ორლობებს“ ძველ საქართველოში „კლდეკარებს“ ეძახდნენ (გაიხსენეთ კლდეკარი თრიალთში, მცხეთაში და ა. შ.). დიახ, ეს უფლისციხის „დიდი კლდეკარია“, ერთ-ერთი უდიდესი ძველი კავკასიის ამ ხასიათის ძეგლებს შორის (სურ. 5). უფლისციხის დიდი კლდეკარი გამოკვეთილი ჩანს ჩვ. წელთაღრიცხვის IV—III საუკუნეში. იგი მდებარეობდა იმ უძველეს სავაჭრო-სატრანზიტო გზაზე, რომელიც ამიერკავკასიაზე (კოლხეთი, ქართლი, ალბანეთი) გადაივლიდა და შავი ზღვის აუზის ქვეყნებს კასპიის ზღვის აუზის ქვეყნებთან აკავშირებდა. 2300 წლის წინათ, როგორც ბერძენი გეოგრაფის სტრაბონის ნაშრომში დაცული უფრო ადრინდელი ცნობიდან ჩანს, ამ გზით შავი ზღვა-აუზის ქვეყნები ინდოეთის ნაწარმსაც იღებდნენ. კლდეკარის ზომები მიუთითებს, რომ ძვ. წელთაღრიცხვის IV—III საუკუნეებიდან ამ გზაზე ბორბლიან ტრანსპორტსაც უმოძრავია.

ეს ძირძველი სავაჭრო არტერია, როგორც დასტურდება, სწორედ იმ ქვეყნებსა და რეგიონებს სერავდა, რომლებსაც სამეურნეო და სოციალური განვითარების მაღალი დონე გააჩნდათ, საგარეო ვაჭრობაშიც აქტიურად მონაწილეობდნენ და წარმოადგენდნენ სასაქონლო პროდუქციის არა მარტო მომხმარებლებს, არამედ მწარმოებლებსაც. სწორედ ამგვარი ურთიერთობის შედეგად მოხვდა ქართლისა და კოლხეთის ნივთიერ კულტურაში ანტიკური თუ აღმოსავლური საწარმოო ცენტრების ხელოსნური პროდუქციის ასეულობით ნიმუში.

თუ ჩვენ უფლისციხისაკენ ამ მიმართულებით გავემგზავრებით, ჩვენი გზის ერთი მონაკვეთი — ნადარბაზევის ტბიდან უფლისციხემდე — ზუსტად დაემთხვევა ამიერკავკასიის ამ უძველესი და უდიდესი სავაჭრო გზის ტრასას, რომელზეც 2000-ზე მეტი წლის წინ კოლხი, იბერი თუ ირანელი ვაჭრების ქარავნები მოძრაობდნენ. მაგრამ ამ გზითვე გადავიდა კოლხეთში პომპეუსი, ამ გზაზევე მოძრაობდნენ ირანელთა, არაბთა, სელჩუკთა, მონღოლთა თუ სხვა მოძალადეთა მთარეშე რაზმები... იჩებებოდა ვენახები და ბაღები, ილეწებოდა ციხეთა და ქალაქთა ზღუდეები, ხიდეები და საგზაო ნაგებობები, ტაძრები და მონასტრები, იღვრებოდა სისხლის მდინარეები..., მაგრამ ამ ჭიდილში იჭედებოდა ჩვენი ხალხის სულიერი სიმტკიცე, მისი ჭირთამთენობა, ამტანობა, კაცთმოყვარეობა, გამტანობა, შემართება და სიქველე, ყალიბდებოდა ეროვნული ფსიქოლოგია, ოპტიმიზმი, საკუთარი ღირსების ფილოსოფია — „ასი ათასსა აჯობებს, თუ გამორჩევით მქნელია“. ქვსა და ეტრატზე შემოგვენახა ჩვენი წინაპრების სიქვე-

ლის დასტური. უფლისციხის ძეგლებს მათ შორის საპატიო ადგილზე უკავიათ.

თქვენ უფლისციხის კლდეში ნაკვეთ ქალაქთან იმყოფებით. ფაქტურად, ეს ქალაქის ერთ-ერთი, მაგრამ ძირითადი და ცენტრალური უბანია, მისი უძველესი და უმნიშვნელოვანესი ნაწილი, რომლის დიდო მონაკვეთი საგანგებო, საფორტიფიკაციო სისტემითაა გამაგრებული



სურ. 6. უფლისციხის შიდა ქალაქი. ხედი აღმოსავლეთ შესასვლელზე (კლდეკარზე) გათხრების შემდეგ.

ქალაქის გამაგრებულ ნაწილს ჩვენ „შიდა ქალაქს“ ვუწოდებთ. მის გარშემო განლაგებულია ქალაქის დანარჩენი უბნები. მკითხველმა იცის, რომ ასეთი აღნაგობა ჰქონდა ანტიკური ხანის ქალაქთა უმრავლესობას, როგორც ჩვენში, ისე სხვა ქვეყნებში.

თუ შიდა ქალაქს ირგვლივ შემოეუფლით, ვნახავთ, რომ მისი სამხრეთი და დასავლეთი მხარე დაცულია კლდის ბუნებრივი შვეული კედლით, რომლის სიმაღლე ადგილ-ადგილ რამდენიმე ათეულ მეტრს აღწევს. მილიონობით წლები მოანდომა მდინარე მტკვარმა ამ კედლების „მშენებლობას“. შიდა ქალაქის ჩრდილო და აღმოსავლეთ მხარე-

ებს იცავდა კლდეში ამოკაფული გრანდიოზული თხრილი, რომლის სიმაღლე 10, ხოლო სიგანე 10—15 მეტრს აღწევდა. თხრილის შიდა, მაღალ კედეს მოუყვებოდა მაღალი, 3—4 მეტრი სიგანის კედელი, რომელშიც მრავალსართულიანი, კრამიტით გადახურული კოშკები ყოფილა ჩაშენებული.

დღეს. სამწუხაროდ, საფორტიფიკაციო სისტემა ადგილ-ადგილად გადარჩენილი, ისიც მეტად დაზიანებული და სახენაცვალი.

თუ შიდა ქალაქს სამხრეთის მხრიდან მოვექცევით, გზის პირას კლდეში ამოკვეთილ სასოფლო რუსთან აღმოვჩნდებით, რომელიც მტკვრის ქალებში გაშლილ ბაღ-ბოსტნებსა რწყავს. რუს პირას, კლდის შვეული კედლის ძირთან, კლდეში შეკაფული ხერელია დაცული, რომ-



სურ. 7. უფლისციხის შიდა ქალაქი. საფორტიფიკაციო სისტემის ერთი მონაკვეთი არქეოლოგიური გათხრების დროს. ხედი ჩრდილოეთიდან.

ლის დიამეტრი 3 მეტრს აღწევს. მართალია, თქვენ შიდა ქალაქის კარისაკენ მიემართებოდით, მაგრამ აქ აუცილებლად შეჩერდით... ესეც შიდა ქალაქის კარია, მაგრამ არა ძირითადი და საერთო, არამედ თავისებური, საგანგებო. თქვენ იმყოფებით შიდა ქალაქის გვირაბთან, რომელიც კარის მოვალეობას ასრულებდა და შესაბამისი დანიშნულებაჲ ჰქონდა: გამოქვაბულში შესვლისთანავე იატაკი მკვეთრად მაღლა

იწევს და გვირაბიც დამრეც მიმართულებას იღებს, რომელსაც ზემოდან დაშვებული სინათლის სუსტი სხივი თავისებურ განათებას აძლევს. კიბის ძველი საფეხურები მოშლილა, მაგრამ ამ გზით შიდა ქალაქში მოხვედრა და იქიდან გამოსვლა, მით უმეტეს თუ ახალგაზრდა ხარო, დიდ ჯაფას არ მოითხოვს.

გვირაბი ქალაქივით მსცოვანია; მისი ძირითადი დანიშნულება მტრის გარემოცვის შემთხვევაში შიდა ქალაქის წყლით მომარაგება იყო. მდინარე მტკვარი იმ დროს სწორედ გვირაბის პირას მიედინებოდა და, თუ მთლიანად არა, გარკვეულ დონემდე კიდევ ფარავდა გვირაბის შესასვლელს. „საიდუმლო კარი“ აუცილებელი ელემენტია ძველი საქართველოს მეტ-ნაკლებად მნიშვნელოვანი ქალაქისა თუ ციხისათვის: მდინარე ტეხურაზე ჩასასვლელი გვირაბი ჰქონია ნოქალაქებს, რომელიც უცხოურ წყაროებში არქეოპოლისის („ძველი ქალაქის“), ხოლო ქართულში ციხე-გოჯის სახელით იხსენიება: აგრეთვე ხერთვისის ციხეს, ბათუმის ციხეს, პეტრა-ციხისძირს, მცხეთას, თბილისს და ა. შ. ეს საიდუმლო კარები, მათ შორის უფლისციხის შიდა ქალაქის გვირაბიც, გარდა წყლით მომარაგებისა, განაკუთრებულ შემთხვევაში, მცირე ჯგუფების შეუმჩნეველი მანევრებისათვისაც გამოიყენებოდა, როგორც ეს 926—927 წწ. უფლისწულმა კონსტანტინემ გააკეთა, როცა მამის წინააღმდეგ ამბოხების დროს, ალყაშემორტყმული უფლისციხიდან შეუმჩნევლად გასვლა სცადა.

თუ გვირაბის შესასვლელიდან უფლისციხის ნასოფლარისაკენ წახვალთ, სასოფლო რუს გადაივლით. გზისა და რუს გადაკვეთასთან კლდოვან მასივში ამოკვეთილი ღია გვირაბი ეშვება. ეს უფლისციხის მცირე კლდეკარი და შიდა ქალაქის დასავლეთი კარებია. მცირე კლდეკარი წარმოდგენილია ღია გვირაბის სახით, რომელიც კლდოვანი მასივის ფუძესთან იწყება და სამხრეთ ფერდობს თანდათანობით მალა მიჰყვება. მისი სიგანე 1,5 მეტრია, ხოლო სიგრძე 60 მეტრამდე აღწევს. ეს გზა ბორბლიანი ტრანსპორტის სამოძრაოდ არ იყო განკუთვნილი, რადგან ტრანსპორტის ეს სახეობა შიდა ქალაქის ვიწრო, მიხვეულ-მოხვეულ და დაქანებულ ქუჩებში ვერც იმოძრაებდა. კარებს იცავდა საგანგებო კოშკი, მაგრამ ეს კოშკიც რომ არ მდგარიყო, კლდეკარით შიდა ქალაქში შეჭრა თითქმის დაუძლეველ სიძნელეს წარმოადგენდა, რადგან კლდეკარის შუაწელზე ჩაკაფულია უზარმაზარი ქა, რომლის დიამეტრი 2 მეტრზე მეტია, ხოლო სიღრმე 10 მეტრს აჭარბებს. საჭირო შემთხვევაში აქ, როგორც ჩანს, მოიერიშე მტერს „მგლის ორმოსაც“ უწყობდნენ, რაც „შიდა ქალაქის“ ამ მხრიდან მიუვალობის ლეგენდასაც ამაგრებდა. მშვიდობიან პირობებში ქა, როგორც ჩანს, ფიცრის, ასაწევი ხილით იყო გადახურული.

კლდეკარის დასასრულთან შიდა ქალაქის მაგისტრალური ქუჩა იწყება. ცხადია, ზედმეტია აქ თანამედროვე ტიპის ქუჩის ძებნა. მშენებლები შეზღუდულნი იყვნენ კლდოვანი მასივის რელიეფით. გარდა ამისა, როგორც ქვემოთ ვნახავთ, შიდა ქალაქი განვითარდა უფრო ადრეული ხანის კლდეში ნაკვეთი სამოსახლოდან, რომელსაც თავისი გეგმარება გააჩნდა. თუ ძველი ტიპის კლდის სახლის ახალი გეგმის მიხედვით გადაკეთება ტექნიკურად შესაძლებელი იყო, იგივე არ ითქმის ქუჩების დაგეგმვაზე, რადგან ქუჩების გაფართოება, ან მიმართულების შეცვლა მთელ ხაზზე, კლდის სახლთა დიდი ნაწილის დაზიანებას გამოიწვევდა. მიუხედავად ამისა, ქუჩების რეკონსტრუქციის კვალი ზოგიერთ ადგილას დღემდეა შემორჩენილი.

მაგისტრალური ქუჩა შიდა ქალაქის ცენტრალური უბნის ჩრდილო ნაწილში მთავრდება. იგი სამხრეთიდან ჩრდილოეთისაკენ მიემართება და შიდა ქალაქს ორ ნაწილად ყოფს. მარცხენა (დასავლეთ) ნაწილში ძირითადი კომპლექსები და ნაგებობები რელიეფის მიხედვით ერთგვარ ამფითეატრსა ქმნის, ხოლო მარჯვენა (აღმოსავლეთი) ნაწილი ჩავარდნილ ქვაბულშია განლაგებული. ეს მხარე ფართობით გაცილებით ნაკლებია, ვიდრე დასავლეთი უბანი, სადაც შიდა ქალაქის ძირითადი კომპლექსებია განლაგებული. მაგისტრალური ქუჩის შუაში ამოკვეთილია მცირე კვეთის წყალსაწრეტი არხი, რომელიც ქვის ფილებით ყოფილა გადახურული. თუმცა იგი ადგილ-ადგილაა გადარჩენილი, მაგრამ ზოგიერთ უბანზე თავის მოვალეობას ახლაც ასრულებს (მაგ., ეკლესიის დასავლეთით, კლდეკარში და ა. შ.).

ცენტრალური ქუჩის დასაწყისთან საკმაოდ ფართო მოედანია, რომელიც ჩრდილოეთით კლდეზე ნაგებ მაღალ კედელს ებჯინება. მშენებლობაში გამოყენებულია ნარევი ქვა და კირხსნარი. კედელი, მშენებლობის ტექნიკის მიხედვით, შუა საუკუნეებს მიეკუთვნება. თუ კედლის საძირკველს დააკვირდებით, შენიშნავთ, რომ დაქანებული თარო, რომელზეც იგი დგას, ხელოვნური, ერთმანეთისაგან გარკვეული მანძილით დაშორებული არხებითაა დაკბილული. მათ, უნდა ვიფიქროთ, სპეციალური დანიშნულება ჰქონდა: ამგვარად დაკბილულ კლდეზე, თუნდაც დაქანებულზე, კედელი არ დაცოცდებოდა. ამის საბუთი თვით ჩვენ წინ მდგარი კედელია, რომელიც საუკუნეების მანძილზე ურყევად სდარაჯობს გაუდაბურებელი ქალაქის სანახებს. და ეს იმ დროს, როცა 1920 წლის ენობილმა მიწისძვრამ ამ რაიონში დედაბოძიანი ქართული დარბაზებიც კი დააქცია და თითქმის მიწასთან გაასწორა ქალაქი გორი. კედელი ჩრდილოეთით შიდა ქალაქის აღმოსავლეთ კარებს დასცქერის, სადაც გვიან სხვადასხვა დანიშნულების სათაესები, მათ შორის თავლაც გაუმართავთ. მოედანი აღმოსავლეთით გადასცქერის კლდეში ნაკვეთ დამცველ თხრილს და მის გაღმა

მდებარე „გარე ქალაქს“. იგი ამ მხარესაც კედლით ყოფილა დაცული, მაგრამ მისგან მხოლოდ საძირკვლის ფრაგმენტებიღა გადარჩენილა და ისიც ადგილ-ადგილ.

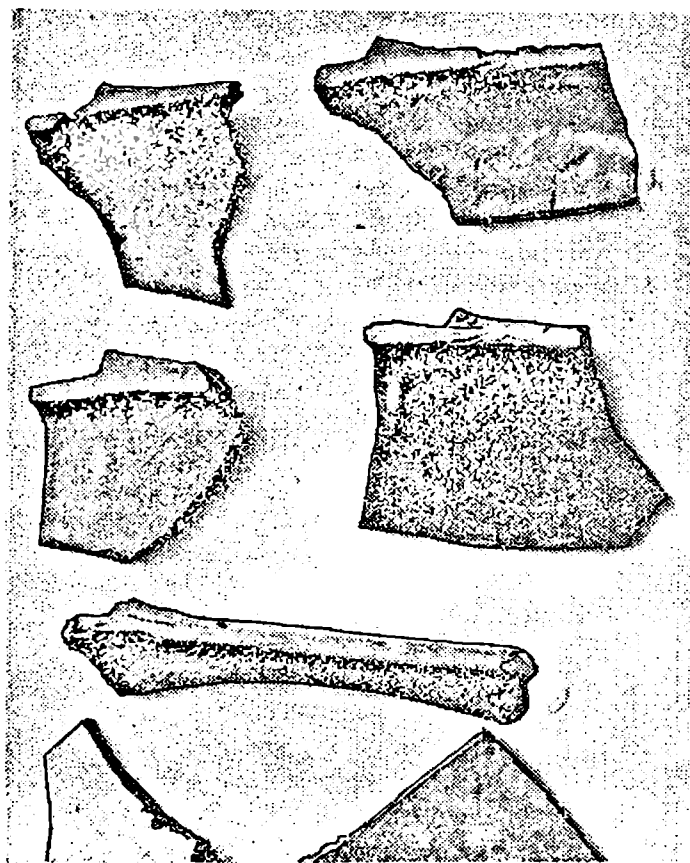
მოედნის დასავლეთ მხარეს იწყება კლდოვანი შემაღლება, სადაც კლდეში ნაკვეთი კოშკლექსებია წარმოდგენილი. ნაგებობათა ზედა ნაწილი ამ უბანზე თითქმის მთლიანად ჩამოშლილა.

მოედნის სამხრეთი მხარე მტკვრისპირა ფლატეს ებჯინება. აქ კედლები არ გადარჩენილა. კლდის შვეული ფლატის სიმაღლე 10 მეტრზე მეტია და სპეციალური დამცველი კედელი ამ მხარეს არც უნდა ყოფილიყო თითქმის. მაგრამ ეს მხოლოდ ერთი შეხედვით გვეჩვენება ასე. თუ მოედნის კიდესთან მივალთ და ფლატის პირს დავაკვირდებით, შევნიშნავთ კლდეში ამოკვეთილ თაროებს, რომელიც კიბის საფეხურებსაც მოგვაგონებს. ასეთი საფეხურები მცირე აზიისა და ამიერკავკასიის კლდეში ნაკვეთ ძეგლებზე ადრევე იყო შენიშნული. ზოგიერთი მკვლევარი მას მართლაც კიბეებად მიიჩნევდა, მაგრამ საბოლოოდ დადგენილი იქნა, რომ ასეთი თაროები დაქანებული რელიეფის მქონე კლდოვან მასივზე ნაგებობათა კედლების დასამაგრებლად კეთდებოდა. ამგვარი ხერხით ნაგები აღმოჩნდა ჩვენში, როგორც ეს აკად. ა. აფაქიძემ გამოიკვლია, მცხეთის ბაგინეთის, ანუ არმაზციხის სასიმაგრო კედლები, აგრეთვე, გორის უძველესი ციხის კედლები, რომელზეც ახლანდელი გორის ციხე დგას. იგივე ხერხი გამოყენებულია უფლისციხის შიდა ქალაქის უძველესი სასიმაგრო კედლების მშენებლობაშიც. მართალია, მოედნის სამხრეთ კიდესთან მხოლოდ თაროების კვალია დადასტურებული და კედლები აღარ შემორჩენილა, მაგრამ შიდა ქალაქის დათვალიერებისას ამ ხერხით ნაგები კედლების კარგად დაცულ ფრაგმენტსაც ვნახავთ.

მოედნის სამხრეთ-დასავლეთი კუთხე თუ კლდეკარის შესასვლელს ებჯინება, ჩრდილო-დასავლეთ კუთხიდან მაღლა მიემართება მაგისტრალური ქუჩის ერთი მონაკვეთი, რომელიც შუა საკუნეების კედლის სამხრეთ-დასავლეთ კიდესთან უხვევს და... თქვენ თვალწინ გადაიშალა შიდა ქალაქის მთელი ცენტრალური უბანი, რომლის მარცხენა მხარე გაშიშვლებული კლდეების ფერდობზეა შეფენილი, ხოლო მარჯვენა — სამხრეთისაკენ არცთუ მკვეთრად დახრილ ტაფობშა განლაგებული. ამ ქვაბულის სამხრეთ-აღმოსავლეთი კუთხე აღმოსავლეთიდან განიერ კედელს ჩაუკეტია, რომელიც, როგორც გამოირკვა, სამხრეთი მხარით, შიდა ქალაქის აღმოსავლეთ კარებს ებჯინებოდა. სამწუხაროდ, ჩვენ არ ვიცით, თუ როგორი იყო აღმოსავლეთ კარების არქიტექტურა, მაგრამ მოხერხდა დადგენილიყო, რომ იგი გაუმართავთ ელინისტური ხანის უფლისციხის ქალაქის საფორტიფიკა-

ცოი სისტემისათვის დამახასიათებელ განიერ კედელში, რომელიც სპე-
ციალურად ამოკვეთილ თაროზე იდგა.

სასიმაგრო კედელთან მდებარეობს არქეოლოგიური ექსპედიცი-
ის II უბანი, ჯერჯერობით ერთ-ერთი ყველაზე საყურადღებოთაგანი



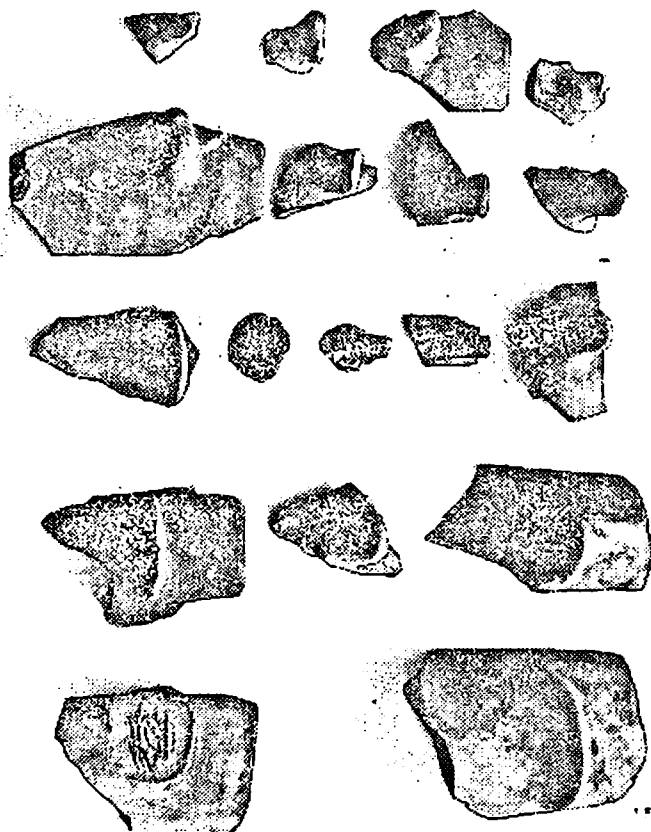
სურ. 8. ანტიკური ხანის ბრტყელი კრამიტის (სოლენების) ნატეხები უფლისციხის
შიდა ქალაქიდან

მთელ შიდა ქალაქში. არქეოლოგიური სამუშაოების პროცესში ამო-
ღებული თხრილის მაქსიმალური სიღრმე ექვს მეტრზე მეტია! ასეთი
სიმძლავრის კულტურული ფენა აქ წარმოქმნილია თითქმის 3500 წლის

მანძილზე. სწორედ ამ უბანზე მოპოვებულმა მასალებმა გაგვიმჟღავნეს პირველად, რომ უფლისციხის საცხოვრებლად ათვისება 3500 წლის წინათ დაწყებულია, რაც 2300—2200 წლის წინათ მძლავრი საქალაქო ცენტრის წარმოქმნით დაგვირგვინებულა. ამ უბანზე მოპოვებული უძველესი მასალა თუ 3500 წლის ხნოვანებისაა, უახლესი — თემურ-ლენგის თარეშების დროსა და მომდევნო წლებს მიეკუთვნება. ექვსი მეტრის სიღრმის თხრილის ქრილში თვალში გეცემათ კარგად დამუშავებული ქვათლილებით ნაგები კედლები, რომლებიც მიწის საფარს კარგად შემოუნახავს. იგი იმ დროსაა ნაგები, როცა ჩვენი წინაპრები ჯერ კიდევ არ იყენებდნენ კირის ხსნარს და კედლებს ე. წ. „მშრალი წყობის“ წესით აშენებდნენ. ასეთ ვითარებაში სამშენებლო ქვები კარგად უნდა ყოფილიყო გათლილი და ერთმანეთზე მორგებული; მაგრამ, გარდა ამისა, საჭირო იყო სწორი მოედანიც, რომელზედაც კედელი საიმედოდ დაეყრდნობოდა. და თქვენ აქვე ხედავთ, რომ კედლის წყობის თვითნაირი ქვედა მწკრივი სპეციალურ კლდეში ნაკვეთ თაროზე დევს; კედლისათვის კიდევ უფრო მეტი სიმტკიცის მისაცემად, ქვათლილებზე საგანგებო ფოსოები ამოუკვეთიათ, რომელთაც მერცხლის კედის ფორმა აქვთ. მეზობელი ქვათლილების ერთმანეთის საპირისპიროდ მდებარე ფოსოებს ხის, რკინის ან ტყვიის სოლებით აერთებდნენ და იღებდნენ საკმაოდ მტკიცე კედელს, რომელზეც ალიზის აგურის ნაგებობა ამოჰყავდათ (სურ. 7). თქვენ წინ, თხრილის აღმოსავლეთ კიდეზე, თითქოსდა სხვადასხვა ნაპრისაგან შედგენილი საკმაოდ მაღალი კედელია. იგი მართლაც უცნაურია თავისი მრავალსახეობით: სულ ქვედა ნაწილში იმ კედლის ნაშთია გადაარჩენილი, რომელიც, „მერცხლისკუდა“ ფოსოების მქონე ქვათლილებითაა ნაგები. ეს ზღუდე ძვ. წ. IV—III საუკუნეებიდან იცავდა ქალაქს, მაგრამ მოგვიანებით, როგორც ჩანს, ძვ. წელთაღრიცხვის I საუკუნეში (შესაძლოა რომელიმე სარდლის პომპეუსის ლაშქრობის დროს), დანგრეულა. გადარჩენილ ნაწილზე ახალი სასიმაგრე კედელი დაუშენებიათ. ისიც ქვათლილებითაა ნაგები, მაგრამ უკვე აღარა გვხვდება გადამის ფოსოები და შეიმჩნევა კირხსნარის გამოყენების კვალიც. თუმცა კი ეტყობა, რომ კირხსნარს ჯერ კიდევ ვერ მოუპოვებია ნდობა და ვერ გაუდევნია მშენებლობის ტრადიციული წესი. ჩვენს თვალწინაა ძველისა და ახლის ჭიდილის თავისებური, მაგრამ საკმაოდ მეტყველი სურათი.

ქვათლილებიანი ორფენოვანი კედელი ირანელთა თუ არაბთა შემოსევების დროს დაქვევულა და მომდევნო პერიოდში მის ნანგრევზე ახალი ზღუდე დაუშენებიათ. როგორც ჩანს, ახალს უშარჯვია — მესამე, ახლა უკვე აგურის ზღუდის მშენებლობაში უხვდაა გამოყენებული კირხსნარი. მაგრამ აგურით ნაგები ზღუდეც დაზიანებულია. იგი,

როგორც ჩანს, X საუკუნის დამდეგს დაუნგრევიან. ამ დროს არაბი სარდალი აბულ-კასიმი ურიცხვი ურდოებით შემოესია ამიერკავკასიას. ქართველი მემკვიდრის ცნობით, სომხეთისა და კახეთის დალაშქვრის შემდეგ, აბულ-კასიმი „შე მოვიდა ქართლად, და მოა-



სურ. 9. ანტიკური ხანის ღარიანი კრამიტების (კალიბტერების) ნატეხები უფლისციხის შიდა ქალაქიდან

ოხრა ქართლი; და ვიდრე იგი შემოვიდოდა, მოარღვენეს ზღუდენი უფლისციხისიანი, რომელ არა დაიმკირონ“. ე. ი. ქართველებს თვითონ მოუშლიათ უფლისცი-

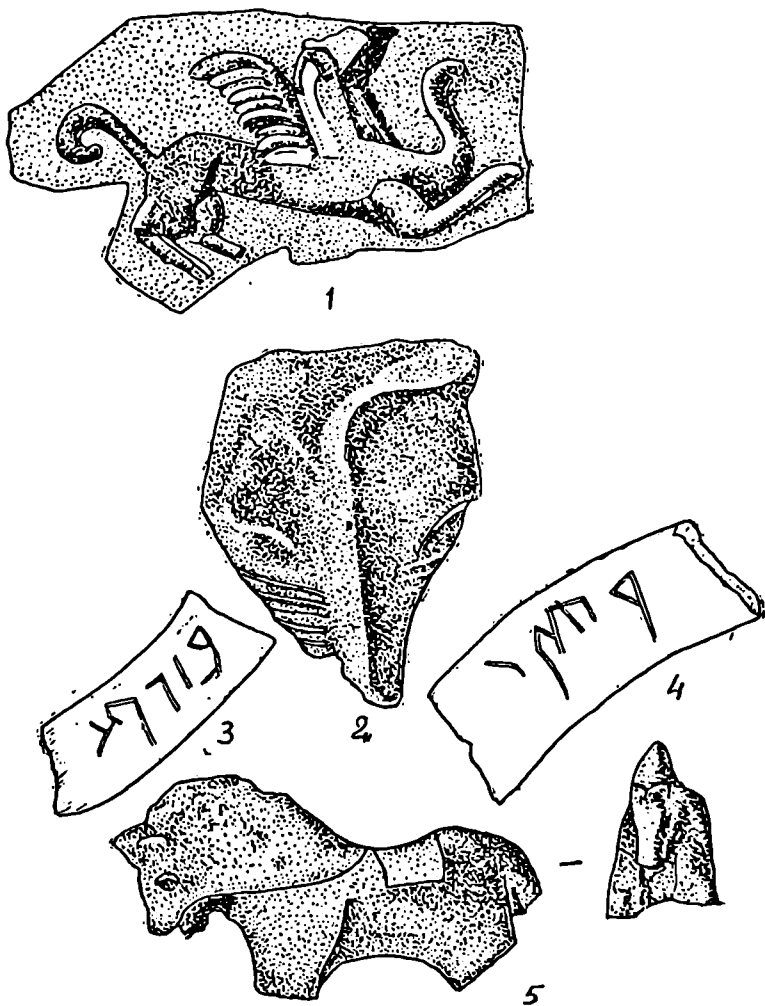
ზის სიმაგრეები, რომ არაბებს ქალაქში გაჩერებისა და იქ გამაგრების სურვილი არ გასჩენოდათ. უფლისციხეში გამაგრებული მტერი შიდა ქართლში გაბატონდებოდა და მისი განდევნა იოლი აღარ იქნებოდა. მართლაც, აბულ-კასიმში შიდა ქართლში დიდხანს არ გაჩერებულა; იგი ჯერ სამცხეში გადასულა და სამცხე-ჯავახეთი მოუოხრებია; იქიდან კი რბევა-თარეშით კვლავ სომხეთში შეჭრილა, სომხეთის მეფე სუმბატ აღმსაარებელი დაუტყვევებია და დვინში სიკვდილით დაუსჯია („...შეიპყრეს სუმბატ; წარიყვანა დვინს, ჩამოჰკიდა ძელსა და მოკლელა“).

აბულ-კასიმის ლაშქრობა ამიერკავკასიაში, კერძოდ, ქართლში, 914 წელს მომხდარა. უფლისციხის აგურით ნაგები ზღუდეც ამ წელს უნდა იყოს დანგრეული, მაგრამ 923—926 წლებში უფლისციხე კვლავ მიუვალი ბასტიონია. მაშასადამე, 914—926 წლებში ქართველებს უფლისციხის ზღუდეები კვლავ განუახლებიათ.

ამ აღდგენაზე მიუთითებს კედლის ყველაზე მაღლა მდებარე შრ. აქ მშენებლობაში ძირითადად ნაგლეჯი ქვაა გამოყენებული, რომელშიც აქა-იქ ძველი კედლების ნანგრევებიდან აღებული ქვათილებიც ურევია. ამის შემდეგ ზღუდეს არსებითი გადაკეთება არ განუცდია, თუმცა ემჩნევა კიდევ ერთი, შედარებით მოგვიანო, მაგრამ მცირე შეკეთების კვალი.

ზღუდის შიგნით რიყის ქვით ნაგებ კედელთა ნანგრევები საცხოვრებელ სახლებს ეკუთვნის. თუ კედლებს ყურადღებით დავაკვირდებით, შევნიშნავთ, რომ მშენებლობაში კირის ნაცვლად თიხაა გამოყენებული. ეს გასაგებიცაა — რიგითი საცხოვრებელი სახლები შუა საუკუნეებში, ძირითადად, ამგვარად შენდებოდა. საცხოვრებელ სახლთა ნანგრევები ორ ფენადაა წარმოდგენილი. ქვედა ფენის ნაგებობები შედარებით უფრო ყურადღებითაა ნაგები, აქვს დიდი სათაფსოები და უკეთაა შენახული. ზედა ფენის ნაგებობები ძალზე ცუდად გამოიყურებიან. ეს არცაა გასაკვირი: ისინი ხომ იმ მძიმე და განსაცუდელით აღსავსე პერიოდს ეკუთვნიან, როცა ჩვენს მიწა-წყალზე ლანგ თემურის ურდოები თარეშობდნენ. საქართველოს დასაჩოქებლად და მოსათხრელად ამ მტარვალმა ყველა ადამიანური და არაადამიანური ზეობი გამოიყენა. არ მოერია ვენახებისა და ხეხილის ბაღების აჩეზვას, ნათესებისა და ჭირნახულის გადაწვა-აოხრებას, მშვიდობიანი მოსახლეობის გაჟლეტა-გადასახლებას, ეკლესია-მონასტრებისა და დაბა-ქალაქების დანგრევა-გაპარტახებას. საქართველოს სხვა პროვინციებთან ერთად საშინლად აოხრდა შიდა ქართლიც. მტრის ბარბაროსული პარპაში განსაკუთრებით მწვავედ ბარის მოსახლეობამ განიცადა. სოფლები გადაიწვა, ვენახი და ჭირნახული განადგურდა, მოსახლე-

ობის დიდი ნაწილი გაიყლიტა, ხოლო დარჩენილთ დროებით თავშესაფარი უნდა ეძებნათ. ამ უბედურების დროს შიდა ქართლის გაპარტახებული დაბა-სოფლების გადარჩენილ მცხოვრებთა ნაწილს უფლის-



სურ. 10. თიხის ნაწარმი უფლისციხის ძეგლებიდან.

1. მოხატული ღოჭის ფრაგმენტი ფრთოსანი (ფანტასტური) ცხოველის გამოსახულებით.
2. შავპირილა რიტონის (ყანწის) ფრაგმენტი სპილოს თავის გამოსახულებით.
- 3—4. ქვეერის პირების ნატეხები არამეული წარწერებით.
5. დარჩენილი ცხენის ფიგურა ბაშბუზის ნამოსახლარის I სახლიდან

ციხის ნანგრევებისათვის შეუფარებია თავი. სწორედ მათ საცხოვრებელთა ნანგრევებია II უბანზე, ყველაზე მაღლა რომ მდებარეობს და ასეთი ნაჩქარეობის დალი ატყვია. XV საუკუნის დასაწყისში, ქართლის მეფის კონსტანტინეს დროს, მოსახლეობის ნაწილი კიდევ ყოფილა უფლისციხის ტერიტორიაზე, რაზედაც ნაგებობებში აღმოჩენილი არქეოლოგიური მასალა მოგვითხრობს. შიდა ქართლი არაერთხელ აღმდგარა ფერფლისა და ნაცრისაგან. აღდგა თემურლენგის შემოსევების შემდეგაც და მოსახლეობამ ისევ მიატოვა უფლისციხის ზღუდეები, რომელიც ახლა უკვე დიდი ხნით მიეცა დავიწყებას.

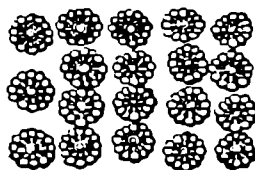
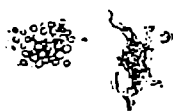
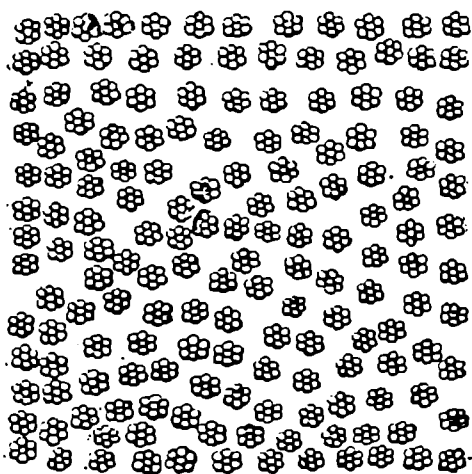
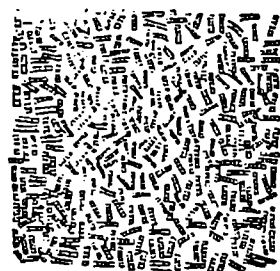
II უბანი, რომლის შესახებაც ახლა ვსაუბრობდით, შიდა ქალაქის განათხარ უბნებს შორის ჭერჭეროვნით ერთადერთია, სადაც უფლისციხის არსებობის ყველა პერიოდის მასალაა წარმოდგენილი. ამ უბნის ჩრდილოეთით გაშლილია სამხრეთისაკენ დაქანებული დიდი მოედანი, რომელსაც შიდა ქალაქის მოზრდილი ნაწილი უჭირავს.

როგორც არქეოლოგიურმა გათხრებმა გვიჩვენა, ამ უბანზე წარმოდგენილი კულტურული ფენის ქვეშ, რომლის სიღრმე ადგილ-ადგილ 110 მეტრამდეა, კლდეში ნაკვეთი დარბაზებია დამარხული, მოედნისა და წყაროს წარმოდგენილია კარგად დაცული, უზარმაზარი, რთული აღნაგობის კლდეში ნაკვეთი კომპლექსი, რომელსაც პირი სამხრეთისაკენ აქვს მიქცეული. ფიქრობენ, რომ ასეთი აღნაგობის კლდის დარბაზები უძველესთა ჩგუფს მიეკუთვნება. ამ კომპლექსის გვერდით, აღმოსავლეთისაკენ, დაცულია შედარებით მცირე ზომის კლდის სახლი, ორი განყოფილებით.

მოედანზე აქა-იქ ამოზიდულა კლდის დამუშავებული დეტალები, როგორც გამოირკვა, ეს იყო მიწით დაფარული კლდის დარბაზთა ნაწილები. მოედნის მაღლა აგურით ნაგები ეკლესია მოჩანს, ხოლო მის წინ, დაბლა, კლდეში ნაკვეთი დიდი კომპლექსი, რამდენიმე განყოფილებით, რომლის ბანზედაც ეკლესიის ეზო და სამხრეთი სათავესოა განლაგებული.

აღნიშნული მოედნის გათხრისას 6 მ სიღრმეზე აღმოჩენილ იქნა ადრეელინისტური ხანის სამეფო სახელოსნო, რომელიც ხანძარში დაღუპულა. ტრაგედია, როგორც ჩანს, ძვ. წ. III საუკუნეში დატრიალებულა. სახელოსნოს გათხრების დროს გამოვლენილი იყო მრავალგვარი ხელოსნური ნაწარმი. მათ შორის ანტიკური ტერაკოტა, რომელიც ოქროთი ყოფილა მოვარაყებული. იგი დამზადებულია ტანაგრაში, ბერძნული კოროპლასტიკის სახელგანთქმულ ცენტრში. უფლისციხური ტერაკოტა გადმოსცემს ტახტზე მჯდომ მანდილოსანს (ქალღვთაებას?). სახელოსნოში შესაკეთებლად ყოფილა მიტანილი ოთხი 8-სხივა ბორბალი, რომლებიც, როგორც ჩანს, საზეიმო ცერემონია-ლურ ეტლს ეკუთვნოდა. სახელოსნოშივე მდგარა ხის ყუთი, რომელ-

შიც ინახებოდა ოქროს ვარდულებით შემკული ფარდაგი (როგორც ჩანს, საზეიმო ეტლის გადასაფარებელი). ფარდაგზე დაკერებული ყოფილა ოქროს 2 მასიური ვარდული ლოტოსის გამოსახულებით, ოქროს ვარდულები — 95 ცალი, ოქროს ხრახნულა მილაკისებური — 547



სურ. 11. უფლისციხე. შიდა ქალაქი. ოქროს ნივთები და ნახევარფაბრიკატები
 „მაგეფო სახელოსნოს“ ნაწარმიდან. ძვ. წ. IV და III საუკუნეების მიჯნა

ცალი, სადა მილაკისებური მძივები — 230 ცალი, სხვადასხვა ზომის ოქროს ბურთულები — 41 ცალი, მათ შორის გვხვდება ნახევარფაბრიკატებიც (რაც იმაზე მიგვითითებს, რომ აქ სწორედ სახელოსნო იყო და არა საგანძური), გულის ფორმის ოქროს დასაკერებელი სიცოცხლის ხის გამოსახულებით — 1 ცალი, ოქროს ვარსკვლავი — 1 ცალი, ოქროს საყურეები — 2 ცალი, მაგიდის ფეხების ბრინჯაოს ჩლიქისებრი დაბოლოებები, ძელის საკიდები (ფალანგები), ბრინჯაოს ზარა-

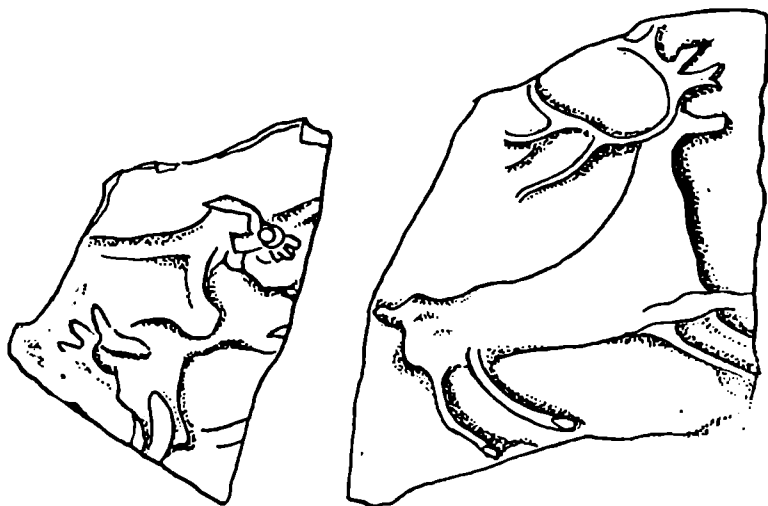


0 1 2 3 4 5

სურ. 12. უფლისციხე. შიდა ქალაქი. ანტიკური ტერაკოტა (ტანაგრადან). ოქროს ვარაყის ნაკვლეით „სამეფო სახელოსნოს“ ნანგრევებიდან. ძვ. წ. IV და III საუკუნეების მიჯნა

კები, თიხის ბურთისებრი ქლარუნა, მწყრის ფორმის მოხატული თიხის კურკელი, თიხის ხელალები, ფიალები, იმპორტული თხელკედლიანი ამფორისკა ა. შ. რკინის შუბისპირები, ისრისწვერები, რკინის ლურსმნები, სალტეები, ჟანგისაგან დეფორმირებული საოქრომკედლო ფოლადის მინიატურული გრდემლი და ა. შ.

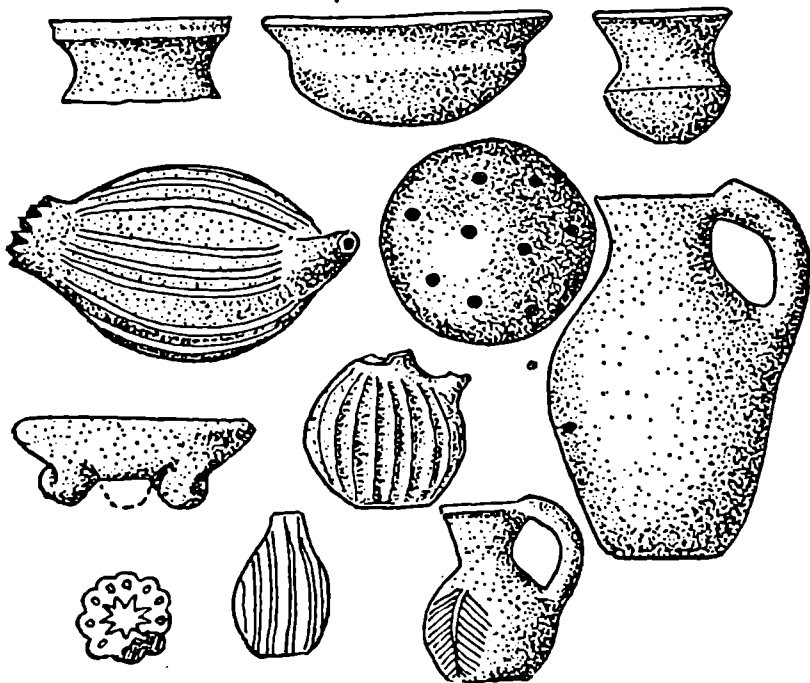
უნდა ვიფიქროთ, რომ იმ მძიმე საფრთხის დროს ხელოსნებს თავი-
ანთი საგანძური სახელოსნო სარდაფში დაუმალავთ, მაგრამ ციტა-
დელი მტერს აუღია, ის რისი გადაწყვეც შეიძლებოდა ცეცხლისათვისა
მიუცია, ხოლო განძის პატრონები, ვინც კი მისი შენახვის ადგილი
იცოდა, მტერთან ბრძოლაში დაღუპულან. თითქმის 23 საუკუნე იღო
იგი ხელუხლებლად, სანამ კვლავ არ იხილა დღის სინათლე და ბინა-
საქართველოს ხელოვნების სახელმწიფო მუზეუმში არ დაიდო. ნიჭი-
ერი კალმოსნისათვის ეს სიუჟეტი შეიძლებოდა ლამაზი ისტორიულა
თხრობის შთაგონების საგანი გამხდარიყო. განა უფლისციხეში
მოკლე ხნით სტუმრობამ არ დააწერინა ჩვენგან უდროოდ წასულ-
გურამ რჩეულიშვილს თავისი „უსახელო უფლისციხელი“.



სურ. 13. უფლისციხე. შიდა ქალაქი. შავპირილა თიხის დოქების ნატეხები ირმისა-
და ჯიხვის რელიეფური გამოსახულებებით. ადრეელნისტური ხანა.

ჩვენ მიერ აღწერილ ქვაბულს, როგორც აღვნიშნეთ, აგურით ნა-
გები ეკლესია „უფლისწული“ გადმოსცქერის. იგი ე. წ. სამეკლესიან-
ბაზილიკათა ჯგუფს მიეკუთვნება, IX—X საუკუნით თარიღდება და-
დგას რომელიღაც ძველი კლდის დარბაზის საძირკველზე. ეკლესიის
დასავლეთით, სამხრეთით და ჩრდილოეთით რამდენიმე კლდეში ნა-

კვეთი აკლდამაა დაცული, რომლებშიც, როგორც ჩანს, საეკლესიო მოღვაწეები არიან დამარხული. ერთ-ერთი სამარხი, აქ აღმოჩენილი წარწერის მიხედვით, XV საუკუნისა აღმოჩნდა. ეკლესიის სამხრეთ-დასავლეთით, დასავლეთით და ჩრდილო-დასავლეთით მთელი ფართობი კლდეში ნაკვეთ დარბაზებს უჭირავს.



სურ. 14. უფლისციხე. შიდა ქალაქი. კერამიკული ნაწარმი, მათ შორის ელარუნა, „სამეფო სახელოსნოს“ ნანგრევებიდან. ძვ. წ. IV—III სს. შიგნა.

განსაკუთრებით საინტერესოა ჩრდილოეთით მდებარე განაპირა კედლის სახლი ეზოთი. სახლის ცენტრალური, უკანა სათავესო მაღალ-მხატვრულად გაფორმებული პილასტრებიანი³ ნაგებობაა, რომელსაც აკად. შ. ამირანაშვილი ელინისტური ხანით ათარიღებს. ნაგებობის ჩრდილო კედელზე ამოკვეთილია მარჯვენა ხელის გამოსახულება.

³ პილასტრი — ვერტიკალური გამოწვევი კედლის სიბრტყიდან სვეტის სახით. ზოგჯერ კედლის სვეტსაც უწოდებენ.

ცნობილია, რომ ქართული სიტყვა „ხელისუფლება“ ისტორიულ წარსულში წარმოქმნილი სიტყვაა და აღნიშნავდა ამა თუ იმ მიწაზე, ქვეყანაზე, მამულზე, პროვინციაზე პატრონის ანუ ბატონის უფლებას. ნიშნად იმისა, რომ ამა თუ იმ მამულს, პროვინციას ჰყავდა პატრონი, მის ტერიტორიაზე ზოგჯერ დგამდნენ ქვას ხელის ან ჯვრის გამოსახულებით. ასეთ ქვა-ჯვრებს ზოგჯერ წარწერებიც ახლავს, სადაც მფლობელის ვინაობასა და მამულის ხასიათზეა მოთხრობილი. ასეთია, მაგალითად, წყისეს ცნობილი წარწერა, რომელიც ქვა-ჯვარზეა ამოკვეთილი და VII საუკუნით თარიღდება; წარწერაში ვკითხულობთ: „ესე ჟუარი ქრისტესი მე, კონსტანტი, ძემან სტეფანესამან და გუდასმან, აღჰუმართე სახელსა მცხეთისა ჟუარისასა, ნასყიდევსა ქვეყანასა ზედა, შაჰრამანსა ა...“.

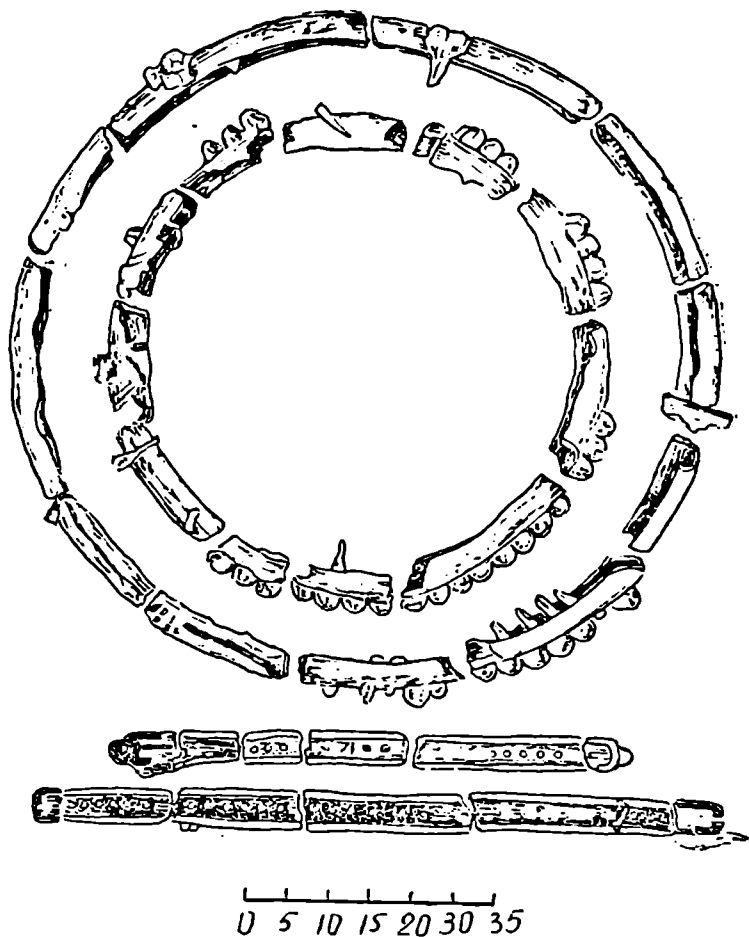


სურ. 15. უფლისციხე. შიდა ქალაქი. ბრინჯაოსა და ვერცხლის ზარაკები „სამეფო სახელისნოს“ ნანგრევებიდან. ძვ. წ. IV—III სს. მიჯნა.

„ხელიანი დარბაზის“ ჰერი ბრტყელი კესონებითაა⁴ გაფორმებული. აღმოსავლეთ კედლის სიღრმეში ღრმა განჯინაა გაკეთებული.

⁴ კესონები — ჰერის სიბრტყეზე კოკებით ან დეკორატიული ზოლებით შექმნილი ბადე, გეომეტრიული ფორმის უჯრედებით.

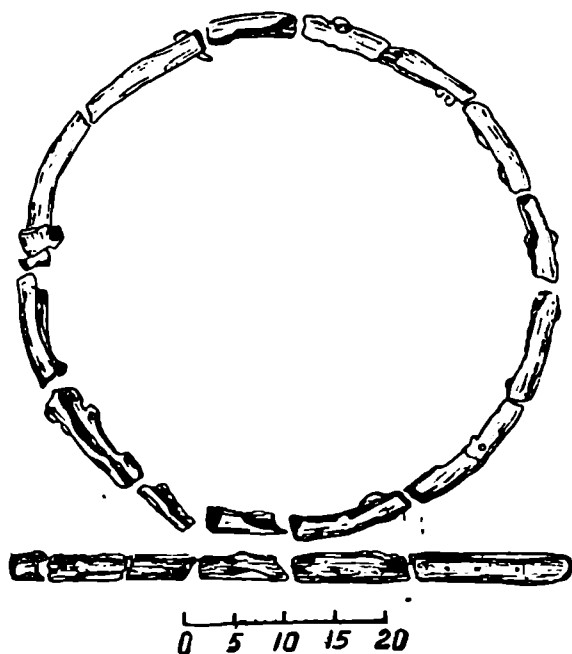
დარბაზის გვერდით, დასავლეთისაკენ, სადა ფორმის, მაგრამ ასეთივე გეგმარების დარბაზია. იგი, თავის მხრივ, აღმოსავლეთიდან ემეზობლება კლდეშივე ნაკვეთ გრანდიოზულ კომპლექსს, რომელიც რამდენიმე სათავსოსა და დიდ ეზოს მოიცავს. სწორედ ამ ეზოსთან მთავრდება შიდა ქალაქის მაგისტრალური ქუჩა, რომელსაც დასავლეთიდან და აღმოსავლეთიდან ვიწრო გვერდითი ქუჩები უერთდება. მაგისტრალური ქუჩის დასასრულთან ერთმანეთის გვერდით განლაგებულ



სურ. 16. უფლისციხე. შიდა ქალაქი. ცერემონიალური ეტლის ბორბლების დეტალები „სამეფო სახელოსნო“ ნანგრევებიდან. ძვ. IV—III სს. მიჯნა.

ჭამი კომპლექსი, ცენტრალურ ქუჩაზე გამოშავალი გვერდითი ქუჩები ქმნის ზღვარს, რომელიც შიდა ქალაქის ცენტრალურ უბანს ჩრდილო უბნისაგან გამოყოფს.

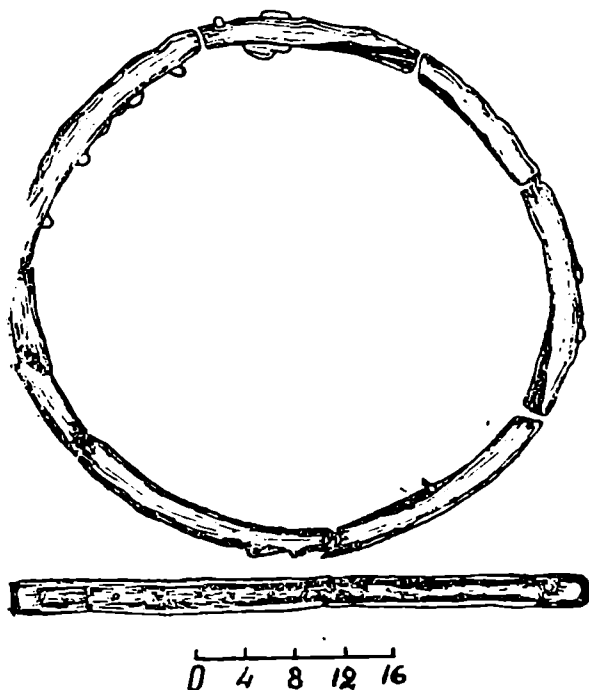
სამეკლესიანი ბაზილიკის დასავლეთით დაცულია კიდევ ერთი კლდის დარბაზი, რომელიც აღმოსავლეთისაკენაა მიმართული. ეზოსა და ფასადისათვის მოგვიანო გადაკეთებას სახე უცვლია, მაგრამ შუა ნაწილის არქიტექტურული გაფორმება, როგორც ჩანს, იმ სახითაა



სურ. 17. უფლისციხე. შიდა ქალაქი. ცერემონიალური ეტლის ბორბლის გარსაკრავი „სამეფო სახელოსნოს“ ნანგრევებიდან. ძვ. წ. IV—III სს. შიქნა.

დაცული, როგორც მას ანტიკურ ხანაშივე ჰქონია: ჰერს კესონური გაფორმება აქვს, ხოლო ჩრდილო და სამხრეთ კედლებზე კლდეში ნაკვეთი მაღალი თაბოები. მათი დანიშნულება ჯერჯერობით გარკვეული არ არის (რადგან დარბაზში „არ ისურვა“ თავისი საიდუმლოების

გამეღვენება, ერთ-ერთმა „გულნატკენმა“ არქიტექტორმა მას ხუმრობით „სასაუზმე“ შეარქვა, ეზოში აბანო მოუძებნა და გული ამგვარად მოიოხა); დარბაზის ჰერი სამხრეთ კედლის გასწვრივ გარღვეულია, რაშიც ბრალი შუა საუკუნეების მშენებლებს მიუძღვით: ანტიკური ქალაქის მშენებლებს კარგად სცოდნიათ, რომ ჰვიშაქვების მასივში ამოკაფული მრავალსართულიანი დარბაზები საიშედო არ არის. ამიტომაცაა, რომ ანტიკური ხანის ყველა კლდეში ნაკვეთი დარბაზი

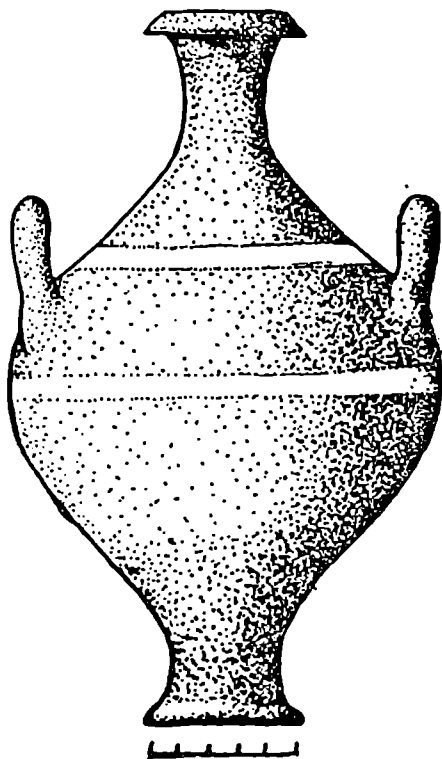


სურ. 18. უფლისციხე. შიდა ქალაქი. ცერემონიალური ეტლის ბორბლის გარსაკრავი „სამეფო სახელისნოს“ ნანგრევიდან. ძვ. წ. IV—III სს. მიწნა

ერთსართულიანია. შუა საუკუნეებში ეს წესი დაუვიწყიათ. კერძოდ, კლდოვან მასივში, რომელიც სპეციალურად იყო დატოვებული ე. წ. „სასაუზმის“ თავზე, ახალი გუმბათოვანი დარბაზი ამოუკვეთიათ, რომელიც ჩრდილო კიდეთი ანტიკური დარბაზის ჰერს დამთხვევია. შუა

საუკუნეების დარბაზის იატაკსა და ანტიკური დარბაზის ჭერს შორის კლდის სისქე 30 სანტიმეტრი დარჩენილა, რომელსაც ვერ აუტანია დატვირთვა და ჩაქცეულა.

ავდივართ შუა საუკუნეების დარბაზში, რომელიც ფასადით აღმოსავლეთისაკენაა მიმართული. წინ კლდეში ნაკვეთი ეზოა. იგი მაღლიდან დაჰყურებს „სასაუზმის“ ეზოს, რომელსაც ადრე თავისებური არქიტექტურული გაფორმება ჰქონია. მაგრამ დროთა ვითარებაში სახე



სურ. 19. უფლისციხე. შიდა ქალაქი. ამფორისკა „სამეფო სახელოსნოს“ ნანგრევიდან. ძვ. წ. IV—III სს. მიჯნა

უცვლია. შევდივართ დარბაზში, რომლის გუმბათოვანი ჭერი თავისებურ კლდეში ნაკვეთ სვეტს „ეყრდნობა“. ჭერის სამხრეთ ნაწილში სარკმელია ამოკვეთილი, რომელიც დარბაზის სარკმელიცაა და

საკვამლე მილიც (თანამედროვე ქართული სიტყვა „სარკმელი“ ხომ კვამლისაგან ნაწარმოები სიტყვაა, იგი თავდაპირველად კვამლსადენს აღნიშნავდა. გაიხსენეთ „კუამლისაგან“ ნაწარმოები სიტყვები: კომლი, სარკმელი, კმევა, საკვამლე...). უკვე XVIII საუკუნეში, როგორც სულხან-საბა ორბელიანი გვაცნობებს, „სარკმელი სახლთ სისინათლო გარდასაჭვრეტ“-ს აღნიშნავდა („სიტყვის კონა“). შუა საუკუნეების დარბაზს საკვამლე მილი მართლაც სჭირდებოდა, რადგან მის იატაკზე, კლდეში ამოკვეთილ ორმოში ჩასმული, ორი თონე ყოფილა გამართული. თონეები უფლისციხის შიდა ქალაქში შუა საუკუნეებში გამოყენებულ თითქმის ყველა სახლშია დადასტურებული. შუა საუკუნეების ადრეული თონეები, როგორც წესი, კლდეში ამოკვეთილ ორმოებშია ჩასმული, ხოლო მოგვიანო — მათი გაუქმების შემდეგ წარმოქმნილ ფენაში. ზოგიერთ კლდეში ნაკვეთ დარბაზში, გათხრების დროს, ათამდე თონე იქნა აღმოჩენილი, ისინი შუა საუკუნეების სახაბაზოებია.

როგორც აღვნიშნეთ, უფლისციხის შიდა ქალაქი IX, X და XI საუკუნეებში შიდა ქართლის ერთ-ერთი უძლიერესი და ძირითადი ბასტიონი იყო; ცხადია, ციხე წარმოუდგენელია გარნიზონის, ხოლო გარნიზონი მომარაგების გარეშე. აქ აღმოჩენილი სახაბაზოები, როგორც ჩანს, ციხის გარნიზონს ამარაგებდა პურით. ჭერჭერობით უფლისციხეში ორი ასეთი სახაბაზოა აღმოჩენილი, მაგრამ შემდგომი არქეოლოგიური გათხრების დროს შესაძლებელია კვლავაც აღმოჩნდეს ამ დანიშნულებით გამოყენებული დარბაზები.

თანამედროვე ქართულ თონეს შიდა ქართლში, როგორც ცნობილია, არა აქვს სასულე, რადგან მას შემოთ („ფიჩხით“) ახურებენ. სასულიანო თონეები კი იმ რაიონებისთვისაა დამახასიათებელი, სადაც ტყეები ნაკლებია და თონის გახურება საქონლის პატივით („წივა“-თი) უხდებათ. უფლისციხის მრდამოებიც უტყეო ზოლს მიეკუთვნება. დავით აღმაშენებლის დროს, თურქ-სელჩუკების ურდოებისაგან გაპარტახებული სომხეთის უსახლკარო მოსახლეობის ერთი ნაწილი გათავისუფლებულ შიდა ქართლში ჩაასახლეს; ხიზნებმა, როგორც ჩანს, თან მოიტანეს სასულიანო თონის ტიპი; ამ ტიპის თონის გამძლეობა კი იმით უნდა აიხსნას, რომ იგი უტყეო გარემოს პირობებში უფრო ეკონომიური და მოხერხებული იყო („სასულე გაძლიერებულ წევას კმნიდა და წევას ხელს უწყობდა“).

თუ ჩვენ მიერ აღწერილი შუა საუკუნეების დარბაზების კედლებსა და ქერს დავაკვირდებით. ვნახავთ, რომ მათ კარგად ემჩნევათ იმ იარაღის კვალი, რომლითაც კედლის ზედაპირის დამუშავება უწარმოებიათ. აქამდე ასეთი რამ კლდის სახლების ცალკეულ ნაწილებზე თუ შეგვინიშნავს; აქ კი, დარბაზის მთელი შიდა სივრცე ატარებს ასე-

თი დამუშავების კვალს. გამოირკვა, რომ ანტიკური ქალაქის მშენებლები კლდის დარბაზთა კედლების ზედაპირს დიდი ყურადღებით ამუშავებდნენ, კედლებს სწორი ზედაპირი აქვს და არ ემჩნევა იმ იარაღის კვალი, რომლითაც კლდის კაფვა ხდებოდა. შუა საუკუნეებში ეს ხერხი უარუყვიათ: ამ პერიოდის დარბაზთა კედლის ზედაპირზე და აგრეთვე შუა საუკუნეებში გადაკეთებულ დარბაზთა შესაბამის მონაკვეთებზე კარგად შეინიშნება იმ იარაღის კვალი, რომლითაც კლდე ამოუჟაფავთ. ასეთსავე კვალს ატარებს ვარძიისა და გარეჯის კლდეში ნაკვეთი კომპლექსები.

აღწერილი დარბაზის თავზე გამოდის ზედა ტერასის მოედანი, რომელზედაც კლდეში ნაკვეთი კიბით ავდივართ. მოედანზე რამდენიმე კლდეში ნაკვეთი დარბაზია. მათგან ყველაზე უკეთაა დაცული ორგანოფილებიანი კლდეში ნაკვეთი დარბაზი, რომელიც კოჭებით გადახურული ნაგებობის მსგავსია. დარბაზი სამხრეთისაკენაა პირმიქცეული და აქვს ფართო ეზო, რომლითაც მეზობელ დარბაზს უკავშირდება. უკანასკნელს შუა საუკუნეებში არაერთი გადაკეთება განუცდია. სახლის ეზო დასავლეთი ნაწილით შეეუღლ ფლატეს ებჯინება, რომლის სიმაღლე რამდენიმე ათეულ მეტრს შეადგენს. დარბაზის აღმოსავლეთით ფართო მოედანია, რომელსაც კლდეში ამოკვეთილი ორმოები შემოუყვება. აქ, როგორც ჩანს, ხის ნაგებობა მდგარა, რომლის სვეტები კლდეში ამოკვეთილ ორმოებში ყოფილა ჩამაგრებული. აქედან უფლისციხის სანახების შესანიშნავი ხედი იშლება.

კოჭურჭერიანი დარბაზის ეზოდან შუა საუკუნეების კლდეში ნაკვეთ დარბაზში ჩავდივართ. მას გუმბათოვანი ჭერი აქვს, მორთული თავისებური „მზის“ გამოსახულებით, რომლის სხივები გუმბათის ფუძემდე ეშვება. უკანვე ებრუნდებით კოჭურჭერიანი დარბაზის ეზოში და იმავე კიბით, რომლითაც ამ მოედანზე ამოვედით, ქვედა ტერასზე ვეშვებით. დაბლა, ტერასის სამხრეთ-დასავლეთ ნაწილში, ალიზის აგურით ნაგები კომპლექსია, რომელიც რამდენიმე სათავსოს იძვლის. კლდეში ნაკვეთ მოედანს, რომელზედაც ალიზის ნაგებობა დგას, ადრე თავისებური და განსხვავებული არქიტექტურული გაფორმება ჰქონია. აქ შემონახულია შუა საუკუნეების თონის კლდეში ნაკვეთი ბუდე და თავისებური ღრმა ორმო, რომელიც, შესაძლებელია, აბრეშუმის პარკის გადასამუშავებლად გამოიყენებოდა. თონის ორმოზე დგას ალიზით ნაგები კომპლექსის ერთ-ერთი კედელი, რაც კიდევ ერთი მოწმობაა იმისა, რომ ნაგებობა გვიანი შუა საუკუნეებისაა. მართლაც, როგორც არქეოლოგიურმა შესწავლამ გვიჩვენა, იგი გვიან შუა საუკუნეებს მიეკუთვნება. ალიზის ნაგებობებში აღმოჩნდა ბუხრები, თახჩები, გადახურვისა და იატაკის ძელები და თანხმლები მასალა, სა-

დაც ყურადღებას იქცევს მსხვილყალიბიანი კაჟიანი თოფის ლულა, აღმოჩენილი ერთ-ერთი კედლის ძირას, რამდენიმე ცალ რკინის ჭურვთან ერთად. ცეცხლმსროლი, დენით მოქმედი იარაღი, როგორც ცნობილია, მხოლოდ გვიანი შუა საუკუნეებიდან ჩნდება.

აღიზით ნაგები კომპლექსის სამხრეთი სათავსო მოხატული ყოფილა; სამწუხაროდ, მოხატულობა კედლებზე არსად გადარჩენილა, ხოლო აღმოჩენილი ფრაგმენტები შესასწავლად იქნა წაღებული და საქართველოს ხელოვნების სახელმწიფო მუზეუმში თავის მკვლევარს ელოდება. ნაგებობათა კედლებზე შემორჩენილია კედლის შელესილობის რამდენიმე შრე, დარბაზის მრავალგზისი შეკეთების მეტყველი მოწმე. მოხატული ოთახის სამხრეთ-აღმოსავლეთით შენიშნავთ კლდეში ნაკვეთ არხს, რომელიც დასავლეთისაკენ მიემართება. ამ გზით მოკლე გვირაბში შედიხართ, რომლის დასასრულს, მარცხენა და მარჯვენა მხარეზე წარმოდგენილ შუა საუკუნეების კლდეში ნაკვეთ დარბაზებს ე. წ. „დარბაზული ეკლესიის“ სახე აქვთ. ისინი შიდა ქალაქის დასავლეთი ფლატის კიდესთანაა განლაგებული. ერთ-ერთი დარბაზის სარკმელი თვალჩაუწვდენ უფსკრულს გადაჰყურებს.

გბრუნდებით აგურით ნაგები ეკლესიისაკენ და ჩავდივართ მისგან სამხრეთ-დასავლეთით მდებარე მოედანზე, რომელიც ჩრდილოეთისა



სურ. 20. უფლისციხის შიდა ქალაქი. ზედა მოედანი ხის სვეტებიანი დარბაზის ნაჟვალევით. უკანა პლანზე ეკლესიის დასავლეთი მხარე (ხედი ვერტმფრანგულად).

და სამხრეთის მხრიდან ნარევი ქვევით ნაგები კლდეებითაა შემოზღუდული. იგი დასავლეთ მხარეზე კლდეში ნაკვეთი დარბაზის კედელს ებჯინება, ხოლო აღმოსავლეთი, ღია მხრით ცენტრალურ ქუჩაზე გამოდის. მოედნის სამხრეთ-აღმოსავლეთ ნაწილში კლდეში ნაკვეთი, ერთმანეთის გვერდით განლაგებული სამ და ოთხსაფეხურიანი ორი კიბე ჩამოდის. მესამე ორსაფეხურიან კიბეს მოედნის სამხრეთი კედლის კარებში შევყავართ, ხოლო დასავლეთ ნაწილში არსებული კიბით ხელოვნურ ტერასაზე ავღვივართ. მოედნის ჩრდილოეთ კედელში ორი ფართო კარია დატანებული.

გავეცნობ მოედნის ჩრდილოეთით განლაგებულ კომპლექსს. ჩვენს წინაა კლდეში ნაკვეთი რთული აღნაგობის გრანდიოზული დარბაზი, რომლის ფართობი 500-მდე კვ/მეტრს შეადგენს. დარბაზის ჰერა, უფრო სწორად გუმბათი, თავის დროზე, ოთხ კლდეში ნაკვეთ სვეტზე ყოფილა დაყრდნობილი. ამჟამად კომპლექსი სამნავიანი ბაზილიკის სახითაა დაცული, მაგრამ, როგორც ჩანს, იგი წინაქრისტიანულ ხანაშია ამოკვეთილი. უთუოდ გაგიკვირდებთ, როცა ეკლესიაში თონეებს შენიშნავთ. საკურთხეველშიც კი თონეებია გამართული.

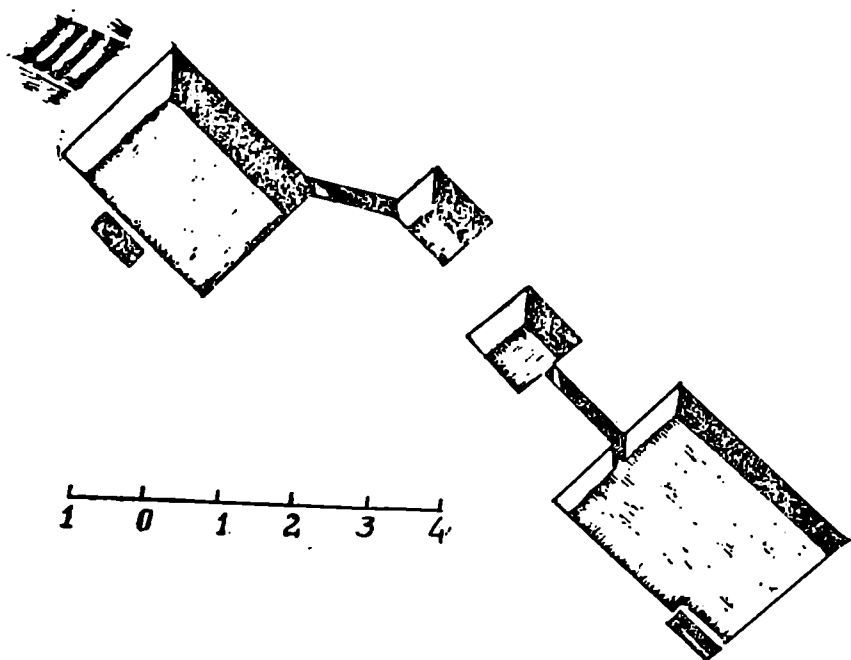
თქვენ იცით, რომ არათუ მოქმედ ეკლესიას, არამედ ეკლესიის ნანგრევებსაც კი ხელს არ ახლებდა ძველად მორწმუნე ადამიანი, აქ კი, ეკლესიაში, თონეები გაუმართავთ! დროს თავისი გაუტანია. კლდეში ნაკვეთი სამნავიანი ბაზილიკა დანგრეულა და მისი აღდგენა შეუძლებელი გამხდარა. IX—X საუკუნეებში მის მახლობლად სამეკლესიანი ტაძარი აუგიათ. თანდათანობით, როგორც ჩანს, ძველი ეკლესიის არსებობა გადავიწყებიათ. დანგრეული დარბაზი გაუწმენდიათ და სამეურნეო სათავსოდ უქცევიათ. ცენტრალურ ნაწილში, კანკელის ხაზის წინ, უზარმაზარი ორმო ამოუკვეთიათ, რომელსაც ხორბლის შესანახი ხაროს ფორმა აქვს. მაგრამ საჭიროების შემთხვევაში იგი დილეგადაც (საპატიმროდაც) გამოიყენებოდა. აქვე გაუმართავთ უფლისციხის ერთ-ერთი მსხვილი სახაბაზო, რომელიც, როგორც ჩანს, ციხის გარნიზონს ემსახურებოდა. ეს მით უფრო შესაძლებელია, რომ არაბთა ბატონობისა და განსაკუთრებით სელჩუკთა თარეშების დროს შიდა ქართლის მოსახლეობა ძლიერ შემცირებულა. შემდეგში კლდე, დავით აღმაშენებლის დროიდან, უფლისციხესა და მის მიდამოებში არაქართული ეროვნების, არამართლმადიდებლური რწმენის მოსახლეობა დამჯდარა. ეს არის აღნიშნული დარბაზის გამოყენების უკანასკნელი, ყველაზე გვიანი პერიოდი.

დარბაზის ამოკვეთის ზუსტი დრო, დანიშნულება და თავდაპირველი არქიტექტურული სახე ჩვენთვის უცნობია, რადგან ეკლესიად გაფორმების პერიოდში, რაც, როგორც ფიქრობენ, VI—VII საუკუნეებში უნდა მომხდარიყო, მას გადაკეთება განუცდია. თუ გავითვალისწინებთ

იმ გარემოებას, რომ ადრექრისტიანული ხანის ეკლესიები წარმართულ სალოცავებს ენაცვლებიან და ხშირად მათ ნანგრევებზე დგანან, შეიძლება ვიფიქროთ, რომ დარბაზი, რომელიც ადრექრისტიანულ ხანაში ქრისტიანულ ბაზილიკად გადააკეთეს, მანამდე წარმართულ ტაძარს (სალოცავს) წარმოადგენდა. ასეთი ტაძარი წინაქრისტიანული ხანის უფლისციხეს არაერთი უნდა ჰქონოდა და, როგორც ირკვევა, ჰქონდა კიდეც. უფლისციხის წარმართული ხატის ავტორიტეტი ადრექრისტიანული ხანის ქართლშიც კი ყოფილა აღიარებული, ამგვარად, ჩანს არ შევცდებით თუ დავუშვებთ, რომ დარბაზი, რომელიც შემდეგ ქრისტიანულ ბაზილიკად გადააკეთეს, თავდაპირველად წარმართული ტაძარი ყოფილა.

ახ. წ. VI—VII საუკუნეებში ნაგებობის სამხრეთი და სამხრეთ-დასავლეთი ნაწილი მონგრეულა და კლდის კედლის ნაცვლად თლილი ქვის პერანგით შემოსილი კედელი ამოუყვანიათ. ამ ხანის კედლის ნაწილი გადარჩენილია დასავლეთ კედლის სამხრეთ კუთხეში. მოგვიანებით (არაბთა შემოსევების ხანა?) სამხრეთი კედელი კვლავ დანგრეულა, მაგრამ ისევ აღუდგენიათ, თუმცა არა ისეთი ყურადღებით, როგორც წინარე ხანაში. ამ დროს, როგორც ჩანს, დარბაზი ეკლესიის შოვალეობას აღარც ასრულებდა და სამეურნეო ნაგებობად იყო გამოყენებული. სამხრეთ კედელში დატანებული ცენტრალური კარით ეზოში გამოვდივართ და ეზოს საპირისპირო მხარეს მდგარ ზღუდეში შევდივართ. ჩვენ უფლისციხის სასახლის ეზოში ვართ! მას საკმაოდ უსახური ზღუდე აქვს, რომელიც შუა საუკუნეებშია ნაგები და საერთო არაფერი აქვს ამ კომპლექსის თავდაპირველ დანიშნულებასა და არქიტექტურულ აღნაგობასთან. ეზოში დამუშავებული ლოდები ყრია, რომლებიც სასახლის ფსადს ეკუთვნის. ფსადის ჩამონგრევის დროს ეზოში ორი მეტრი სიღრმის ფენა არსებულა, რომელზედაც მრავალტონიანი ლოდები დაშვებულა. სასახლის ნაწილობრივი გათხრა-გაწმენდა პირველად 1852 წელს ჩაატარეს (დ. მელვინეთუხუცესიშვილი), მაგრამ ეზოსთვის ხელი არ უხლიათ. პირიქით, სასახლიდან გამოტანილი მიწა ეზოში დააგროვეს და მისი შემდგომი გაწმენდა კიდევ უფრო გააძნელეს. ეზო და სასახლე საბოლოოდ 1956 წელს გაიწმინდა და საშუალება მოგვცა მათ თითქმის თავდაპირველ მდგომარეობაში გაცნობოდით. სასახლის ეზო კლდოვან მასივში ყოფილა ამოკვეთილი. მას სადა, მაგრამ მოხდენილი არქიტექტურული გაფორმება ჰქონია. შუა საუკუნეებში მოუხდენიათ მისი „რეკონსტრუქცია“, რომლის დროს ეზოს სამხრეთი ტიხარი თონის გასამართავი ორმოთიც კი დაუზიანებიათ.

სასახლის ძირითადი კომპლექსი, რომელიც აღმოსავლეთისაკენაა პირშექცეული, სამი ნაწილისაგან შედგება: ცენტრალური დარბაზი და ორი გვერდითი სათავსო. ეზოდან ცენტრალური დარბაზის იშკარებში შევდივართ, რომლის მხოლოდ ქვედა ნაწილია გადარჩენილი. იგი ფასადის ჩამონგრევის დროს დაზიანებულა. ამის გამო, მისი საერთო აღნაგობის წარმოდგენა დღეისათვის შეუძლებელია. ძირითადი დარბაზის კედლები ყურადღებითაა დამუშავებული. სამხრეთ და ჩრდილო კედლებში დატანებულია სარკმლები, ხოლო დასავლეთ კედელში — მაღალი და განიერი ნიშა, რომელშიც სპეციალური კიბით ავდივართ. ქერი ბრტყელია და ყურადღებით გაფორმებული. იგი კო-



სურ. 21. უფლისციხის შიდა ქალაქი. კლდეში ნაკვეთი საწნახლები.

ჭურ გადახურვას გადმოგვცემს. სიგრძივი კოჭების შიდა ბოლოები „დაყრდნობილია“ მზიდავ კოჭზე, რომელიც ორ ცალ კლდეში ნაკვეთ რვაწახნაგა სვეტს ეყრდნობოდა. ახლა გადარჩენილია სვეტის თავი

ნაკვალევი და სვეტების ბაზები. 1833 წელს, როცა უფლისციხე დიუბუა დე მონპერეს დაუთვალე რეზიბია, სვეტები ადამიანის სიმაღლეზე ყოფილა დაცული. ქერში გამოკვეთილია სპეციალური ცილინდრული. სარკმელი, რომელიც ცენტრალური დარბაზის განათებას ემსახურება. როგორც კედლების, ისე ქერის ზედაპირი დიდი ყურადღებითა და მონდომებითაა გახეხილ-გაშანდაკებული, რაც კიდევ ერთი მოწმობაა იმისა, რომ დარბაზი წინაფოცდალურ ხანას ეკუთვნის. მართლაც, დარბაზის ზოგიერთი ნაწილი შუა საუკუნეებში გადაუკეთებიათ, მაგრამ ამ ადგილებში ახლაც კარგად ჩანს იმ იარაღის კვალი, რომლითაც კლდის კაფვა უწარმოებიათ (ანტიკური დარბაზის კედლის ზედაპირი 2500 წლის მანძილზე თითქმის არ შეცვლილა, მაგრამ, რაც უამთა სელასა და მტერს დაუკლია, მისი შევსება ჩვენს თანამედროვეებს უცდიათ: კედლები აჭრელებულია ნაკაწრი, თუ საღებავით შესრულებული მინაწერებით. ქართულ, რუსულ. უკრაინულ, სომხურ, აზერბაიჯანულ თუ სხვა ენებზე მოსაუბრე მნახველებს თავისი სახელის „უკვ-დავსაყოფად“ ქართული კულტურის ამ უნიკალური ძეგლის განადგურების გზა აღუჩვენიათ. რა უნდა ვუსაყვედუროთ სხვებს, როცა ამ უღირსი ქცევის მაგალითი ზოგიერთ ჩვენს თანამემამულეს მიუცია!).

სასახლის მარჯვენა, ჩრდილო სათავსოში შეედევართ, სადაც მარანი ყოფილა გამართული. იგი სასახლის მარანია და დღეისათვის 11 ცალი დიდი ქვევრის კლდეში ნაკვეთი ბუდისა და ნამტვრევების სახითაა დაცული. ასევე, სასახლის სამხრეთ სათავსოში კლდეში ნაკვეთი ღრმა ხარო, თონე და ღია კერაა. ხარო, როგორც ჩანს, მარცვლეულის შესანახად გამოიყენებოდა. მარანი, თონე და ხარო შუა საუკუნეებს უნდა ეკუთვნოდეს, რადგან იმ დროის მშენებლობის ნიშანს ატარებს. სამწუხაროდ, გვერდით სათავსოებს შუა საუკუნეებში ისეთი გადაკეთება განუცდიათ, რომ აღრინდელი სურათის წარმოდგენა შეუძლებელია.

სასახლის სამხრეთ-აღმოსავლეთ მხარეს დაცულია კლდეში ნაკვეთი დარბაზი, რომელიც ადრე დანგრეულა, მაგრამ მოგვიანებით, ნაგლეჯი ქვის კედლებით აღუდგენიათ. გათხრების შემდეგ გაირკვა, რომ დარბაზი ორ ნაწილად ყოფილა გატიხრული. მათგან ძირითადია აღმოსავლეთის სათავსო, რომლის კედლების საძირკველიაა გადარჩენილი. ოთახის დასავლეთ კედელში მოწყობილია მცირე ზომის თახჩები, რის გამო მას „თახჩებიანი დარბაზი“ შეერქვა. დღეისათვის გადარჩენილია თახჩების ორი რიგი და მესამე რიგის იატაკი. კედლის დანარჩენი ნაწილი, სამწუხაროდ, დანგრეულია. თახჩების დანიშნულება ჭერჭერობით გაურკვეველია. ასეთივე დარბაზი, მაგრამ კლდეში ნაკვეთი, დაცულია ვარძიის ანსამბლშიც. ვარაუდობენ, რომ ვარძიის „თახჩებიანი გამოქვაბული“ აფთიაქისმაგვარი ნაგებობა უნდა ყოფი-

ლიყო. გამოირიცხული არ არის, რომ უფლისციხის „თახჩებიანი დარბაზი“, რომელიც სასახლის კომპლექსში შედის, აფთიაქის ნაგებობა ყოფილიყო. მეორე მხრივ, შესაძლებელია მასში კარის ბიბლიოთეკა და ოფიციალური საბუთების საცავიც დავინახოთ.

„თახჩებიანი დარბაზის“ სამხრეთით, მის მეზობლადვე, კლდეში ნაკვეთ ღია დარბაზში, კლდეშივე ნაკვეთი ორი საწნახელია დაცული (სურ.21). ისინი თავისი აღნაგობით დიდად განსხვავდება შუა საუკუნეებისა და თანამედროვე ქართული საწნახლისაგან და ძალიან ჰგავს, ერთი მხრივ, პალესტინაში აღმოჩენილ კლდეში ნაკვეთ საწნახლებს, ხოლო, მეორე მხრივ, ყირიმში აღმოჩენილ, ძველი წელთაღრიცხვის III—II საუკუნეებით დათარიღებულ საწნახლებს, საქართველოს ტერიტორიაზე მსგავსი აღნაგობის საწნახელი, ამოკვეთილი მონოლითში, დაცულია ქობულეთის რაიონში, სოფ. ზენითის ტერიტორიაზე. უფლისციხის საწნახლები ძვ. წელთაღრიცხვის IV—III საუკუნეებს მიეკუთვნება. ამ ტიპის საწნახლები ქართლში ახ. წელთაღრიცხვის IV—VI საუკუნეებამდე ყოფილა ხმარებაში. როგორც პალესტინაში ქართული მონასტრის გათხრებმა ცხადჰყო, V—VI საუკუნეებში უკვე ხმარებაში შემოსულა საწნახლის ტიპი, რომელიც შუა საუკუნეების საქართველოსათვისაა დამახასიათებელი. მსგავსი საწნახლები მრავლად აღმოჩენილი ვარძიის ანსამბლში და მის მიდამოებში არსებულ ნამოსახლარებზე, მახარაძის რაიონში, ქვემო ქართლში, უფლისციხის მიდამოებში და ა. შ. განსაკუთრებით საყურადღებოა ჩვენთვის 1962 წელს უფლისციხის შიდა ქალაქის აღმოსავლეთით, ე. წ. სალიზვარის⁵ ხევში არქეოლოგიური გათხრებისას გამოვლენილი კლდეში ნაკვეთი საწნახელი (სურ. 39). რომლის იატაკზე თამარ მეფის (1184—1213 წწ.) ვერცხლის მონეტა აღმოჩნდა.

უფლისციხის „ანტიკური ტიპის“ კლდეში ნაკვეთი საწნახელი შედგება ორი ძირითადი განყოფილებისაგან: I — საწნახელი და II — წვენი დასაგროვებელი აუზი, რომელიც საწნახელთან სპეციალური არხითაა დაკავშირებული. ყურძნის დამუშავებისას გამოყოფილი წვენი თვითღრნებით ეშვება აუზისაკენ. საწნახლის გვერდზე, I განყოფილებასთან, ამოკვეთილია მცირე ზომის, სწორკუთხედის ფორმის ორმოსაქაჯი, რომელიც ჭაჭის დასაწურადაა განკუთვნილი.

უფლისციხის შუა საუკუნეების საწნახელი, რომელსაც ჩვენ „სალიზვარული ტიპი“ შევარქვით, შედარებით რთული აღნაგობისაა, ვიდრე ანტიკური ტიპის საწნახელი. იგი შედგება საწნახლისა, თალარისა

⁵ სიტყვა „სალიზვარი“ კომპოზიტს წარმოადგენს და მნიშვნელობით იგივეა, რაც „კლდის ვენახი“.

და ბერკეტიანი საქაჯავისაგან, რომელიც საწნახლის გვერდზეა განლაგებული.

უფლისციხის ანტიკური ტიპის კლდეში ნაკვეთი საწნახლები საქართველოში აღმოჩენილ ამ დანიშნულების ნაგებობათაგან ყველაზე-რობით უძველესია. ამდენად, მკითხველისათვის ნათელი იქნება, თუ რა დიდი მნიშვნელობა აქვს ამ აღმოჩენას მევენახეობა-მელღინეობის ისტორიის შესწავლისათვის. მით უფრო, რომ საქართველო მევენახეობა-მელღინეობის უძველეს კერადაა აღიარებული. თუმცა პირდაპირი მასალები, რომელიც ამ აზრს დაასაბუთებდა, აქამდე თითქმის არ გავაჩნდა.

სასახლის დასავლეთით განლაგებულია კიდევ ერთი კლდეში ნაკვეთი დარბაზი, რომელიც კლდის მასივის ჩანგრევის გაშო დაზიანებულია. დარბაზში დადასტურებულია ანტიკური ხანის კიდევ ორი კლდეში ნაკვეთი საწნახლის ნაწილი.

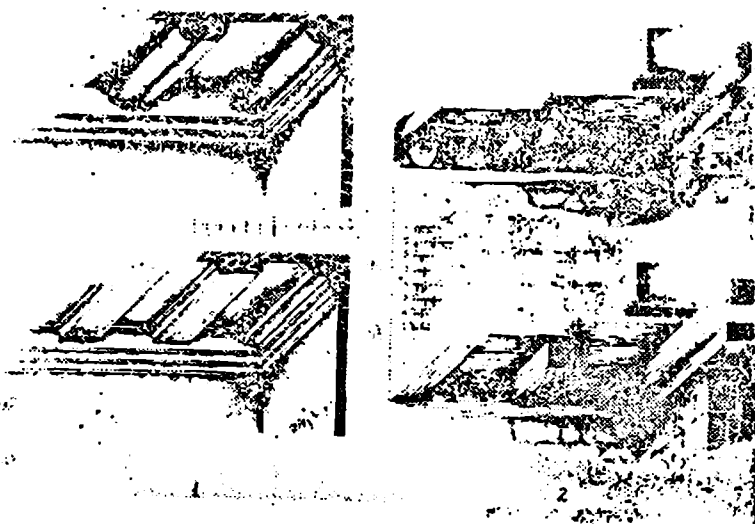
სასახლეს ჩრდილო და დასავლეთ მხრიდან შემოუვლის კლდეში ჩაჭრილი ქუჩა, რომელიც აღმოსავლეთით სამნავიანი ბაზილიკის ეზოს-



მსურ. 22. უფლისციხის შიდა ქალაქი. სასახლის ინტერიერი. აღრეანტიკური ხანა.

თან მთავრდება, ხოლო სამხრეთით სასახლის კომპლექსის ზედა ტერასის მოედანზე გადის. მოედნის დასავლეთ კედელთან თუ გავალთ და კლდოვან შეუღულ ფლატეს ჩავადევნებთ თვალს, შესასვლელს შევ-

ნიშნავთ, რომელიც კლდის სიღრმეში შედის. ეს „მიუვალნი გამოქვაბულის“ შესასვლელია. სამწუხაროდ, გამოქვაბულში ჩასვლა ალპინისტური მოწყობილობისა და სპეციალისტ-ინსტრუქტორის დახმარების გარეშე შეუძლებელია.



სურ. 22ა. დარბაზის გადახურვის სახეები

„მიუვალნი გამოქვაბულის“ შესწავლამ საეცებით მოულოდნელი სურათი გადაგვიშალა. გამოირკვა, რომ იგი ორგანოფილებიან კომპლექსს წარმოადგენდა, რომელიც ძვ. წ. VI—V საუკუნეებში ამოუკვეთიათ. ძირითადი დარბაზის ჰერი ისეთივეა, როგორც სასახლის ძირითადი დარბაზის ჰერი, მაგრამ შედარებით მცირე ზომისაა. ძირითადი დარბაზის იატაკზე ძვ. წ. V—IV საუკუნეთა კერამიკული ნაწარმის ფრაგმენტები იყო დაცული. ამ დროის შემდეგ დარბაზში ადამიანს აღარ უცხოვრია, რადგან ნაგებობის მომდევნო გამოყენების რაიმე კვალი არ აღმოჩენილა. მაშაადამე, კომპლექსი მიუვალნი გამოქვაბულია ძვ. წელთაღრიცხვის V—IV საუკუნეებში, შიდა ქალაქის დასავლეთი ფლატის ჩაქცევის გამო.

ამგვარად, გამოირკვა, რომ კოჭური გადახურვის მქონე სახლის მიბაძვით ამოკვეთილ დარბაზთა ერთი ჯგუფი ადრეანტიკურ ხანას, კონკრეტულად, ძვ. წელთაღრიცხვის VI—IV საუკუნეებს მიეკუთვნება.

ამ ფაქტის დადგენას დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა უფლისციხის ისტორიის ადრეული საფეხურის შესწავლისათვის და, აი, რატომ: უფლისციხის კლდეში ნაკვეთ დარბაზთა უმრავლესობა⁶ გამოყენებული იყო ხანგრძლივი პერიოდის მანძილზე, დაწყებული ძვ. წელთაღრიცხვის VI—V საუკუნიდან, ვიდრე ახ. წელთაღრიცხვის XIV—XV საუკუნემდე, ე. ი. დაახლოებით 2000 წლის განმავლობაში. ამ ხნის მანძილზე ქალაქი პრაქტიკურ დაინგრა, მაგრამ მომდევნო თაობები წმენდდნენ ძველ ფენებს, ქალაქიდან (შიდა ქალაქიდან) გაჰქონდათ, ხოლო ნაგებობები წესრიგში მოჰყავდათ. ამის გამო, უფლისციხის შიდა ქალაქში შედარებით მცირე რაოდენობით შემონახა ადრეული პერიოდების არქეოლოგიური მასალა, რომელიც ქალაქის ისტორიის შესწავლას თითქმის ერთადერთ წყაროს წარმოადგენდა (წერილობით წყაროებში მეტად მცირე ცნობებია დაცული უფლისციხის წარსულზე). მაგრამ დაცული მასალებიდანაც არც ერთი, რამდენადმე საყურადღებო ჩგუფი, არ აღმოჩენილა ამ ტიპის კლდეში ნაკვეთ კომპლექსებში. ამის გამო, არქეოლოგიური გათხრების დაწყებამდე, უფლისციხის კლდეში ნაკვეთ კომპლექსთა თარიღის საკითხზე სპეციალისტთა შორის დიდი უთანხმოება სუფევდა. კლდეში ნაკვეთ დარბაზთა ერთ ჩგუფს, რომელსაც, როგორც შემდეგ გამოირკვა, „მიუვალი დარბაზი“ ეკუთვნოდა, მეკლევართა ერთი ნაწილი XI—XIII საუკუნეებს აკუთვნებდა, მეორე ნაწილი — გვიან ანტიკურ ხანას, ხოლო მესამე — უფრო ადრეულ, მაგრამ ზუსტად განუსაზღვრელ პერიოდს. მხოლოდ „მიუვალი გამოქვაბულის“ შესწავლამ შეიტანა ამ საკითხში სინათლე და უფლისციხის კლდეში ნაკვეთ დარბაზთა ქრონოლოგიის შესწავლა მეცნიერულ საფუძველზე დააყენა.

სასახლის კომპლექსის სამხრეთით მდებარე ტერასაზე კლდის დარბაზთა სხვა კომპლექსებია განლაგებული. მათგან საყურადღებოა ცენტრალური ქუჩის პირას, დასავლეთ მხარეზე მდებარე რთული კომპლექსი, რომლის ცენტრალური, ორგანოფილებიანი ნაწილი ისეთივეა, როგორც „მიუვალი დარბაზი“. კომპლექსი აღმოსავლეთისკენაა პირშექცეული, ითვლის ოთხ სათავსოს და აქვს ფართო ეზო, რომელიც უშუალოდ მაგისტრალურ ქუჩაზე გამოდის. ამ კომპლექსის ოდნავ სამხრეთით მაგისტრალურ ქუჩას დასავლეთიდან უერთდება გვერდითი ქუჩა, რომლის დასასრულს წარმოდგენილია საყურადღებო კლდეში ნაკვეთი კომპლექსი (სურ. 23). იგი აკად. შ. ამირანაშვილმა

⁶ დარბაზთა ერთი ნაწილი გაცილებით ადრეული, ძვ. წ. II ათასწლეულის მეორე ნახევრისა, შეიძლება იყოს. კლდეში ნაკვეთი დასახლება ხომ ძვ. წ. XV—XIV სს. ჩანს წარმოქმნილი. სამწუხაროდ, დღეს ჩვენ საშუალება აღარა გვაქვს გამოვეთვათ ძვ. წ. VI საუკუნეზე ადრეული კლდეში ნაკვეთი კომპლექსები.

თეატრის ნაგებობად აღიარა და აბ. წელთაღრიცხვის პირველი საუკუნეებით დაათარილა. კომპლექსი იმ სახით, როგორც დღემდეა მოღწეული, მართლაც, აბ. წელთაღრიცხვის პირველი საუკუნეებისა უნდა იყოს, მაგრამ რიგი ნიშნების მიხედვით, იგი გაცილებით ადრე ჩანს ამოკვეთილი. აბ. წ. პირველ საუკუნეებში დარბაზი შესაფერისად გადაუკეთებიათ და გაუმართავთ. თეატრის არსებობა ანტიკური ხანის ქართლსა (იბერიას) და კოლხეთში სავსებით გასაგები და ბუნებრივი მოვლენაა, ხოლო უფლისციხე, როგორც მკითხველი ქვემოთ დაინახავს, ამ პერიოდის ქართლის ერთ-ერთი დაწინაურებული კულტურული ცენტრია.



სურ. 23. უფლისციხის შიდა ქალაქი. ე. წ. ანტიკური თეატრი. რეკონსტრუქცია არქიტექტორ თ. ქარუმიძისა.

„თეატრის“ გვერდით, აღმოსავლეთისაკენ, ჩამწყრივებულია კლდეში ნაკვეთი, ბრტყელჭერიანი დარბაზები. ერთ-ერთი მათგანი, შეწყვილებული მრგვალი კოქებით გადახურული ნაგებობის მიბაძვითაა გაკეთებული. მ-ს წინ, გვერდითი ქუჩის სამხრეთით, კლდეში ნაკვეთი დიდი დარბაზია, რომელშიც დ. ჯანელიძემ საასპარეზო დაინახა. 1962 წ. „სასასპარეზო“ გაითხარა; გამოირკვა, რომ შუა საუკუნეებში იგი საცხოვრებლად გამოუყენებიათ და მასში თონეები გაუმართავთ. მაგრამ ეს იმას როდი ნიშნავს, რომ წინააღ ხანაში დარბაზი სხვა მიზნით არ შეიძლებოდა გამოეყენებინათ. პირიქით, დარბაზის დასავლეთი კედლის მთელ სიგრძეზე დადასტურდა კიბისმაგვარი თაროები, რომელიც, შესაძლებელია, მაყურებელთა დასაჯდომი იყო. თაროები ამოკვეთილია დარბაზის საცხოვრებლად გამოყენებამდე და შესაძლებელია

ანტიკურ ხანასაც ეკუთვნოდეს; სამწუხაროდ, ჯერჯერობით ვერ ვიტყვით, რომ იგი მაინცდამაინც სასპარეზოს წარმოადგენდა.

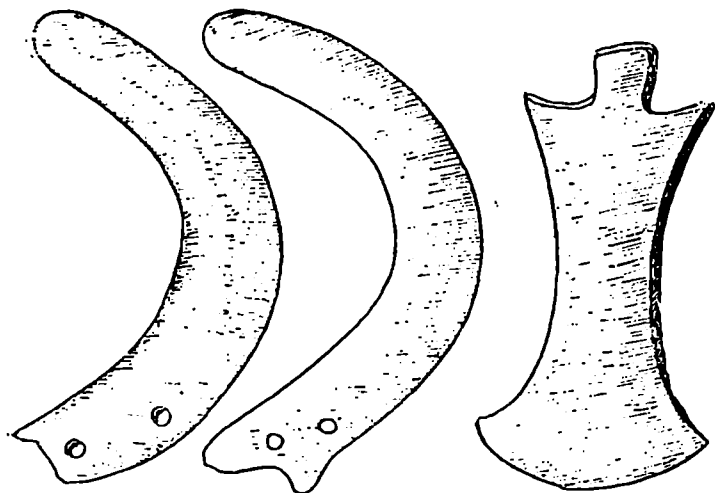
თეატრალ მიჩნეული კომპლექსის სამხრეთით გაშლილ ტერასზე წარმოდგენილია კლდეში ნაკვეთი დარბაზები და მცირე სათავსოები. ერთ-ერთ მათგანში, გვირგვინის მახლობლად, აღმოჩნდა კლდეში ნაკვეთი, შედარებით მცირე ზომის საწნახელი, რომელიც ერთადერთია შიდა ქალაქის ამ უბანზე. როგორც ჩანს, საწნახელი ამ უბნის მცხოვრებთა კოლექტიურ სარგებლობაში ყოფილა. ხომ მეტყველი ფაქტია? — თუ სასახლეში მცხოვრები დიდკაცი ოთხსაწნახლიანი მარნის მფლობელია, შიდა ქალაქის ერთ-ერთი უბნის მცხოვრებთ მხოლოდ ერთი საერთო სარგებლობის და თანაც შედარებით მცირე ზომის საწნახელი აქვთ. ბუნებრივია, დიდი ზომისა და მრავალრიცხოვანი საწნახლების პატრონს დიდი ვენახები ექნებოდა, ხოლო მცირე ვენახის პატრონთ არაფრად დასჭირდებოდათ დიდი ზომის საწნახლები. ამიტომაც, რომ სასახლის 4 საწნახელი ერთჯერად 4500 ლიტრ წვენს იძლეოდა, ხოლო სამხრეთ უბნის კოლექტიური საწნახელი — მხოლოდ 600 ლიტრს. ასე რომ, სასახლეში მცხოვრებ დიდკაცს რამდენჯერმე მეტი შემოსავალი (ვენახი) ჰქონია, ვიდრე ქალაქის მთელი უბნის მცხოვრებთ ერთად! მაგრამ ეს სოციალური უთანასწორობის გარიჟრაჟი იყო მხოლოდ! ჩვენ ხომ გაცილებით ადრე ვადასტურებთ ქონებრივი უთანასწორობის რელიეფურ სურათს, როცა მდიდრული ინვენტარით გაწყობილი სამარხების სინქრონულად უპოვართა სამარხების ვრცელ უბნებს ვპოულობთ. სამწუხაროდ, ჯერ ვერ მიგვივჩინა უფლისციხის ადრეული სამაროვნებისათვის, სადაც უცილობლად ისეთივე კონტრასტებს წავაწყდებოდით, როგორც ადრე ყანჩათში, ვანში, არმაზისხევეში, საჩხერეში და საქართველოს ბარის სხვა უბნებზე გვექონდა დადასტურებული.

* * *

შიდა ქალაქის კარებთან ვამთავრებთ კლდეში ნაკვეთი ზღუდით დაცული ნაწილის დათვალიერებას, კლდეკარში ვეშვებით და სოფ. უფლისციხისაკენ მივემართებით, რომელიც იქვე, კლდოვანი მასივის ძირასაა გაშლილი. სოფელში კარგად იგრძნობა კლდეების სუნთქვა, რასაც სასმელი და სარწყავი წყლის ნაკლებობაც აძლიერებს... მტკვრის მარცხენა სანაპირო, გორსა და უფლისციხეს შორის, მოკლებულია ტყის საფარს, რაც სარწყავი წყლის ნაკლებობის და ტყის საფარის შეუზღუბელი მოსპობის შედეგია. ჯერ კიდევ ვახუშტი ბაგრატიონი უჩიოდა წყლის ნაკლებობას ამ მიდამოებში.

სოფელი უფლისციხე, უფრო კი მისი ერთი მოზრდილი ნაწილი, როგორც გამოირკვა, ძველ სამაროვანზეა გაშენებული; მშენებლობის

დროს, აქ არაერთი ძველი სამარხი იქნა აღმოჩენილი. დიდი სამამულო ომის წინ, სკოლის მახლობლად ნიაღვარს გამოუჩენია ბრინჯაოს იარაღების კომპლექსი, რომელიც ნამგლებსა და ბრტყელ ცულს შეიცავდა (სურ. 24). ეს აღმოჩენა იმაზე მოგვითხრობს, რომ ამ 3200 წლის წინათ უფლისციხის მიდამოების მცხოვრებლები სამკალში ბრინჯაოს ნამგლებით მიდიოდნენ; თავის მხრივ, ეს ფაქტი აშკარად გვიჩვენებს, თუ რა ხასიათის მეურნეობა ჰქონიათ მათ.

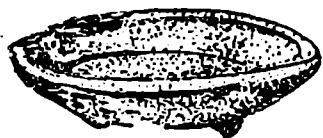


სურ. 24. ბრინჯაოს ნამგლები და ბრტყელი ცული სოფ. უფლისციხიდან. (შემთხვევითი მონაპოვარი)

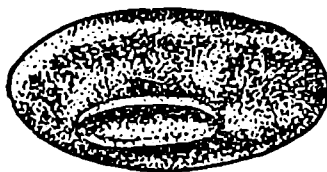
სამწუხაროდ, ყოფილი სოფლის ტერიტორიაზე ძველი ფენები ძალიან ღრმადაა განლაგებული. ამასთან, მცხოვრებლების მიერ მიტოვებული შენობების სიმჭიდროვე მეტისმეტად ზღუდავს ამ უბანზე არქეოლოგიური სამუშაოების წარმოებას. ამასთან, რამდენჯერმე იზრდება დანახარჯების მოცულობა.

სოფ. უფლისციხიდან გზა დასავლეთისაკენ მიემართება. იგი ადუანთ⁷ ხევს გადაკვეთს და საკოლმეურნეო კალოსთან გადის. ამ მილა-

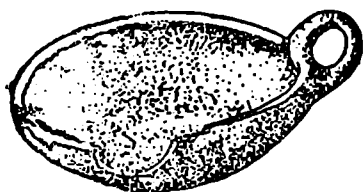
⁷ ხევს სახელი მიეცა ადუაშვილთა გვარისაგან, რომელთა წარმომადგენლები უფლისციხეში ცხოვრობდნენ და ღღეს ქვახერელშიც გვხვდებოდნენ.



1



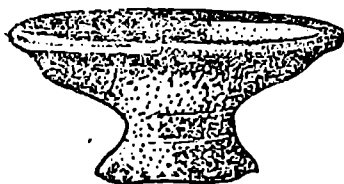
2



3



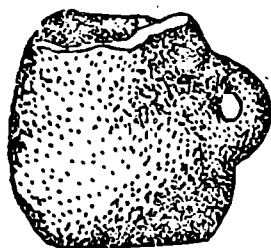
4



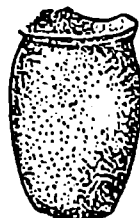
5



6



7



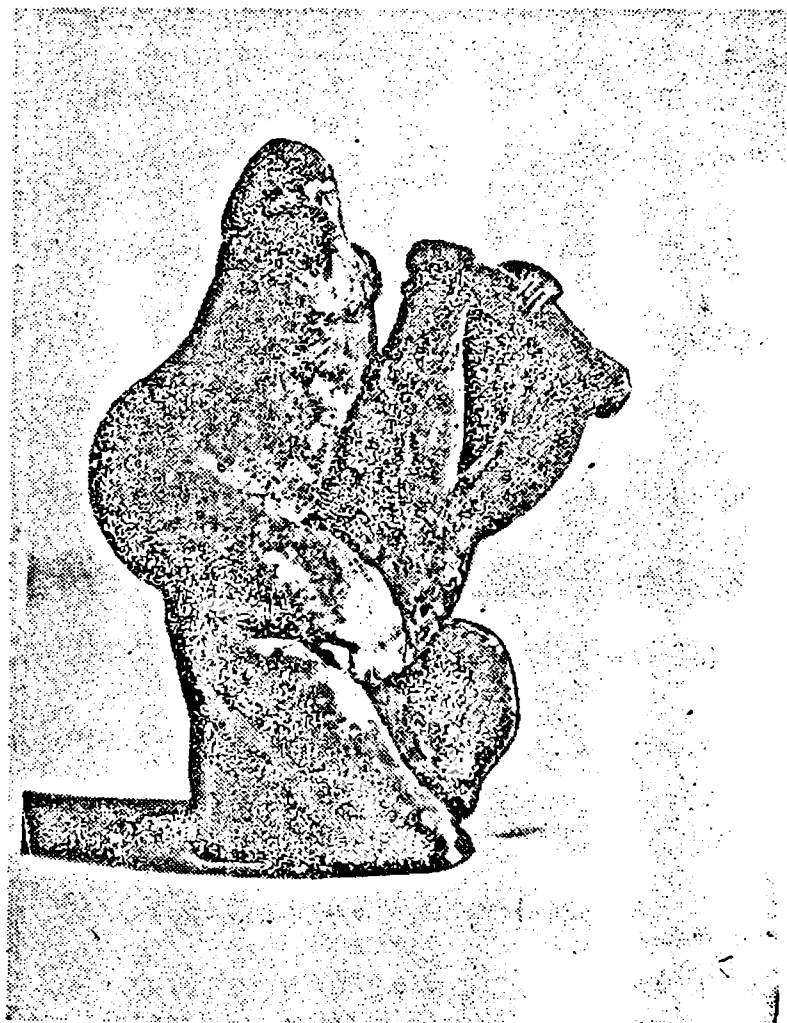
8

სურ. 25. თიხის კერძები უფლისციხის მიდამოებიდან. 1—5. ანტიკური ხანა. 6—8. წინაანტიკური ხანა

მოებს ადგილობრივი მოსახლეობა „ბამბებს“⁸ ეძახის. გარეგნულად იგი არაფრითაა შესანიშნავი, მაგრამ აქ, სამი-ხუთი მეტრის სიღრმეზე, დაცულია უფლისციხის მიდამოების ერთ-ერთი უძველესი მრავალფენიანი ნამოსახლარი (ნასოფლარი), რომელიც, როგორც არქეოლოგიურმა გათხრებმა დაადასტურა, ძვ. წ. VII—VI საუკუნეებში წარმოქმნილა და ახალი წელთაღრიცხვის III—IV საუკუნეებში შეუწყვეტია არსებობა. მდინარე მტკვარს ამ მიდამოებში ნაპირები ინტენსიურად დაუხგრევია და საკმაოდ მაღალი ფლატე წარმოუქმნია. ფლატეში კარგად შეინიშნება ძველი კერამიკის, ხანძარში დაღუპული ნაგებობებისა და დანგრეული სამარხების ნაშთები. ერთ-ერთი ნაგებობის გათხრისას, რომელიც ძვ. წელთაღრიცხვის III—II საუკუნეებით თარიღდება, აღმოჩნდა: კეერის კოხები, ვაზის სასხლავი რკინის დანები, დარჩებული ცხენის თიხის ფიგურა (სურ. 10), კოლხური აშფორა, მინის მრავალწახნაგა საბეჭდავი, ხელსაფქვავე, მარცვლის ორმოები (ხაროები), ქვევრები, სასმისები, ჯამები, თეფშები, ცხოველის ძვლები და ა. შ. ნამოსახლარის იატაკქვეშ აღმოჩნდა ძვ. წელთაღრიცხვის IV საუკუნის სამარხები, რომლებშიც ორი ან სამი ადამიანის ჩონჩხი ესვენა. ძველი ადამიანი, როგორც დადგენილია, ფიქრობდა, რომ მიცვალებულს ცხოვრებისათვის აუცილებელი ძირითადი ნივთები საიქიოსაც სჭირდებოდა. ამიტომ ქირისუფალი მიცვალებულს აუცილებელ სახმარ ნივთებს და ზოგჯერ საგზალსაც ატანდა საფლავში. ცხადია, ასეთი ნივთების სიმრავლე დამოკიდებული იყო ქირისუფლის ეკონომიკურ შესაძლებლობაზე; ამიტომაცაა, რომ, ხშირად, მდიდრული სამარხების გვერდით, არქეოლოგები ღარიბულთა ან თითქმის უპოვართა სამარხებსაც პოულობენ და ამ საფუძველზე ადგენენ, თუ როდის ჩაისახა ქონებრივი უთანასწორობა, როგორ ვითარდებოდა იგი და როდის მიაღწია იმ საფეხურს, როცა გაფორმდა კლასობრივი საზოგადოება და სახელმწიფო ორგანიზაცია აუცილებელი გახდა.

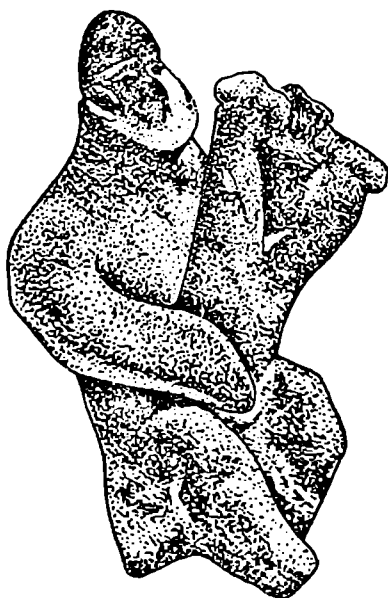
„ბამბებში“ აღმოჩენილი სამარხების ერთი ნაწილი იმ პერიოდს მიეკუთვნება, როცა კლასობრივი საზოგადოების გაფორმების პროცესი ის-ის იყო მთავრდებოდა (ძვ. წელთაღრიცხვის V—IV საუკუნეები); ზოლო მეორე ნაწილი კლასობრივი საზოგადოების ხანისაა (ძვ. წ. IV—III საუკუნეებიდან ახ. წ. III—IV საუკუნეებამდე). სამარხების პირველ ჯგუფშიც შესამჩნევია ქონებრივი მეტნაკლებობა, მაგრამ აქ ჯერ კიდევ არ გვხვდება ფულის ნიშნები (მონეტები), რაც ასე დამახასიათებელია მომდევნო ხანის სამარხეული ინვენტარისათვის. ამ ჯგუფის სამარხებში არქეოლოგებმა იპოვეს: ღოჭები და სასმის-ფიალები,

⁸ იდგილობრივთა ცნობით XIX ს. აქ ბამბის მოყვანა უცდიათ, მაგრამ უშედეგოდ.



სურ. 26. ჩანგზე დამკერულის ფიგურა. ძვ. წ. VII—VI სს. (ფოტო)

ბრინჯაოსა და რკინის სამაჯურები, საყურეები, ბეჭდები, მინის მრავალწახნაგა მძივ-საბეჭდავები, ყელსაბამები და ა. შ. მომდევნო დროის სამარხთა ჯგუფიც ასეთივე ინვენტარს შეიცავს, მაგრამ იქ დამატებით თავს იჩენს ოქრო-ვერცხლის მონეტები და თვლიანი ბეჭდები. მონეტები ადგილობრივი, პართული ან რომაულია. მაგალითად, ერთ-ერთ სამარხში, რომელიც ძვ. წელთაღრიცხვის I საუკუნის მეორე ნახევარს ეკუთვნის, საკმაოდ მდიდრულ ინვენტართან ერთად, აღმოჩნდა პართიის მეფის ოროდ I-ის (ძვ. წ. 58/57—38/37 წწ.) სამი ცალი ვერცხლის მონეტა, რომელთაგან ერთ-ერთი მიცვალებულს პირის ღრუში ედო. ეს ე. წ. „ქარონის გასამრჩელოა“. ძველი ბერძნების წარმოდგენით, ქარონს, აჩრდილთა სამეფოს მენავეს, მიცვალებულთა სული მიწისქვეშა მდინარეზე გადაჰყავდა, რისთვისაც გარკვე-

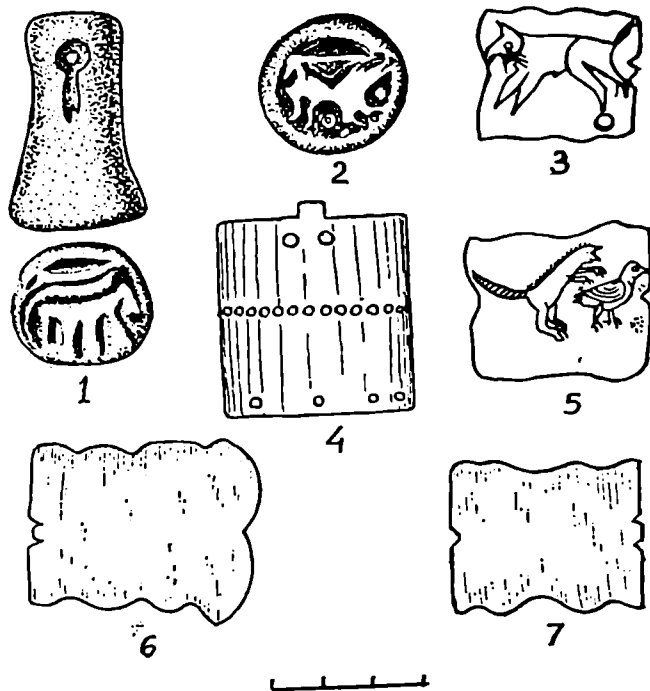


სურ. 27. ჩანგზე დამკვრელის თიხის ფიგურა. ძვ. წ. VII—VI სს. (ჩანახატი).

ულ გასამრჩელოს იღებდა. ამიტომ კლასიკური ხანის ბერძენს თავის მოვალეობად მიაჩნდა, მიცვალებულისათვის ფული (მონეტა) გაეტანებინა, რომ მენავეს მიცვალებულის სული მდინარეზე გადაეყვანა. ჩვენ არ ვიცით, საქართველოში ასეთი წარმოდგენა აღრევეც იყო თუ არა, მაგრამ ანტიკურ ხანაში მის არსებობაზე მრავალი საბუთი

მოგვეპოვება. მათ შორის რამდენიმე შემთხვევა უფლისციხის მიდამოებშია დადასტურებული.

ძვ. წ. IV საუკუნის სამარხთა შორის განსაკუთრებულ ყურადღებას იქცევს ე. წ. „გრავიორის“ სამარხი, რომელშიც დამახასიათებელ რიგით ინვენტართან ერთად წარმოდგენილი იყო ძვალსა და ქვაზე კვეთის ოსტატის სამუშაო იარაღები და ხელოსნური პროდუქციის როგორც დასრულებული ნიმუშები, ისე ნახევარნამუშალები. ძვლის ფირ-

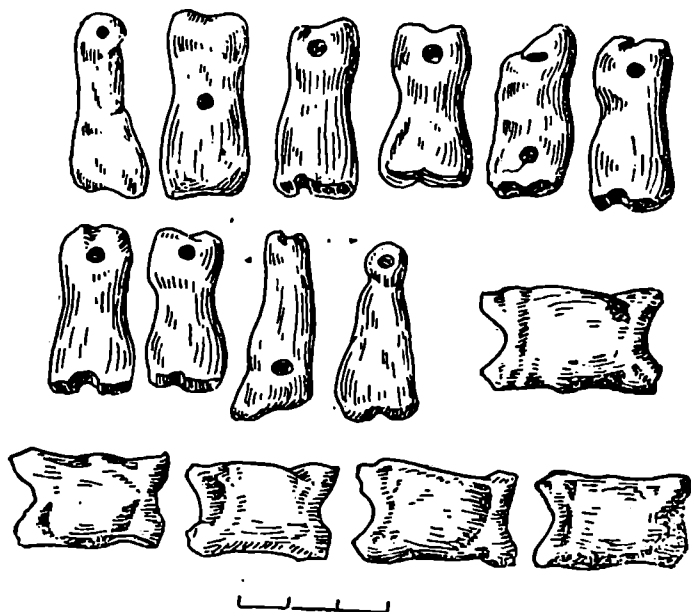


სურ. 28. ხელოვნური ნაწარმი: 1. თიხის საბეჭდავი „მამასახლისის“ მარნიდან. ნამოსახლარი ბაშბები. 2. თიხის ბულა ტახის გამოსახულებით. შიდა ქალაქი. 3—7. ძვლის ნაკეთობანი ე. წ. „გრავიორის“ სამარხიდან. ბაშბების ნამოსახლარი. ელინისტური ხანა.

ფიტაზე წარმოდგენილი ზოგიერთი სკენა თანამედროვე ქართული ფოლკლორის ძირძველობის მოწმობაა. ამავე დროს, ჩვენ საშუალება

გვეძლევა გარკვეული წარმოდგენა ვიქონიოთ ქართული სახვითი ხელოვნების განვითარების ერთი საკმაოდ დაწინაურებული საფეხურის შესახებ.

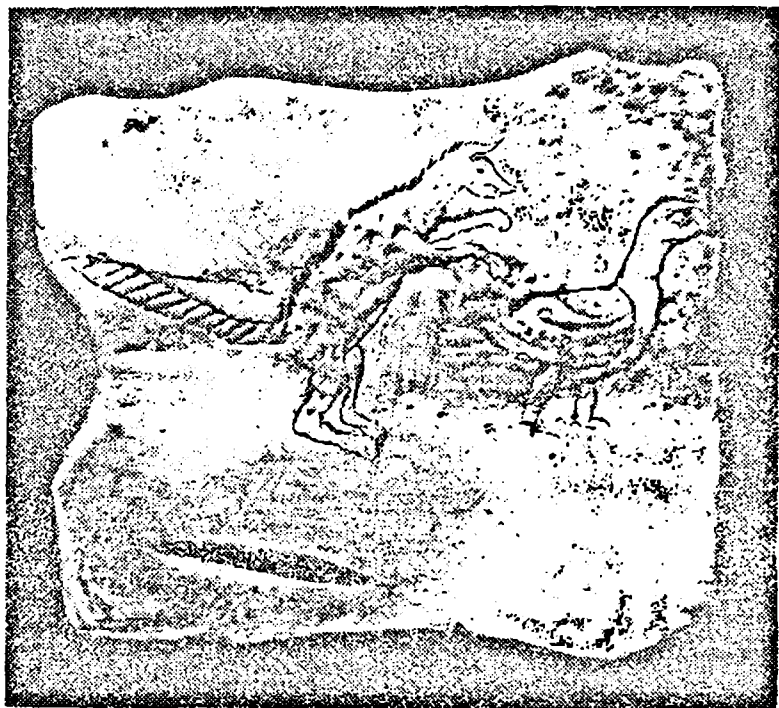
ნამოსახლარის ერთ-ერთი ნაგებობის იატაკის ქვეშ, იმ ფენაში, რომელშიც ჩაშვებულია ძვ. წელთაღრიცხვის IV საუკუნეების სამარხები, აღმოჩნდა მეტად საინტერესო ნივთი — ჩანგზე დამკვრელის თიხის პატარა ფიგურა. მეჩანგე გადმოცემულია დაკვრის მომენტში, მჭდომარე პოზაში. მას ნილაბი უკეთია და ჩაჩისმაგვარი ქუდი ხუ-



სურ. 29. კოკები და ფალანგები „გრაეიორის სამარხიდან“.

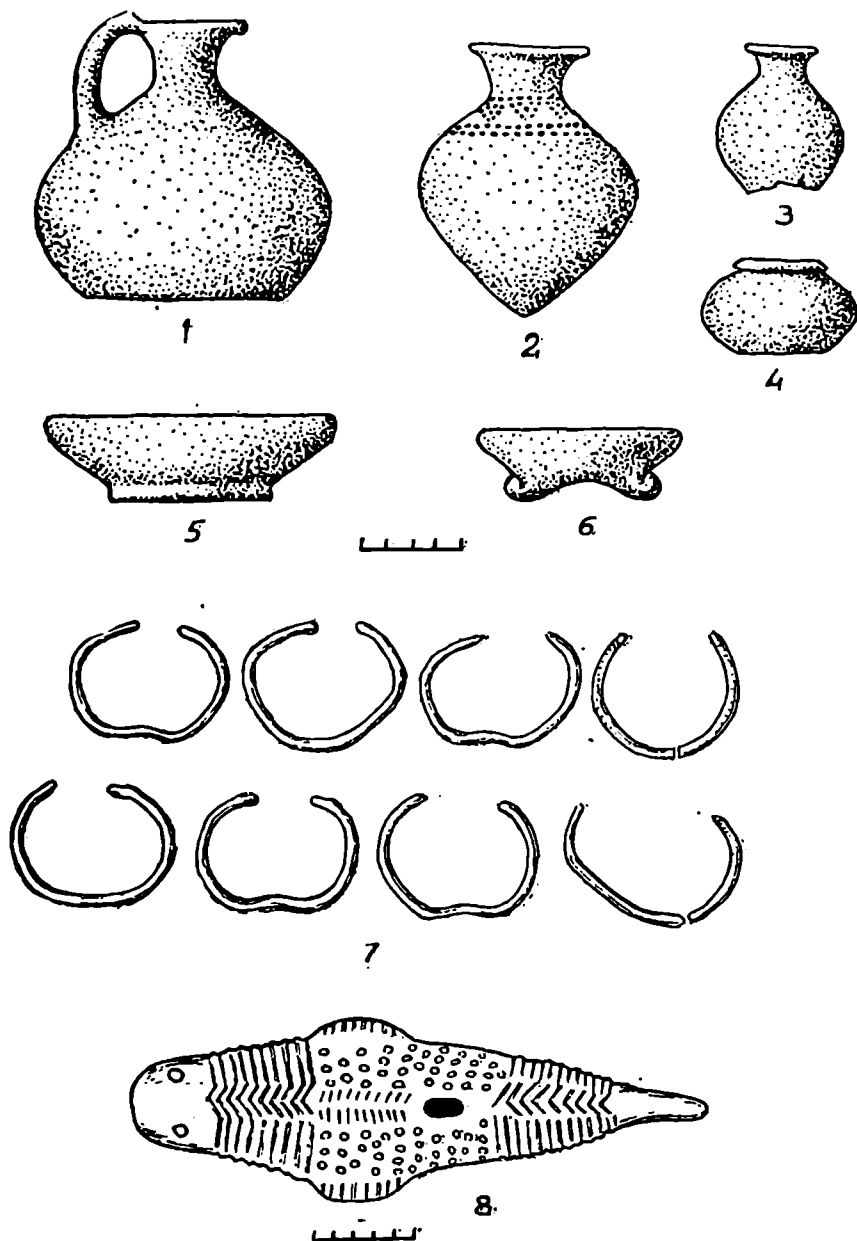
რავს. მუსიკოსის პოზა მეტად მოხდენილი და ბუნებრივია (სურ. 27). ასეთი ფიგურა, ოღონდ ბრინჯაოსაგან ჩამოსხმული, აღმოჩენილი იყო ყაზბეგის ცნობილ განძში, რომელიც ძვ. წელთაღრიცხვის V საუკუნით თარიღდება. 1959 წელს მას მიემატა უფლისციხეში („ბამბებში“) აღმოჩენილი ფიგურა, რომელიც ძვ. წელთაღრიცხვის VII—VI საუკუნეებს მიეკუთვნება. როგორც ჩანს, უკვე ძვ. წელთაღრიცხვის VII—VI საუკუნეებიდან, ქართული მუსიკალური ინსტრუმენტების კრებულში მრავალძალიანი სიმებიანი საკრავებიც ითვლებოდა, რაც მუსიკა-

ლური კულტურის საკმაოდ განვითარებულ დონეს გულისხმობს. კიდევ მეტი, უფლისციხელი მუსიკოსის მორთულობა (ტანსაცმელი, ნიღაბი, თავსამკაული) გვაფიქრებინებს, რომ ამ დროს საკმაოდ განვითარებული ყოფილა არა მარტო მუსიკალური კულტურა, არამედ აქტიორული ხელოვნებაც. უფლისციხელი მუსიკოსის ფიგურა რაღაც კომპოზიციის ნაწილი ჩანს, რომელიც, სამწუხაროდ, დაკარგულა.

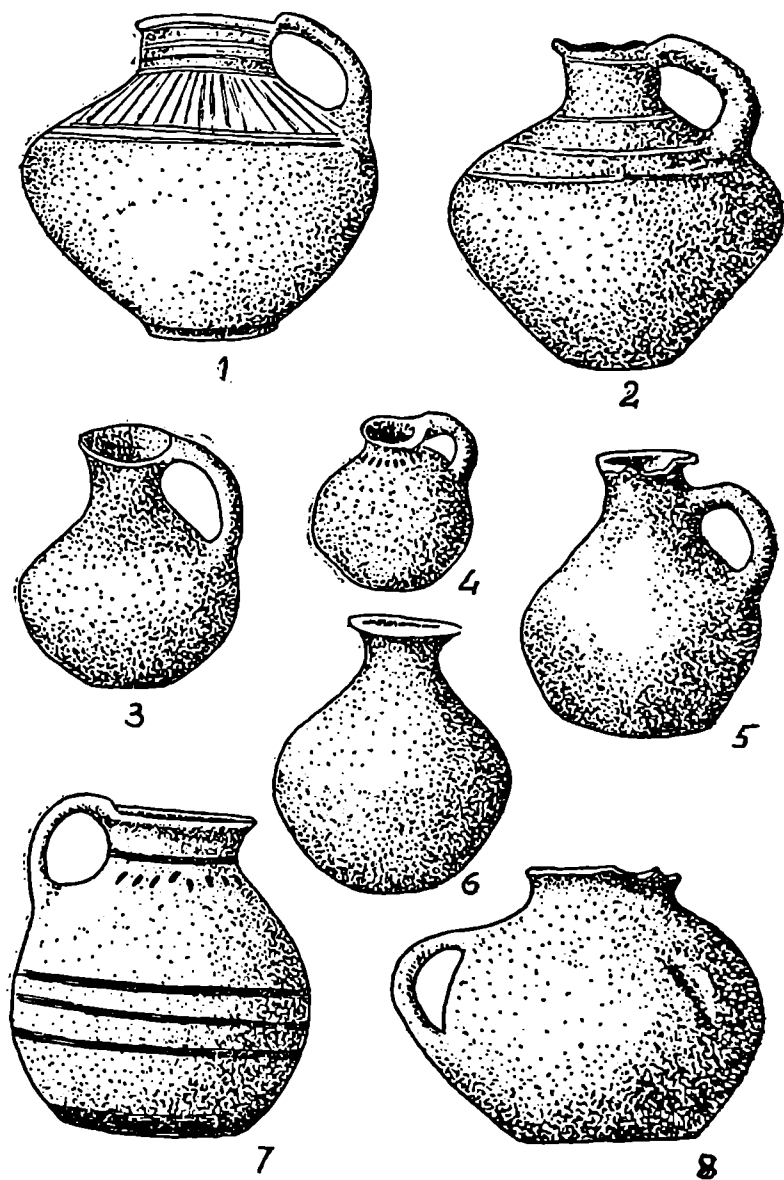


ჯურ. 30. ძეგლის ფირფიტა მელასა და ფრინველის გამოსახულებით (ფოტო). ბამბუკის ნამოსახლარი. „გრავეიორის სამარხიდან“. აღრეელინისტური ხანა.

შესაძლებელია, რომ იგი მარტო მუსიკოსის ფიგურას კი არ შეიცავდა, არამედ ფიგურათა ჯგუფს წარმოადგენდა, რომელიც რომელიღაც წარმართულ დღესასწაულთან დაკავშირებულ სცენას გადმოსცემდა. საქართველოში ასეთი სცენის ამსახველ ძეგლთა შორის ისევ ყაზბეგის ცნობილ განძში წარმოდგენილი მასალა შეიძლებოდა მიგვეთითებინა, რომლის ერთი ნაწილი აკად. ს. ჯანაშიას სახელობის საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმშია ექსპონირებული.



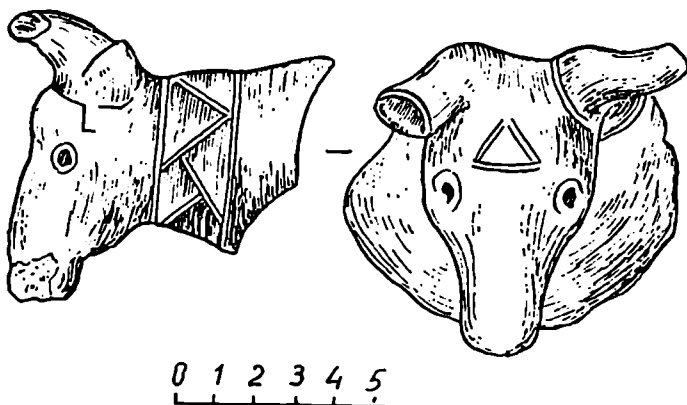
სურ. 31. მასალები ადგილ „ბამბეზის“ ანტიკური ნამოსახლარიდან. № 12 სამარხის ინვენტარი. არქეოლოგიური ხანა



სურ. 32. თიხის ჭურჭლები უფლისციხის მდამოებლადან. 1, 2. წინარეანტიკური ხანა.
3—8. ანტიკური ხანა

ანტიკური ხანის სოფელი (დაბა), რომელიც „ბამბებში“ იქნა აღმოჩენილი, როგორც ირკვევა, ქალაქ უფლისციხეს ეკუთვნოდა. ერთ-ერთი ძველქართული წყაროს ცნობით, რომელიც VII საუკუნეს მიეკუთვნება, ძვ. წელთაღრიცხვის ქართლის მოსახლეობა თავმოყრილი იყო ოთხ ქალაქში და ამ ქალაქების კუთვნილ დაბებში (სოფლებში)⁹. წყაროს ცნობიდან ჩანს, რომ ანტიკური ხანის ქართული ქალაქების გარშემო არსებულა ქალაქების კუთვნილი სოფლები (დაბები).

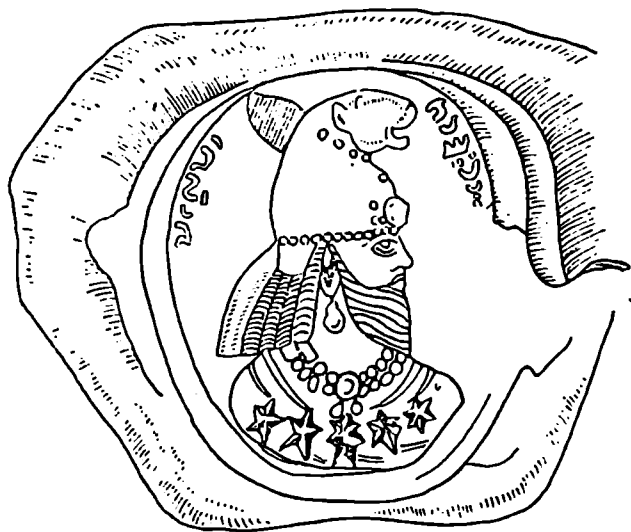
ამ ნამოსახლარის გათხრებისას აღმოჩნდა სხვადასხვა პერიოდის რამდენიმე კარმიდამო. როგორც გამოირკვა, საცხოვრებელი კომპლექსი ნიითვლიდა ხისკარკასიან, თიხით შელესილ სახლს, მარანს და სხვა დამხმარე სათავსებს. საცხოვრებელ სახლში, გარდა ღია კერისა, გამართული იყო ე. წ. ხოვლური ტიპის ღუმელი, რომელზეც კერძს ამზადებდნენ და პურს აცხობდნენ. ასეთი ღუმელები ზამთრობით საცხოვრებელ სახლის გასათბობადაც გამოიყენებოდა. ხოვლური ღუმელების ადრეული სახეები შიდა ქართლში ძვ. წ. II ათასწლეულის შუახანით თარღდება. უფლისციხე-ბამბების ნამოსახლარზე ამგვარი ქურები ძვ. წ. I საუკუნის სახლებშიცაა დადასტურებული.



სურ. 33. თიხის ზოომორფული ქურკლის ფრაგმენტი ადგილ „ბამბების“ ანტიკური ნამოსახლარიდან. ადრეელინისტური ხანა

⁹ „სოფელი“ X საუკუნემდე „ჭეკეყანას“ აღნიშნავდა, ხოლო სოფლური დასახლებას აღსანიშნავად „დაბა“ იხმარებოდა (აქედან „მდაბიური“ და „მდაბიო“ რომელიც, თავდაპირველად სოფლის მცხოვრებს აღნიშნავდა და უპირისპირდებოდა „მოქალაქეს“).

„ბამბების“ ნამოსახლარიდან მტკვრის სანაპიროს თუ გავყვებით, ღრმა და მშრალ ხევის მივადგებით, რომელსაც ადგილობრივი მოსახლეობა „ყათლანიხევის“ ეძახის. ხევი ჩრდილოეთიდან უერთდება მდინარე მტკვარს. რგი ქვიშა-ქვებსა და თიხებშია ჩაპრილი. ხევისა და მდ. მტკვრის შესაყართან, ხევის ორივე მხარეზე, გაშლილია ანტიკური ხანის მძლავრი ნამოსახლარები. ერთ-ერთი მათგანის ტერაქტორიაზე, რომელიც ხევის მარცხენა მხარეზეა განლაგებული, ორი პერიოდის ნამოსახლარი და მისი კუთვნილი სამაროვანი აღმოჩნდა. ნამოსახლარის ზედა ფენა ახ. წელთაღრიცხვის I—III საუკუნეებს მიეკუთვნება.



სურ. 34. თიხის სასანური ბულა ფალაური წარწერით. ყათლანიხევის ნამოსახლარიდან. ახ. წ. III და IV საუკუნეების მიჯნა.

ამ ფენის მასალებიდან ყურადღებას იქცევს ე. წ. თიხის ბულა (სურ. 34). ანტიკურ ხანასა და მომდევნო პერიოდში, მეფეები და სხვა ოფიციალური პირები, როცა ვინმეს რაიმე სიგელს ან საჩუქარს უგზავნიდნენ, შეჰკიდებდნენ ოქროს, ვერცხლის ან თიხის ფირფიტას, რომელსაც ოფიციალური ბეჭდით ტვიფრავდნენ. ასეთ ანაბეჭდს, მიმაგრებულს სიგელზე ან სხვა ოფიციალურ საჩუქარზე, ბულა ეწოდება. ქართულ ენაში სიტყვა „ბეჭედს“ ორგვარი მნიშვნელობა აქვს

— თითის სამკაული, თვალედი რგოლი და ოფიციალური საბუთის დასადასტურებელი ნივთი, რომელზეც ორგანიზაციის ან სახელმწიფო დაწესებულებების სახელია ამოკვეთილი და ზოგჯერ სახელმწიფო ღერბია გამოსახული. ძველად ოფიციალური საბეჭდავი, ხშირად, ოქროს, ვერცხლის ან რკინის სათითე ბეჭედში იყო ჩამაგრებული როგორც თვალი და პატრონი საჭიროების შემთხვევაში იყენებდა მას. აქედან მიეცა ოფიციალურ საბეჭდავს სახელი „ბეჭედი“. შუა საუკუნეების ქართულ სიგელ-გუჯრებზე ასობით ანაბეჭდია შემონახული, გაკეთებული ქართველი მეფე-მთავრებისა და კათალიკოზ-ეპისკოპოსების საბეჭდავი ბეჭდებით.

ბულა ადრევე იყო ხმარებაში რომსა და პართიაში, აგრეთვე ბიზანტიაში. უფლისციხის მახლობლად, ყათლანხევში აღმოჩენილი თხის ბულა ახ. წ. III—IV საუკუნეებს მიეკუთვნება. ანაბეჭდზე გამოსახულია მეფის ბიუსტი მარჯვენა პროფილში. მას თავზე ხურავს მუზარადი, რომელზეც პირდაღებული მოიერიშე ლომის თავ-კისერაა გაქოსახული. გამოსახულების გარშემო მოცემულია ფალაური წარწერა, რომელიც ჯერ წაკითხული არ არის.

ნამოსახლარის ქვედა ფენა ძვ. წელთაღრიცხვის III—I საუკუნეებს მიეკუთვნება. ამ ფენის კუთვნილ სამაროვანზე გათხრილ სამარხთა შორის ყურადღებას იქცევს ის სამარხი, რომელშიც მიცვალებული კევრზე ესვენა. მიცვალებულის კევრზე დამარხვა საქართველოში პირველად მცხეთაში (სამთავროში) იქნა დადასტურებული, ძვ. წელთაღრიცხვის VIII—VI საუკუნეების სამარხში. ყათლანხევის მითითებულ სამარხში, კევრზე, ორი მიცვალებული ყოფილა დასვენებული. ერთი მათგანი, როგორც ჩანს, გუთნისდედა, ან, ყოველ შემთხვევაში, თემში გამორჩეული მიწის მუშაკი უნდა ყოფილიყო, რომ ასეთი პატივით დაუსაფლავებიათ. მის სამარხში, გარდა კევრისა, სასმისი და ხელადა აღმოჩნდა, რაც იმაზე მიგვითითებს, რომ ამ დროს „მდაბიურის“ (დაბის მცხოვრების) მეურნეობაში მევენახეობა-მელენეობასაც საპატიო ადგილი სჭერია.

გადავდივართ ყათლანხევის მარჯვენა სანაპიროზე, სადაც ანტიკური ხანის მრავალფეროვანი ნამოსახლარია გაშლილი. მას, ერთი მხრით, მდინარე მტკვარი მისძალებია დასანგრევად, ხოლო, მეორე მხრით, ხევში დროდადრო მოვარდნილი ნიაღვარი. დაბა, რომელიც ახ. წელთაღრიცხვის I—III საუკუნეებით თარიღდება, ძლიერ ხანძარში დაღუპულა. ერთ-ერთი გადაბუგული შენობის ნანგრევში, ხანძარში დეფორმირებულ კერამიკასთან ერთად, აღმოჩენილ იქნა რკინის სახნისი, რომელიც ძველი ქართული სახვნელი იარაღის „ჩილას“ ნაწილი უნდა იყოს. ამ დროისათვის მოხვნიტ მიწათმოქმედებას ქართულურ სამყაროში ათეულობით საუკუნის ისტორია ჰქონდა. 1986

წელს ქობულეთის ჩრდილოეთით, მდ. ჩოლოქის მარცხენა ნაპირას ძვ. წ. II ათასწლეულის დასასრულის დასახლების ნანგრევში აღმოჩნდა სახენელი იარაღების კარგად გადარჩენილი ხის ნაწილები. ოდნავ ჩრდილოეთით, სოფ. ნიგვზიანთან, ასევე წინარე ანტიკური ხანის სამაროვნებში ნაპოვნი იყო რკინის სახნისების დიდი რაოდენობა. აქვე, მახლობლად, მიგნებულა ამ ნამოსახლარის კუთვნილი სამაროვანიც, რომელიც ორ უბნადაა გაყოფილი: მტკვრისპირა ფლატის მიღვევნებით მდიდართა სამაროვანია, ხოლო ხევისპირა ფლატის მიღვევნებით — ღარიბთა სამაროვანი. მდიდართა სამაროვნის ერთ-ერთ სამარხში აღმოჩნდა: ოქროს სამგლოვიარო გვირგვინი, ვერცხლის ქამრის ბალთები, ვერცხლის საკინძეები, სარდიონის გემა (ინტალიო), გიშრის, მინისა და სარდიონის მძივების ყელსაბამი და თორმეტი ცალი მონეტა. აქედან, ოქროს აურეუსი, რომის იმპერატორის ტიტუს სახელით, „ქარონის გასამრჯელოდ“. რომის იმპერატორ ოქტავიანე ავგუსტის ცხრა ცალი დენარი და პართიის მეფის გოტარზე ა ორი ცალი დრახმა მიცვალებულს მკერდის წინ ელაგა. სამარხი ახ. წელთაღრიცხვის I საუკუნის მიწურულსა და II საუკუნის პირველ ნახევარს მიეკუთვნება.

ღარიბულ სამარხებში, როგორც წესი, გვხვდება თიხის ერთი ან ორი ცალი ხელადა, რკინის ბეჭედი ან სამაჯური და პასტის მძივება უსახური ყელსაბამი.

ამ ნამოსახლარზე არსებული ნაგებობების ერთი ჯგუფი კრამიტით ყოფილა გადახურული. ბუნებრივია ვიფიქროთ, რომ ასეთ სახლებში სასოფლო თემის სოციალურად და ეკონომიკურად დაწინაურებული ნაწილი ცხოვრობდა.

ხევის მარჯვენა მხარეს დადასტურებული ნამოსახლარის ქვედა ფენა გაცილებით ადრეული ჩანს, მაგრამ იგი არქეოლოგიურად შესწავლილი არ არის. ამის გამო გაურკვეველი რჩება მისი ხასიათი და ხნოვანება.

ნამოსახლარს ჩრდილო-დასავლეთიდან დისკქერის ორკუზიანი წაგრძელებული ბორცვი, რომელიც კვერნაქის ერთ-ერთი სამხრეთი განშტოების დასასრულს წარმოადგენს. 1957 წელს ამ ბორცვზე აღმოჩნდა უძველესი მასალები, რომელიც, როგორც არქეოლოგიურმა გათხრებმა ცხადჰყო, უფლისციხის მიდამოების ერთ-ერთ უძველეს ნამოსახლარს და სალოცავს (ხატს) ეკუთვნოდა. ბორცვის კულტურული ფენები ორი ერთმანეთის მომდევნო პერიოდებით თარიღდება. უძველესი მათგანი ეკუთვნის დასახლებას, რომელიც ძვ. წელთაღრიცხვის II ათასწლეულის მეორე ნახევრის დასაწყისში წარმოქმნილა. იგი გამაგრებული ყოფილა სპეციალური თხრილით, რომლის მსგავსი სა-

ქართველოს არაერთი ძველი დასახლების სინამდვილეშია დადასტურებული (მცხეთის გორა მცხეთაში, ხოვლე-გორა სოფ. ხოვლესთან, ბათუმის გორა ქალაქ ბათუმში, ბნზ-ში, ხიზანანთ გორა ურბნისში, ნაცარგორა ცხინვალთან, ნაოხვამუ ზუგდიდის რაიონში, ნამკედური ქობულეთთან და ა. შ.). ამ თავდაპირველი დახასიათების შესახებ ჩვენ ცოტა რამ ვიცით. დადგენილი იქნა მხოლოდ, რომ მოსახლეობა თიხით შელესილ ძელურ სახლებში ცხოვრობდა, ჰქონდა შავი და ლეგაფერის კარგად გაპრიალებული თიხის ჭურჭელი, იყენებდა ხელსაფქვავეებს, ბრინჯაოს, კაჟის, ობსიდიანისა და ძვლის იარაღებს. ამ უძველესი სამოსახლოს ნაშთები პირწმინდად მოუსპიათ მომდევნო პერიოდის მშენებლებს. როგორც გამოირკვა, ძველი წელთაღრიცხვის XV—XIV საუკუნეებში ბორცვზე უკვე არსებულა წარმართული ტაძარი, რომელიც უფლისციხის მიდამოების მოსახლეობის ძირითადი რელიგიური ცენტრი ყოფილა (სურ. 1).

ძველქართული წარმართული რელიგია, ისევე როგორც სხვა ხალხების რელიგიაც, მრავალმერთიანობით ხასიათდებოდა. რელიგია, ისევე როგორც ყოველი საზოგადოებრივი მოვლენა, ვითარდებოდა, სახეს იცვლიდა და იმ საზოგადოებისათვის შესაფერ სახეს იღებდა, რომელსაც იგი უნდა მომსახურებოდა. რელიგიის განვითარების ადრეულ საფეხურზე ყოველ საზოგადოებრივ და ბუნებრივ მოვლენას თავისი ღვთაება გააჩნდა, რაც გარკვეულ კულტში აისახებოდა. ახალი სამეურნეო დარგის, ან ახალი მანამდე უცნობი ბუნებრივი მოვლენის გაჩენას თან ახლდა ახალი ღვთაებისა და კულტის შექმნა. უძველეს ხანაში, სანამ საზოგადოება ჯერ კიდევ არ იყო დანაწილებული კლასებად, ღვთაებათა და კულტთა სიძლიერეზე წარმოდგენა, როგორც ჩანს, იმის მიხედვით იქმნებოდა, თუ რა მოვლენის განსახიერებას წარმოადგენდა იგი. ამა თუ იმ თემის მეურნეობისა და საქმიანობისათვის განსაკუთრებით საშიში ან განსაკუთრებით დიდმნიშვნელოვანი ბუნებრივი მოვლენის განმასახიერებელ ღვთაებასა და კულტს მეტ სიძლიერეს მიაწერდნენ და მეტ პატივსაც მიაგებდნენ. შესაბამისად, მათ სახელობაზე არსებული ხატებიც შესაფერის გარეგნულ გაფორმებას იღებდა. ეს იყო ადამიანთა საზოგადოების განვითარების ის საფეხური, როცა ბუნება ჯერ კიდევ ბატონობდა ადამიანზე და მრავალი გადაუწყვეტელი ამოცანის წინაშე აყენებდა მას. ათასობით წელი დასჭირდა ადამიანს, სანამ ბუნების რთული, მაგრამ გასაოცარი ჰარმონიული აღნაგობის ძირითად საიდუმლოებათა მეცნიერულ ახსნას მოძებნიდა, მას ღვთაებრივ სამოსელს შემოაცლიდა, საზოგადოების სამსახურში ჩააყენებდა და რელიგიურ ცრურწმენათა გავლენისაგან გათავისუფლებოდა. მანამდე კი, როგორიც იყო საზოგადოებრივი განვითარების დონე და ხასიათი, ისეთი იყო რელიგიაც. ყოველ საზოგადოებრავ;

მოვლენას, მათ შორის რელიგიასაც, თავისი ისტორია გააჩნია, რომლის მეცნიერული ცოდნა ბასრი იდეოლოგიური იარაღია საზოგადოების შემდგომი წინსვლისათვის, რელიგიური ცრურწმენების წინააღმდეგ ბრძოლისა და საზოგადოების დიალექტიკური განვითარებისათვის.

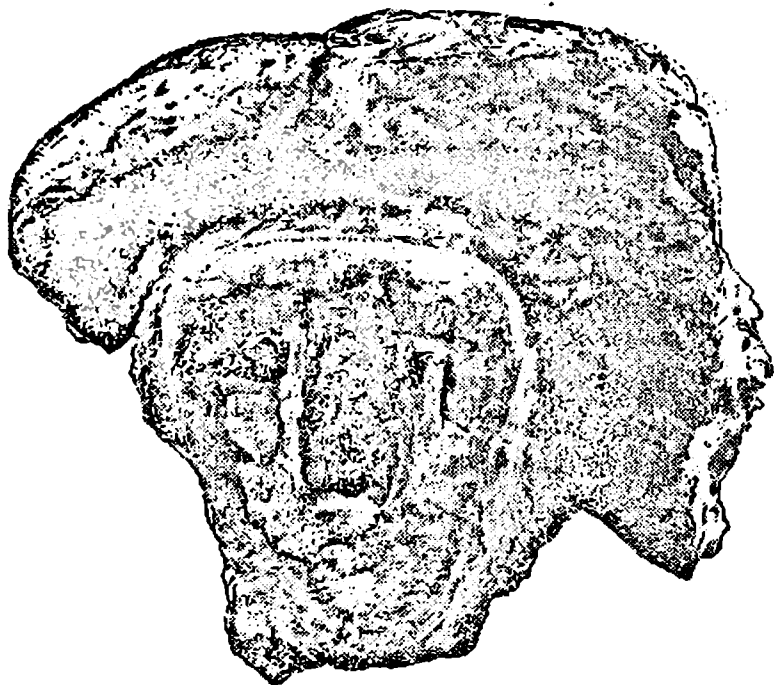
განვითარების ადრეულ საფეხურზე, როცა ადამიანს ჯერ კიდევ არ შეეძლო ბუნების მოვლენათა მეცნიერული ახსნა, ყოველ ბუნებრივ და საზოგადოებრივ მოვლენას, როგორც აღენიშნეთ, თავისი ღვთაება და კულტი განასახიერებდა.

ასე მაგალითად, არსებობდა მზის, მთვარის, ავდრისა და ელქეჩი, წყლის, ცეცხლის, მიწის მოსავლიანობის, ადამიანის გამრავლების, სოჯანსალის, შინაურ ცხოველთა გამრავლების, დედამიწის მცენარეული საფარის, ნადირობისა და ნადირთა, მეფრინველეობისა და სხვა ღვთაებანი და კულტები. მევენახეობა-მეღვინეობის წარმოქმნის შემდეგ მათ დაემატა მევენახეობის ღვთაება, ხოლო მოხვნიით მიწათმოქმედების განვითარების შემდეგ — „ხარი-მხენელის“ კულტი და ა. შ.

პირველყოფილი თემური საზოგადოების რღვევის უმაღლეს საფეხურზე, ქართულ წარმართულ რელიგიას ნათლად გამოსახული ასტრალური ხასიათი ჰქონია; ასტრალურ პანთეონში გამოყოფილი ჩანს, როგორც ეს პროფ. ვ. ბარდაველიძემ შეისწავლა, უფროსი და უმცროსი, ანუ ადგილობრივი ღვთაებანი. უმაღლეს ღვთაებათა ჯგუფი წარმოდგენილი იყო სამი ღვთაებით: „ღმერთი“, ანუ „მორიგე ღმერთი“, ქალღმერთი „მზექალი“, ანუ „დიდი დედა ნანა“ (გაიხსენეთ ქართული აკვნის სიმღერა „იავნანა“) და „კვირია“. ამ სამ ღვთაებას პანთეონში უპირველესი ადგილი ეჭირა და ღვთაებათ უზენაეს ტრიადას შეადგენდა. პირველ ადგილზე „ღმერთი“ იდგა, მეორეზე — მზექალი, ანუ დიდი დედა ნანა, ხოლო მესამეზე — კვირია ანუ პირქუში. თვითეულ ღვთაებას თავისი ფუნქციები გააჩნდა და ფუნქციათა შესაბამისი ხელქვეითები ჰყავდა. განვითარების გარკვეულ საფეხურზე უზენაესი ტრიადის თვითეული წევრი თანდათანობით ითვისებს რიგით, ე. წ. დარგობრივ ღვთაებათა ატრიბუტებს და უფრო და უფრო რთულ სახეს იღებს.

ყოველ ტომს, ხევს, თემს, გვარსა თუ ოჯახს, საერთო სალოცავის გარდა, თავისი, მოცემული უჯრედისათვის შესაფერი სალოცავი ჰქონია, რაც ახლა არქეოლოგიურადაც დადასტურებულია (ხოვლე, ნაცარგორა, გუდაბერტყა, ურბნისი. ქვაცხელები და ა. შ.). სალოცავის (ტაძარი, ხატი) სირთულე, აგრეთვე, იქ წარმოდგენილი კულტების სიმრავლე და ხასიათი დამოკიდებული იყო იმ საზოგადოებრივი უჯრედის სიძლიერესა და მეურნეობრივ თავისებურებაზე, რომელსაც მოცემული სალოცავი ეკუთვნოდა.

ამასთან, მიწათმოქმედი ხალხების კულტები და სალოცავები ნათლად განსხვავდება მეჭოგე-მომთაბარე ხალხების კულტებისა და სალოცავებისაგან: მაგრამ მიწათმოქმედებაც არის და მიწათმოქმედებაც: ზოგიერთ რაიონში მეურნეობას შედარებით მარტივი ხასიათი აქვს



სურ. 35. ნაყოფიერების ღვთაების (ღაღი ღედა ნანას) თავის ფრაგმენტი (თიხა) უათლანიხევის წარმართული სალოცავის I საგებობიდან

(სამხრეთ რუსეთი, ვოლგისპირეთი, ბალტიისპირეთი და ა. შ.), სხვა რაიონებში კი, ერთწლიანი კულტურების გვერდით, მევენახეობა-მებაღეობაც უმნიშვნელოვანეს სამეურნეო დარგად გვევლინება (ამიერკავკასია, მკირე აზია, ხმელთაშუაზღვისპირეთის ქვეყნები და ა. შ.). როგორც ქვემოთ ვნახავთ, სალოცავების ნანგრევების ხასიათში სპეცი-

ალისტის თვალი აშკარად ხედავს იმ საზოგადოებრივი ერთეულის მეურნეობის ხასიათს, რომელსაც სალოცავი ეკუთვნოდა. აქ თვალნათლივ ჩანს როგორც მეურნეობის ხასიათი, ისე მოსახლეობის პრაქტიკული ინტერესები.

ჩვენს მიზანს არ შეადგენს ქართული წარმართული პანთეონის სრული სურათის წარმოდგენა, მაგრამ იმ ძეგლთან დაკავშირებით, რომელსაც ვიკვლევთ, აუცილებელია ქალღმერთ მზექალის, ანუ დიდი დედა ნანას ხასიათისა და ფუნქციის გაცნობა, რადგან იგი ამ ღვთაების ტაძარია. ამასთან, აქ რიგით ღვთაებათა ფუნქციების ნივთიერი განსახიერების ნაშთებიცაა დაცული.

ტაძრის კომპლექსის ძირითადი ნაწილი წარმოდგენილი ყოფილა ორკუთხიანი ბორცვის ძირითადი ზურგის თხემზე. იგი შედგებოდა ოთხი ერთმანეთის გვერდით ჩამწყრივებული ნაგებობისაგან, რომელთაგან თითოეულს თავისი ფუნქცია და შესაბამისი მორთულობა გააჩნდა. ძელური ნაგებობები თიხის ხსნარით ყოფილა შელესილი და ხანძარში დაღუპულა, რის შედეგადაც თიხის შელესილობა საკმაოდ კარგად გამომწვეარა. გამომწვარ ნატეხებზე (ბათქაშებზე) კარგად შენახულა იმ ძელების ანაბეჭდები, რომლითაც ნაგებობები ყოფილა აშენებული. ამ მონაცემების საფუძველზე შესაძლებელი გახდა ძელებისა და კოჭების ზომების აღდგენა და ნაგებობათა კონსტრუქციული აღნაგობის წარმოდგენა.

I ნაგებობა, რომელიც ბორცვის თხემის ჩრდილო-დასავლეთ ნაწილში მდებარეობდა, განსაკუთრებით ძლიერ დაზიანებულია. გადარჩენილი იყო ხის სვეტთა ბუდეები და ბათქაშების დიდი გროვა, რომელსაც კორდოვანი ფენა ეფარა. კარები ჩრდილო-დასავლეთით ჰქონია. შესასვლელთან თიხატყეპნილ იატაკში ამოკვეთილი იყო ძალის სილუეტური გამოსახულება, რომელსაც, როგორც ირკვევა, რიტუალური დანიშნულება ჰქონია. არსებობს მასალები, რომელთა საფუძველზე შეიძლება დაედგინოთ, რომ ძველად არსებული წესის მიხედვით, მლოცველი ტაძარში შესვლამდე უნდა „განწმენდილიყო“. განწმენდის ერთ-ერთი სახეობა კარებში მდებარე რაიმე საგანზე, ზოგჯერ ღვთაებისადმი შეწირული ადამიანის სხეულზე ფეხის დადგმაც შეიძლებოდა ყოფილიყო. აი, რას მოგვითხრობს ბერძენი გეოგრაფი სტრაბონი (ძვ. წ. 64—63 — ახ. წ. 18—24 წლები), როცა იბერიის აღმოსავლეთ მოსაზღვრე რაიონს აღწერს: მისი ცნობით, ალბანელები „ღმერთებად აღიარებენ მზეს, ზევსსა და მთვარეს, გამოარჩევით — მთვარეს. მისი სალოცავი არის იბერიის მახლობლად. ქურუმობს კაცი, უწარჩინებულესი მეფის შემდეგ; ის განაგებს ტაძრის მიწას, რომელიც დიდია და კარგად დასახლებული, მიწასაც და ტაძრის

მონებსაც, რომელთაგან მრავალნი, შთაგონებულნი, წინასწარმეტყველებენ ხოლმე. მას, რომელიც უფრო მეტად იქნება შთაგონებული და მართო დაეხეტება ტყეებში, ქუროში დაიჭერს, წმინდა ჯაჭვით შეკრავს და ერთი წლის განმავლობაში საგანგებოდ კვებავს. შემდეგ მას მიიყვანენ ქალღმერთის სამსხვერპლოსთან და ნელსაცხებლებით დაზეულილს, სხვა სამსხვერპლო ცხოველებთან ერთად, მსხვერპლად შეწირავენ. მსხვერპლად შეწირვას ასეთი სახე აქვს: ერთს უჭირავს წმინდა შუბი, რომლითაც წესია სამსხვერპლო ადამიანის განგმირვა. იგი გაჰოლის სახლიდან, მოხერხებულად არტყამს გვერდიდან გულში, რადგან ამ საქმეში გამოცდილია. როდესაც მსხვერპლი დაეცემა, იმის მიხედვით თუ როგორ დაეცა, აღინიშნება მისნობა და საზოგადოდ ცხადდება; ხოლო გვამი მიაქვთ დანიშნულ ადგილას, მიდიან ყველანი და ფეხით ეხებიან განსაწმენდელად“. როგორც ვნახეთ. ალაზნის ხეობაში ამ 2000 წლის წინ კიდევ არსებულა ადამიანის მსხვერპლად შეწირვის წესი. მსხვერპლად შეწირულ ადამიანთან შეხება, როგორც ვნახეთ, რელიგიური განწმენდის ერთ-ერთ სახეობად ითვლებოდა.

თუ ქართულ წერილობით წყაროებს მოვუხმენთ, ზვარავად შეწირვის წესი ქართლშიც არსებულა, რომლის რელიგიურ ცენტრსაც, სახელმწიფოს წარმოშობის ხანაში, სამეფოს დედაქალაქი მცხეთა წარმოადგენდა. მცხეთაში არსებულა ორი ძირითადი კულტი: არმაზი და ზადენი. არმაზის ტაძარი და კერპი მტკვრის მარჯვენა სანაპიროზე, ბაგინეთის ქედზე მდგარა, სადაც ადრეკლასობრივი ქართლის დედაქალაქის (მცხეთის) დედაციხე მდებარეობდა. ხოლო ზადენის ტაძარი და კერპი არაგვის მარცხენა სანაპიროზე, წიწამურის ქედზე უნდა ყოფილიყო, ზედაზნის დაბლა (დააკვირდით სახელ „ზედაზენს“, რომელიც, როგორც ფიქრობენ, „ზედა ზადენი“-დან არის წარმოქმნილი. ზედაზენზე, როგორც ჩანს, ზადენის ტაძრის ერთ-ერთი ნიში უნდა არსებულებოდა). IX საუკუნის ავტორი, რომელიც ქართლის გაქრისტიანების ამბებზე მოგვითხრობს, აღნიშნავს თითქოს, წინაქრისტიანულ ხანაში არმაზსა და ზადენს ყოველწლიურად ათას სულ ყრმას სწირავდნენ მსხვერპლად, ხოლო იმ კერპებს, რომლებიც გაციისა და გასსახელით არიან ცნობილი, ყოველწლიურად თითო სეფეწულს სწირავდნენ; მათ ცეცხლზე წვავდნენ და ფერფლს კერპებს აფრქვევდნენ. ნაშრომის ავტორი ქრისტიანული სარწმუნოების მიმდევარია და ამის გამო, როგორც ჩანს, წარმართული ხანის სურათის აღწერისას ფერებს შეგნებულად ამუქებს. მის აღწერილობაში ბევრი რამ გადაქარბებულია, მაგრამ ადამიანის მსხვერპლად შეწირვის წესი, როგორც სტრაბონის ცნობიდანაც დავინახეთ, უნდა არსებულებოდა. ამ წესის გადმონაშთი უნდა იყოს XIX საუკუნეში თეთრი გიორგობის დღესა-

სწაულზე დადასტურებული ფაქტი: ყოველ 14 აგვისტოს, საღამოთი, სოფ. აწყურში თავს იყრიდა ქართლიდან, კახეთიდან და თუმ-ფშავ-ხევსურეთიდან მოსული დიდძალი მლოცველი. ეკლესიის გალავნის გარშემო რიტუალური მსვლელობის შემდეგ, მლოცველები ეკლესიისაკენ მიეშურებოდნენ. ამ დროს, ეკლესიის დასავლეთ კარიბჭესთან, თეთრი გიორგის ერთი „მონათგანი“, ჯაჭვით კისერზე თავით ჩრდილოეთ-საკენ ისეთ პოზაში დაეცემოდა, რომ თუ კაცი ზედ არ გადააბოტებდა, ან ფეხს არ დაადგამდა, ისე საყდარში ვერ შევადოდა. როგორ ძლიერადაც არ უნდა დაედგათ ფეხი დაეცემულსათვის, იგი ცდილობდა კრინტი ა. დავითა. ე. ი. მას მკლავი ღვთის მონის როლი უნდა შეესრულებინა: ის, რაც სტრაბონის დროს ფაქტიურად ხდებოდა, XIX საუკუნის ქართლში სიმბოლურად სრულდებოდა. მემოიხილავდა რა ამ მასალებს, აკად. ივ. ჯავახიშვილი შენიშნავდა: „საკვირველი მსგავსებაა... ცხრამეტმა საუკუნემ განვლო მას შემდეგ, რაც სტრაბონმა პირველად აღწერა მთვარის დღესასწაული. ქართველმა ხალხმა ჯერ ეცესთაყვანისმცემლობა მიიღო, მერე კიდევ ქრისტიანობა; ამ ორმა სარწმუნოებამ ხანგრძლივი ძლიერი გავლენა იქონია ჩვენს ეროვნულ აზროვნებასა და ზნე-ჩვეულებებზე, მაგრამ მაინც ასე საუცხოოდ არის შენახული უძველესი სარწმუნოების კვალი... სტრაბონის დროს, მთვარის ტაძარში მისული მლოცავები მსხვერპლად შეწირულ მონას ფეხს დაადგამდნენ ხოლმე, რომ ამრიგად ცოდვებისაგან განწმენდილიყვნენ. ამნაირადვე ახლაც, თეთრი გიორგის საყდარში შემავალმა ხალხმა კარების წინ დაეცემულ მონას ზედ უნდა გადააბოტოს ხოლმე და ფეხი დაადგას. ერთი სიტყვით, ახლანდელი ჩვეულება ადამიანის მსხვერპლად შეწირვის სიმბოლურ სურათს წარმოადგენს“.

ძნელი მისახვედრი არ არის, რომ უფლისციხის სამლოცველოს გამოსახულება მლოცველის „განწმენდის“ ცერემონიალს ემსახურებოდა, თუმცა იგი სტრაბონის მიერ აღწერილ სურათს, სულ ცოტა 1000 წლით უსწრებდა წინ.

I ნაგებობა, როგორც გათხრების პროცესში გაირკვა, ტაძრის ძირითადი სათავსო უნდა ყოფილიყო, რადგან აქ მდგარა ქალღმერთის კერპი — თიხისაგან დამზადებული გამოსახულება. რომლისგანაც გადაარჩენილია თავის პორელიეფური გამოსახულება. კერპის სახე ანგობითაა დაფარული, ხოლო თვალები ინკრუსტირებულია ობსიდიანის ანატეცეებით (სურ. 35). ქართული წერილობითი წყაროების მიხედვით, ქართული წარმართული კერპების (ღვთაებების) გამოსახულებათა შექმნისას ინკრუსტაციის ხერხიც ყოფილა გამოყენებული. ა.ე. როგორ აღწერს IX საუკუნის ავტორი არმაზის ღვთაების გამოსახულებას:

„...დგა კაცი ერთი სპილენძისაჲ და ტანსა მისსა ეცუა ჯაჲჲ ოქროსა და თავსა მისსა ედგა ჩაფხუტი ოქროსაჲ, და სამყარნი ოქროსნივე, და თუალნი ვითა ვეცხლი და ბივრიტი, და კელსა მისსა აქუნდა ვრმალი ვითა ელვაჲ, რომელი ბრწყინავდა და იქცეოდა კელსა შინა მისსა, რეცა თუ: რომელი შეეხებინ, თავი თჳსი სიკუდიდ განწირის“.

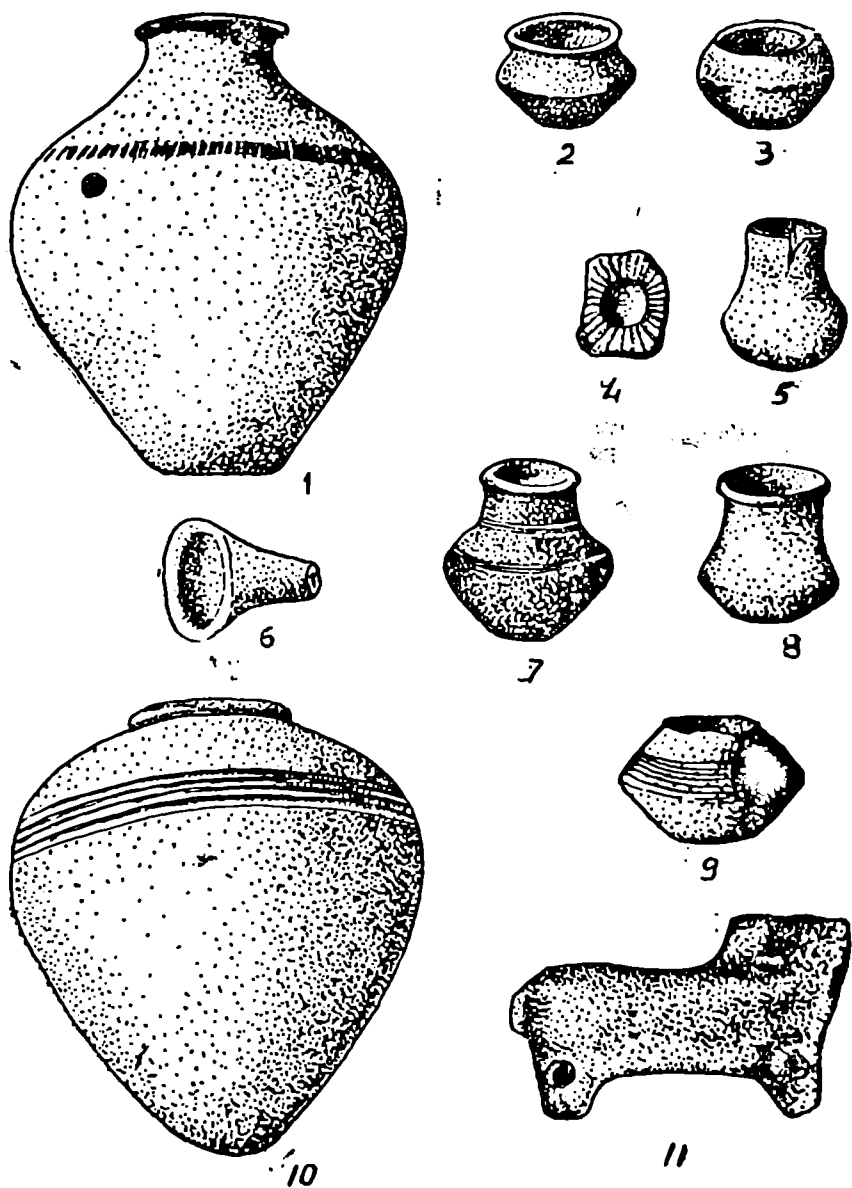
I ნაგებობაში აღმოჩენილი გამოსახულების მიხედვით დადგენილი იქნა, რომ ჩვენს წინაპრებს ანთროპომორფული კერპების დამზადება და ინკრუსტაცია გაცილებით ადრე, ძვ. წელთაღრიცხვის II ათასწლეულის შუა ხანებშივე ჰქონიათ პრაქტიკაში. გამოსახულება, როგორც ირკვევა, ქალღმერთ მზექალის ანუ დიდი ღელა ნანას ხატის ნაწილია, რომლის სადგომიც I ნაგებობა ყოფილა. ჩვენი ექსკურსიის მომდევნო ნაწილზე რომ გასაგები გახდეს, საჭირო იქნება გავითვალისწინოთ, თუ როგორი იყო ქალღმერთ მზექალის ფუნქციები. როგორც პროფ. ვ. ბარდაველიძემ დაადგინა, ქართველ ტომებში, მზექალი საკმაოდ ძლიერი და ავტორიტეტული ღვთაება იყო. კერძოდ, მას თვლიდნენ მიწის მოსავლიანობის, ადამიანისა და ცხოველების გამრავლების, მიწის მცენარეული საფარის, მიწის ტენიანობის, დარავდრის, მეფრინველეობისა და რიგი სხვა საქმიანობის მფარველ ღვთაებად. ზოგადი სახით იგი თავის კულტში მრავალი კონკრეტული ღვთაების ფუნქციას აერთიანებდა.

I ნაგებობაში, გარდა ღვთაების გამოსახულებისა, აღმოჩნდა სალოცავში შესაწირად მიტანილი საგნების დიდი რაოდენობა: თიხის საბეჭდავი სვასტიკის გამოსახულებით, ხარის დაზიანებული ფიგურა, ობსიდიანის ანატკეცები, მოზერის თავის თიხის მოდელის ნატეხი, თიხის ჭურჭლები და თიხის ჭურჭელთა ფრაგმენტებიდან დამზადებული დისკოები, თიხის კოვზი, ურმის თვლის თიხის მოდელი, ქვასანაყება, ხელსაფქვავეები, რიყის გახვრეტილი ქვები, ქვის ფალები, სალესო ქვები და ა. შ. თვითეულ საგანს თავისი დანიშნულება აქვს და შეწარულება ღვთაებისადმი, რომელსაც გარკვეული ძალა მიეწერება. მზექალი, როგორც აღვნიშნეთ, მრავალსახიანი ღვთაება იყო და ამიტომაც, რომ შესაწირავი საგნების ასორტიმენტიც მრავალფეროვანია. ნაგებობის აღმოსავლეთ ნაწილში ჩაჭრილი იყო ორი ცალი ორმო, რომელიც მარცვლეულის შესანახი ხარობის იმიტაცია უნდა ყოფილიყო.

I ნაგებობის გვერდით განლაგებულ ნაგებობაში, რომლის ფართობი 15 კვ. მეტრს შეადგენდა, აღმოჩნდა ძელური ნაგებობის თიხის შელესილობის ნატეხთა გროვები, თიხის დისკოების დიდი რაოდენობა, ურმის თვლის თიხის მოდელი, ლულოვანი ძვლისაგან დამზადებული მარტივი სალამური, კევრის გაცვეთილი კოხები, თიხის მინიატურული ჭურჭლები და ა. შ. ნაგებობის იატაკში ამოკვეთილი იყო რამდენიმე ათეული მინიატურული ორმო, რომლებიც ორგანული ნა-

წვრით (ნაცრით) იყო ავსებული, ხოლო თავი თიხის ხსნარით ჰქონდა გადალესილი. როგორც გამოირკვეა, წარმართული ხანის მოსახლეობა ნახშირისა და ნაცარს გარკვეულ მაგიურ მნიშვნელობას ანიჭებდა და რელიგიურ რიტუალებში საპატიო ადგილს მიუჩენდა. ამიერი კვალი სევანურ საწესო-გრაფიკულ ხელოვნებაში, როგორც ეს პროფ. ვ. ბარდაველიძემ დაადგინა, XX საუკუნემდე შემორჩა. მინიატურული, ნაცრით ამოვსებული, თავდაცული ორმოები, რომლებიც მეორე ნაგებობის იატაკზე იქნა დადასტურებული, სწორედ საწესო დანიშნულებისა უნდა ყოფილიყო. ასეთივე დანიშნულებისაა თიხის დისკოები: ამ ფორმის საგნები ბრინჯაოს ხანიდან გვიან შუა საუკუნეებამდე გავრცელებული. მკვლევართა შორის მათი დანიშნულების საკითხზე აზრთა თანხმობა არ არსებობს, მაგრამ, როგორც ქართული ეთნოგრაფიული მასალების საფუძველზე შეიძლება დავასკვნათ, ისინი მესაქონლეობასთან, კერძოდ, წველადობის ზრდასთან დაკავშირებული საწესო საგნები ჩანს. მზექალი, როგორც აღნიშნული გვქონდა, მდებარეობით არსებათა გამრავლებისა და წველადობის ზრდის ღვთაებაც. იყო. ამ საფუძველზე ჩვენ საშუალება გვქმნება, დისკოს ფორმის თიხის ნივთები მზექალისადმი შეწირულად მივიჩნიოთ და II ნაგებობა მის კულტს დავეუკავშიროთ.

II ნაგებობის გვერდით მდებარეობს III ნაგებობა. რომლის ფართობი 16 კვ. მეტრი ყოფილა. ნაგებობის სამხრეთ-დასავლეთ კუთხეში აღმოჩნდა თავისებური ტიპის ღუმელი, რომლის მსგავსი, ამაზე ადრე, ხოვლეს ძველი ნამოსახლარის არქეოლოგიური გათხრებისას იყო გამოვლენილი. ღუმელი სამზარეულო-გასათბობი გამართულობაა და ქრონოლოგიურად წინ უსწრებს თონეს. შიდა ქართლში ამ ტიპის ღუმელი ძვ. წელთაღრიცხვის XV—XIV საუკუნეებშია დადასტურებული, ხოლო ყველაზე გვიანი ვარიანტი ძვ. წელთაღრიცხვის ბოლო საუკუნეებით თარიღდება. ესაა მეტად საინტერესო და რთული კონსტრუქციის ნაგებობა, საკმაოდ მოხერხებული და პრაქტიკული. ხოვლეში ამ ტიპის ღუმელები დადასტურებულია როგორც საცხოვრებელ ნაგებობაში, ისე სალოცავში. უფლისციხეში (ყათლანიხევეში) კი — მხოლოდ სამლოცველოში და ისიც ერთ ნაგებობაში. საკითხავია, რატომ უნდა აეგოთ სამლოცველოში სამზარეულო ღუმელი? ამ კითხვაზე გარკვეულ პასუხს გვაძლევს წარმართული დღესასწაულები და საწესო შესაწირავთა ხასიათი. საამისო მასალები საკმაოდ რაოდენობით შემონახა აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთის ხეობათა თემებში (თუშეთში, ფშავში, ხევსურეთში და ა. შ.). შემონახულია აგრეთვე ბერძნული და რომაული წარმართული დღესასწაულების აღწერილობებიც. აღნიშნული მასალების შედარების საფუძველზე ირკვევა, რომ წარმართულ სალოცავებთან (ტაძრები, ხატები) იმართებოდა ამ სა-



სურ. 36. კერამიკული ნაწარმი: 1. სოფ. უფლისციხიდან (სამარხი № 3). 2—11. ყათლანიხევის გორასამლოცველოდან.

ლოცავში განსახიერებული ღვთაების ფუნქციებთან დაკავშირებული არაერთი დღესასწაული, რომელთაც თან ახლდა გამასპინძლება და გართობანი. გამასპინძლებისათვის საჭირო პროდუქტები შეწირულების სახით მოჰქონდათ, მაგრამ გარკვეულ ნაწილს თვით სალოცავს ქონებიდანაც გასცემდნენ. წარმართულ ტაძრებს ჰქონდათ თავიანთი უძრავ-მოძრავი ქონება სახნავი მიწის, ვენახის, ტყეების, საძოვრების, ჯოგების, ჭურჭლეულის, ძვირფასეულობისა თუ სხვა საქონებელის სახით. ხატს გააჩნდა თავისი ბელელი, სადაც თემის მიერ კოლექტურად მოყვანილი მოსავალი ინახებოდა და რელიგიურ დღესასწაულებზე იხარჯებოდა. ამავე დროს, არსებული სხვადასხვაგვარი ნამცხვრის ამა თუ იმ ღვთაებისადმი შეწირვის წესი. შესაწირავ პურებს გარკვეული, ზოგჯერ ამა თუ იმ ღვთაების ან კულტის სახელი ჰქონდა შერქმეული.

სამლოცველოში აღმოჩენილი ღუმელი, როგორც ჩანს, სწორედ შესაწირავი ნამცხვრის დასამზადებლად გამოიყენებოდა; უნდა ვიფიქროთ, რომ იქ აღმოჩენილი საბეჭდავები ნამცხვრების დასადამლავად გამოიყენებოდა და მუდმივად სალოცავში ინახებოდა. ღუმელის მახლობლად, თიხის იატაკში ჩადგმული იყო დახვეწილი ფორმის შავპრილა ვაზა, რომელსაც დისკოს ფორმის რიყის ქვის სარკველი ჰქონდა. ჭურჭელში აღმოჩნდა ნაცრის გროვა; ვაზა იმდენად მცირე ზომისაა, რომ საექვო მას პრაქტიკული დანიშნულება ჰქონოდა. საერთოდ, სამლოცველოში აღმოჩენილი ჭურჭლეულის დიდი ნაწილი მინიატურული ფორმისაა და შესაწირავად უნდა იყოს დამზადებული.

ღუმელის მახლობლად, III ოთახშივე, აღმოჩნდა, სავარძლის ფორმის საკურთხევლის ნანგრევი, რომელიც, როგორც გამოირკვა, მოზერის თავის თიხის მოდელით ყოფილა შემკული. ამ ფორმის საკურთხევლები ქართლის ტერიტორიაზე აღმოჩენილი იყო ნაყარგორასა და ხოვლეში, შემდეგ კი სხვა ძეგლებზედაც.

გამორკვეულია, რომ წარმართული ხანის საქართველოში ხარის კულტიც არსებულა. მას განვითარების ორი ძირითადი საფეხური გაუვლია. უძველესი საფეხური მოზერის (ბულა-მწარმოებლის) კულტის სახითაა წარმოდგენილი, რომელიც პრაქტიკულად შინაური პირუტყვის გამრავლებასთანაა დაკავშირებული. მოგვიანო საფეხურზე, როცა მეურნეობის განვითარების შედეგად, მოხვნითი მიწათმოქმედება გაჩნდა, მას დაემატა „ხარი-მხენელის“ კულტიც, რომელიც პრაქტიკულად მოსავლიანობის (მიწის ნაყოფიერების) ზრდას უკავშირდებოდა. ორივე ეს ფუნქცია (პირუტყვის გამრავლება და მიწის ნაყოფიერება-მოსავლიანობის ზრდა) მზექალის, ანუ დიდი დედა ნანას კულტში ერთიანდებოდა. ამგვარად, III ნაგებობაც მზექალ — დიდი დედა

ნანას სამლოცველოს ნაწილი აღმოჩნდა და მისი გაგება ამ ღვთაების ბუნების ფონზე გახდა შესაძლებელი.

განსაკუთრებით საინტერესო აღმოჩნდა IV ნაგებობა, რომელიც III ნაგებობის გვერდითაა განლაგებული. ნაგებობაში, პირველ ყოვლისა, ყურადღება მიიქცია წრიული ფორმის საკურთხეველმა, რომელიც ხარის თავის თიხის მოდლებით ყოფილა შემკული. მამასადაჲ, III და IV ნაგებობებში ხარის კულტის ორივე სახეობასთან დაკავშირებული საკურთხეველები აღმოჩნდა. ამათგან, III ნაგებობაში მოზერის (ბულა-მწარმოებლის) კულტი დასტურდება, ხოლო IV ნაგებობაში — „ხარი-მხენელის“ კულტი. ამ მონაცემების საფუძველზე ერთხელ კიდევ დასაბუთდა, რომ ქართული წარმართული რელიგიის სურათი, რომელიც ქართველი ეთნოგრაფების მიერ რეტროსპექტული გზით იქნა აღდგენილი, სწორად ასახავს უძველეს ხანაში არსებულ ვითარებას.

„ხარი-მხენელისადმი“ მიძღვნილი საკურთხეველის ზურგთან, საკურთხეველისავე დონეზე, აღმოჩნდა თიხის მინიატურული შავპრილა ვაზა (სურ. 35), რომელსაც დისკოს ფორმის რიყის ქვის სარქველი ჰქონდა. ჭურჭელში ეყარა დანახშირებული მარცვლები, რომელიც ყურძნის წიპწები და ფშატის კურკები აღმოჩნდა. ყურძნის წიპწები, როგორც პროფ. მ. რამიშვილმა განსაზღვრა, ოთხი ჯიშის ვაზს ეკუთვნოდა. აღმოჩენილი მასალა ჭერჯერობით უძველესია ჩვენი არქეოლოგიისათვის ცნობილ ქართული ვაზის წიპწებს შორის. აქამდე ცნობილი უძველესი წიპწები ნინოწმინდიდან ძვ. წელთაღრიცხვის VII—VI საუკუნეებს მიეკუთვნებოდა, ხოლო უფლისციხური წიპწები ძვ. წელთაღრიცხვის მეორე ათასწლეულის შუახანით თარიღდება, ე. ი. 600—700 წლით უფრო ძველია. მართალია, ამ საკითხის გარკვევა შედარებით იოლად მოხერხდა, მაგრამ ძეგლის შემსწავლელთა წინაშე კიდევ რამდენიმე კითხვა წამოიჭრა, რომელთა გარკვევა ისევე აუცილებელი იყო, როგორც თარიღის დადგენა. გასარკვევი იყო, თუ რატომ მოიტანეს შესაწირავად ვაზის ნაყოფი სამლოცველოში, რატომ მაინცდამაინც ფშატის ნაყოფთან ერთად, რატომ მაინცდამაინც „ხარი-მხენელის“ საკურთხეველთან, რას გვეუბნება ყურძნის შეწირვის ფაქტი იმ თემის ბუნებაზე, რომელსაც სამლოცველო ეკუთვნოდა და ა. შ.

საამისოდ, პირველ ყოვლისა, ყურადღება მიექცა ქართულ ეთნოგრაფიულ სინამდვილეში დაცულ მასალებს, რომელიც ქართული წარმართული პანთეონის ბუნებას შეეხება.

ეთნოგრაფიულ მასალებში დაცული მონაცემების მიხედვით, საქართველოში არსებულა ვაზის კულტი. საწესო საგუნდო სიმღერებში, რომლებშიც არქაული რელიგიის ფენებია დაკონსერვებუ-

ლი, ხშირად იხსენიება ალვის ხეზე შემოხვეული ვაზი, რომელიც, თითქოს, ღვთის კარზე იზრდება. სიმღერებში ვაზი წარმოდგენილია საცოცხლისა და სიუხვის ხედ, რომლის მწიფე ნაყოფს, ამავე დროს, სიკვდილისადმი წინააღმდეგობის ძალა მიეწერებოდა — მწიფე ყურძნის ქამა გააზრებული იყო, როგორც წმინდა ვაზის მაცოცხლებელი ძალისადმი ზიარება. ვაზი რელიგიურ ტექსტებში მაღალარადა წარმოდგენილი და დაკავშირებულია ალვის ხესთან. ამავე დროს, ძველ საქართველოში არსებულა მევენახეობის მფარველი ღვთაება, რომელიც აგუნას (ანგურა) სახელს ატარებდა. პროფ. ვ. ბარდაველიძემ მიუთითა, რომ ნართების თქმულების ადილურ ციკლში „აგუნა“ ნართების სასმელით სავსე ჯადოსნურ კასრს გამოხატავს, ხოლო სპარსულში „ანგურ“ ყურძენს აღნიშნავს. თავის დროზე, ე. ჰოფმანი მიუთითებდა, რომ ბერძნული „ოანოს“ (ღვინო), „ოანე“ (ვენახი), „ოანას“, „ოანდოს“ (ყურძენი, ღვინო, ვენახი), ლათინური „ვინუმ“ (ღვინო), სომხური „გინი“ (ღვინო), ალბანური „ვენე“ (ღვინო), აბისინური „ვინ“ (ღვინო) და ა. შ. სახელები მცირეაზიულ-კავკასიური წყაროდან არის წამოსული. ნ. მარი ფიქრობდა, რომ სახელი „ღვინო“, კავკასიაშია შემუშავებული, საიდანაც შემდეგ ევროპასა და წინა აზიაში გავრცელებულა.

ახლა, თუ დავუბრუნდებით ყათლანიხევის საკურთხეველთან აღმოჩენილ ვაზისა და ფშატის ნაყოფის ნაშთებს, შეგვეძლება მივუთითოთ, რომ ძვ. წ. მეორე ათასწლეულის შუახანებში ქართველ ტომებში ვაზი უკვე წმინდა მცენარედ ყოფილა მიჩნეული. თუ მოგვიანო რელიგიურ ტექსტებში ვაზი ალვის ხეს უკავშირდება, აქ, შიდა ქართლის მითითებულ რაიონში, ძვ. წელთაღრიცხვის მეორე ათასწლეულის შუალედში იგი ფშატთანაა დაკავშირებული. ამიტომაცაა, რომ ვაზისა და ფშატის ნაყოფი ერთადა შეწირული დიდი ღვინა ნანას სამლოცველოში. მაგრამ რატომ? დიდი ღვინა ნანას (მზექალი) ციური სამეფოს შესახებ არსებულ მითოლოგიურ თხრობებში და სიმღერებში, სადაც ქართული ასტრალური პანთეონის ერთ-ერთი განვითარებული საფეხურთაგანია ასახული, მიწა სამზეოდ ანუ დიდი ღვინა ნანას საბრძანებლადაა მიჩნეული, ხოლო ნანასადმი მიძღვნილ ზღაპრებში ბატონების ქვეყანა გააზრებულია, როგორც „მზის ქვეყანა“, რომლის ერთ უმნიშვნელოვანეს კომპონენტად მარანი და ჩინარი („სიუხვის ხე“) არის წარმოდგენილი. ქართველ ტომებში არსებობდა წარმოდგენა, რომ ყურძნის წვენი (ღვინო) აუცილებელია არა მარტო ადამიანისათვის, არამედ ღვთაებისთვისაც.

დიდი დედა ნანას სალოცავში შესაწირავი ყურძნისა და ფშატის აღმოჩენა. ერთი მხრივ. და მარნისა და სიუხვის ხის ამავე ღვთაებასთან დაკავშირება, მეორე მხრივ, საფუძველს გვაძლევს დავასკვნათ, რომ ვაზის კულტი წარმოქმნილა ქართული წარმართული პანთეონის შედარებით მოგვიანო, განვითარებულ საფეხურზე, რაც იმ ფაქტითაც დასტურდება, რომ კულტურული ვაზი საზოგადოების სამეურნეო განვითარების შედარებით გვიანდელ საფეხურზეა შექმნილი.

ჩვენ მიერ დადასტურებული ფაქტი, ძვ. წელთაღრიცხვის მეორე ათასწლეულის შუახანებში ქართლში ვაზის კულტის არსებობის შესახებ, უდავო ნივთიერი დასაბუთებაა იმისა, რომ კულტურული ვაზის ერთ-ერთი სამშობლო ქართლიცაა, რაზედაც აქამდე მხოლოდ არაპირდაპირი მასალების მიხედვით შეგვეძლო მსჯელობა. ეს ფაქტი იმაზეც მიუთითებს, რომ ამ დროისათვის ვაზს მნიშვნელოვანი როლი მოუპოვებია ქართლის მოსახლეობის მეურნეობაში, რაც იმაშიც გამოხატულა, რომ ვაზი წმინდა მცენარეების პირველ რიგში მოხვედრილა. ბუნებრივია, ველური ვაზის კულტურულ მცენარედ გარდაქმნა საკმაოდ ხანგრძლივი პროცესი უნდა ყოფილიყო. შეწირული ნაშთების მიხედვით, სპეციალისტებმა ოთხი ჯიშის ვაზის არსებობა დაადგინეს. ეს მონაცემები იმის უდავო დადასტურებაა, რომ ქართლის ტერიტორიაზე კულტურული ვაზის შექმნის პროცესი, სულ ცოტა, ძვ. წელთაღრიცხვის მეორე ათასწლეულის პირველ ნახევარშივე დაწყებულა, ხოლო ამავე ათასწლეულის მეორე ნახევრის დასაწყისში იგი იმდენად შორს წასულა, რომ ვაზი წმინდა ხეების რიცხვში მოხვედრილა.

წარმართულ რელიგიურ დღესასწაულებს და საწესო შეწირვებს გარკვეული პრაქტიკული გამოიზნულობა ჰქონია. სავედრებლები, უპირველესად, ეხება ადამიანის კეთილდღეობასა და ჯანმრთელობასთან დაკავშირებულ მომენტებს, მიწისა და ჯოგის ნაყოფიერებას, მეურნეობის წარმატებას, ნადირობის წარმატებას და ა. შ. ეს კარგად ჩანს IV ნაგებობაში, საკურთხევლის გარშემო დადასტურებული საგნების ასორტიმენტში, სადაც წარმოდგენილია: კევრის კოხები, ნამგლის კაყის პირები, საწესო დანიშნულების თიხის საბეჭდავი, ცხენის მინიატურული ფიგურა (თიხა) და ა. შ.

სამლოცველოს ცალკეულ სათავსოებში აღმოჩენილი საგნების დანიშნულების გათვალისწინება საშუალებას გვაძლევს წარმოვიდგინოთ, თუ როგორი იყო იმ თემების სამეურნეო და სულიერი ინტერესები, რომელთაც სამლოცველო ეკუთვნოდა. თემის ყოფაში გარკვე-

ული როლი ჰქუთვნებია მეცხოველეობასა და ნადირობას. ამის პირდაპირი მოწმობაა მეოთხე ოთახშივე, ნაგებობის იატაკში, ამოკვეთილი გამოსახულებების მოზრდილი ჯგუფი, რომელიც საწესო-რიტუალური დანიშნულებისა უნდა იყოს. გამოსახულებები სილუეტურაა და შესრულებულია ღრმა კვეთით. ფიგურათა ერთი ნაწილი დამოუკიდებელია და არ ეხება მეზობელ გამოსახულებებს. ხოლო მეორე ნაწილი, შეგნებულად თუ შემთხვევით, ერთმანეთთანაა დაკავშირებული. გამოსახულებები ამოვსებული იყო ნაცრით, რომელშიც ცხოველის დამწვარი ძვლებიც ერია, რაც გვაფიქრებინებს, რომ ნაცარს სამსხვერპლო კერიდან იღებდნენ. ამასთან დაკავშირებით ზედმეტი არ იქნება გავიხსენოთ სვანურ გრაფიკულ საწესო ხელოვნებაში დადასტურებული ხერხი — გამოსახულებების შესრულება ნაცრის ან ფქვილის ხსნარით. დადგენილია, რომ ხორბლის ფქვილს სვანება განსაკუთრებულ სიწმინდეს და სიუხვის ძალას მიაწერდნენ, ხოლო ნაცარი და ნახშირი, როგორც ჩანს, მიწის ნაყოფიერების და ცეცხლის კულტებს უკავშირდებოდა. ამასთან, ნაცარი და ნახშირი გამოიყენებოდა სახალხო მედიცინაში, ავი სულების წინააღმდეგ ამუღებებად და ა. შ. აქამდე ჩვენ არ ვიცოდით, თუ რა სიძველისა იყო ამგვარი მაგიურ-რელიგიური წარმოდგენა ნაცრისა და ნახშირის შესახებ. სამლოცველოში დადასტურებული ფაქტი მიუთითებს, რომ იგი უძველესია და წარმართული ხანის საქმოდ ადრეული საფეხურიდან მოდის. გამოსახულებაში, რომელიც IV ნაგებობის იატაკზეა წარმოდგენილი, გვხვდება, როგორც შინაურ, ისე გარეულ ცხოველთა ფიგურები. სხვათა შორის გვხვდება ჯოჯოს გამოსახულებაც. ჯოჯოები დღესაც დიდი რაოდენობითაა უფლისციხის მიდამოებში. განსაკუთრებით ბევრია იპინი კლდეებში და სპეციალური დაცვის საგანსაც შეადგენს. თითქოსდა უცნაურია, თუ რა მაგიური ძალა უნდა მიეწერა ძველ ადამიანს ჯოჯოსათვის. ძველის შემსწავლელთ ამისი ახსნის საშუალება ისევ ეთნოგრაფიულ ყოფაში შემორჩენილმა ნასალებმა მისცა.

შემონახულია ცნობა, რომ XIX საუკუნის 50-იანი წლების თბილისში კრდეე ტარდებოდა რელიგიური დღესასწაული, რომელიც „ჯოჯოს დღის“ სახელით ყოფილა ცნობილი. XIX საუკუნის თბილისის მოსახლეობის ცრუმორწმუნე ნაწილში გავრცელებული ყოფილა რწმენა, რომლის მიხედვით ჯოჯოს გარკვეული მაგიური ძალა მიეწერებოდა. ძველი თბილისის ე. წ. „ძაღლის უბანში“, მტკვრის მარცხენა სანაპიროზე, ყოფილა გამოქვეყნებული, სადაც საცალფეხო გზა ეშვებოდა. ახალგაზრდა ქალები, ვისაც ახლობელი ნათესავი ტყუეობაში, პატიმრობაში ან შორეულ მგზავრობაში ჰყავდა, გამოქვაბულში შიდიოდნენ და დაჩოქილები ევედრებოდნენ ჯოჯოს. თუ ჯოჯო არ გააქცეოდა და მვედრებელს პირდაპირ შეხედავდა, თითქოს ყველაფერი

კარგად დამთავრდებოდა: ტყვე და პატიმარი გათავისუფლდებოდა, ხოლო შორეულ მგზავრობაში წასული მშვიდობით დაბრუნდებოდა. ზოგიერთი მლოცველი სამლოცველოში ტოვებდა შაქარს და მეორე დღეს ამოწმებდა: თუ შაქარი ადგილზე არ აღმოჩნდებოდა, ესეც კარგი ნიშანი იყო, არადა, საქმეს ცუდი პირი უჩანდა.

როგორც ახალი აღმოჩენები მიუთითებენ, XIX საუკუნემდე შემორჩენილ ამ ცრურწმენას საკმაოდ ღრმა ფესვები ჰქონია. ამის მოწმობაა, არ მარტო ჯოჯოს გამოსახულება უფლისციხე-ყათლანიხევის სამლოცველოს IV ოთახში, არამედ კასპის ერთ-ერთ ძველ სამარხებში აღმოჩენილი თიხის კურკელი, დათარიღებული ძვ. წელთაღრიცხვის მეორე ათასწლეულის მეორე ნახევრით, რომელზეც ჯოჯოს გამოსახულებაა მიძერწილი.

IV ნაგებობაში გამოვლენილი გამოსახულებების ერთი ჯგუფი, რომელიც გარეულ ცხოველთა სამყაროს ასახავს — ნადირობას, მეორე — შინაური ცხოველებით წარმოდგენილი — მეურნეობის წარმატებას, ხოლო მესამე — ჯოჯოს გამოსახულებიანი ჯგუფი — ადამიანის ფიზიკური ჯანსაღობისა და დღეგრძელობის მაგიას უკავშირდება.

ამგვარად, სამლოცველოს ოთხ ნაგებობაში წარმოდგენილი ინვენტარი და ძეგლები საკმაოდ ნათელ წარმოდგენას გვაძლევს ძვ. წელთაღრიცხვის II ათასწლეულის შუახანების მიწათმოქმედი თემის პრაქტიკულ ინტერესებზე, სამეურნეო მდგომარეობაზე და სულიერ (რელიგიურ) სამყაროზე.

ყათლანიხევის ბორცვის მცირე ზურგზე აღმოჩნდა ბელელი, რომელიც სამლოცველოს ეკუთვნოდა. იგი წარმოდგენილია მარცვლის შესანახი დიდი ხარობით და დიდი ზომის ძირგახვრეტილი დერგებით, რომლებიც, ასევე, მარცვლის შესანახად გამოიყენებოდა. ხარობებში აღმოჩნდა მარცვლეულის ნაშთები, რომელიც დროთა ვითარებაში მტერად ქცეულა. ბელის ნაგებობა, სამწუხაროდ, აღარ გადარჩენილა, რადგან ახ. წელთაღრიცხვის VI—VIII საუკუნეებში ბორცვის ეს ნაწილი სასაფლაოდ ყოფილა გამოყენებული. ხ ა ტ ი ს ბ ე ლ ლ ი ს მახლობლად, ბორცვის ჩრდილო-აღმოსავლეთ ფერდობზე, ნახევრად მიწური, ბანუტკერიანი ფარდული მდგარა, რომელიც ხანძარში დაღუპულა. ფარდულის დაქანებული იატაკი გვაფიქრებინებს, რომ იგი საქონლის სადგომად ყოფილა გამოყენებული.

როგორც უკვე აღვნიშნეთ, წარმართული სალოცავები საკმაოდ დიდ უძრავ-მოძრავ სიმდიდრეს ფლობდნენ, ხოლო საქვეყნოდ ცნობილი ტაძრების ქურუმები, კლასობრივი საზოგადოების ხანაში, სახელმწიფოს ცხოვრებაში დიდ როლს თამაშობდნენ. როგორც სტრაბონი მოგვითხრობს, ქართლის სამეფოს მეზობლად, ალბანეთში, მთა-

ვრის ტაძრის ქუროში მეორე პირად ითვლებოდა სამეფოში, მეფეს შემდეგ. იმავე ავტორის ცნობით, „იბერებს... უჭირავთ მდიდარი ქვეყანა, რომელსაც შეუძლია ფრიად ხშირი მოსახლეობა დაითიოს. და მართლაც, იბერია მშვენიერად არის დასახლებული, უმეტესწილად ქალაქებად და დაბეებად, ისე, რომ იქ კაცს ხედება კრამიტის სახურავები და ხუროთმოძღვრების წესების თანახმად აგებული სახლები, ბაზრები და სხვა საზოგადოებრივი შენობები...“ როგორც დადგენილია, სტრაბონის მიერ მითითებული გვარები ძველი ქართლის საზოგადოების სოციალური ფენებია, სადაც საზოგადოებრივი კიბის უმაღლეს საფეხურზე სამეფო გვარის მრავალრიცხოვანი წარმომადგენლებია ნაგულისხმევი. სამეფო გვარის შემდეგ მოდის ქურომთა ფენა, რომელიც, როგორც ირკვევა, აქტიურად მონაწილეობდა ქვეყნის პოლიტიკურ ცხოვრებაში და საგარეო საქმეებს განაგებდა. როგორც ვხედავთ, წარმართულ ტაძრებსა და მის ქუროუმებს საკმაოდ დიდი როლი უთამაშიათ წინაქრისტიანული ხანის პოლიტიკურ ცხოვრებაში. მაგრამ ტაძრები, როგორც აღვნიშნეთ, საკმაოდ ძლიერ ეკონომიკურ ერთეულებსაც წარმოადგენდნენ და დიდი უძრავ-მოძრავი ქონების მფლობელები იყვნენ. ქართლის სამეფოს ტერიტორიაზე, მესხეთში არსებული ლეკვოთეას („თეთრი ღვთაების“) ტაძარი იმდენად მდიდარი ყოფილა, რომ ამ 2000 წლის წინათ უცხო მეფეებს, მოკლე დროის მანძილზე, იგი ორჯერ გაუძარცვავთ: ჯერ პონტოს მეფეს, ფარნაკს, ხოლო შემდეგ — პერგამის მეფეს, მითრიდატეს.

ყათლანიხევის ბორცვზე გამოვლენილი სამლოცველოს ბეღელი და საქონლის სადგომი ფარდული იმისი მოწმობაა, რომ სტრაბონის მიერ მოცემული ცნობა წარმართული ტაძრების სიმდიდრეზე, ძველი წელთაღრიცხვის II ათასწლეულის ქართლის ვითარებასაც მოუღებდა.

კლდეში ნაკვეთი კომპლექსის აღმოსავლეთ, ე. წ. ყვეის საყდრის მიდამოებში მდ. მტკვარს უერთდება ხევი, რომელსაც ადგილობრივი მოსახლეობა ლაშეთხევს ეძახის. ამ ხევის დასასრულს, მის მარჯვენა მხარეს მდ. მტკვარს დასცქერის განკიდული გორა, რომელზეც ჩვენს წინაპრებს ძალიან ადრე, როგორც ჩანს, ძვ. წ. IV ათასწლეულის მიწურულსა და III ათასწლეულის დამდეგს, სამოსახლო გაუმართავთ. დასახლების ზემოთ სათავეს იღებს შედარებით წყალუხვი კოდის წყარო, რომელიც ლაშეთხევში ჩაედინება. ე. წ. მტკვარარაქსულ ხანაში, ეს წყარო აქაური სამეურნეო სავარგულების მოსარწყავადაც გამოიყენებოდა და მარცვლეულის გარანტირებულ მოსავალს უზრუნველყოფდა.

ბორცვის არქეოლოგიურმა შემოწმებამ (დაზვერვებმა) გამოავლინა სხვადასხვა პერიოდის სამეურნეო ორმოები, ადრე და გვიანბრინ-

ჯაოსა და ადრეკინის ხანის სამეთუნეო ნაწარმი, ხელსაფქვავები, კაეის ნამგლის ჩასართები და ა. შ. როგორც გამოიჩვენა, ადრებრინჯაოს ხანიდანვე უფლისციხის მიდამოები დასახლებული იყო მიწათმოქმედი თემებით, რომელთაც თავისი დროისათვის საკმაოდ დაწინაურებული სამეურნეო კულტურა ჰქონიათ. ადრებრინჯაოს ხანაში ჩვენს პლანეტაზე ე. წ. რეგრესიის პერიოდი იყო, როცა კლიმატი საერთო აცივებით ხასიათდებოდა. ამის შედეგად, ამ ეპოქაში ბარის რაიონებში უკეთესი სამიწათმოქმედო პირობები არსებობდა, ვიდრე მომდევნო — შუაბრინჯაოს — ხანაში, როცა ატმოსფეროს ტემპერატურა აიწია, რასაც მსოფლიო ოკეანეში ტრანსგრესიული მოვლენების განვითარება მოჰყვა. ამის შედეგად, მაგალითად, კოლხეთის ბარის ზღვისპირა ზოლი დაჭაობდა და მოსახლეობისაგან დაიცალა, ხოლო გვალვამ მოიცვა აღმ. საქართველოს (და ამიერკავკასიის) ბარი, რასაც, როგორც ჩანს, მოსახლეობის მთისკენ გახიზვნა მოჰყვა.

ამიტაც უნდა აიხსნას ის ფაქტი, რომ აღმოსავლეთ საქართველოს ბარში და კოლხეთის ველის ზღვისპირა აკუმულაციურ ნაწილში ნაკლებად ვხვდებით ახალშავზღვური ტრანსგრესიის პერიოდის ნამოსახლარებს.

ჩვენ მოვამთავრეთ უფლისციხისა და მისი მიდამოების ნივთიერი კულტურის ძეგლების გაცნობა. მათი ქრონოლოგიური ჩარჩოები, ერთი მხრივ, ძვ. წელთაღრიცხვის IV ათასწლეულის მეორე ნახევრით, ხოლო მეორე მხრივ, ახ. წელთაღრიცხვის XV საუკუნითაა განსაზღვრული, ე. ი. დაახლოებით 5000 წელს მოიცავს. ჩვენ მიერ ჩატარებული ექსკურსიის შემდეგ, უკვე გაცნობილი მასალების საფუძველზე, ძნელი აღარ არის უფლისციხის წარსულის ძირითადი მომენტების გათვალისწინება და ძველი საქართველოს ცხოვრებაში მათთვის შესაბამისი ადგილის მიჩენა.

პირპების მსხპრმპა

ყათლანიხევის წარმართული სამლოცველო, როგორც აღვნიშნეთ, ამ 3400—3300 წლის წინათ, წინარე ხანის სამოსახლოს ადგილას წარმოქმნილა და დაახლოებით 3000—3200 წლის წინათ (ძვ. წელთაღრიცხვის XII—X საუკუნეებში) დაცემულა. რელიგიური ცენტრის საბოლოო დაცემა იმ ხანაში, რომელსაც ახლა ჩვენ ვეცნობით, შემდეგი მიზეზებით შეიძლებოდა მომხდარიყო: სამლოცველოს მფლობელი მოსახლეობის სრული ამოწყვეთით (ეპიდემია, მტრის თავდასხმა); ძველი რელიგიის დაცემით და ახლის გაბატონებით; ამ სამლოცველოს გარშემო თავმოყრილი მოსახლეობის დამორჩილებით რომელიმე მე-

ზობელი ძლიერი თემების მიერ, რომელთაც თავისი რელიგიური ცენტრი გააჩნდათ.

დიდი დედა ნანას სამლოცველო ყათლანიხევის ბორცვზე, იმ დაბებში მოსახლე თემებს ეკუთვნოდა, რომლებიც მახლობლადვე. მდინარე მტკვრის ნაპირას იყო განლაგებული, მაგრამ სამლოცველო ძვ. წელთაღრიცხვის II ათასწლეულის მიწურულს ერთი დაკვრითა და დიდი სისასტიკით მიწასთან გაუსწორებიათ. კერპები და საკურთხეველები დაუშვსვრევიათ, ტაძრის კუთვნილი ქურქელი დაუღწეიათ, ხოლო საეკლესიო და სამეურნეო ნაგებობები გადაუზღავათ. ჩვენ უნდა მოვძებნოთ ამ ძველი და საიდუმლოებით მოცული ტრაგედიის ნამდვილი მიზეზი, რაც უფლისციხის რაიონის ძეგლების გაცნობის შემდეგ, მკითხველისათვის დიდ სიძნელეს აღარ უნდა წარმოადგენდეს. დიდი დედა ნანას ტაძრის განადგურება გამოწვეული არ ყოფილა ამ რაიონის მოსახლეობის ამოწყვეტით, რაც, ჩვეულებრივ, რაიმე ეპიდემიის, ან გარეშე მტრის თავდასხმის შედეგია. ეს, მკითხველთან ერთად, ჩვენ იმითაც შეიძლება დავსაბუთოთ, რომ უფლისციხის მიდამოებში, ამ პერიოდში, როგორც ვნახეთ, ცხოვრება გრძელდებოდა, ხოლო მომდევნო ხანაში მისი მაჩისცემა უფრო და უფრო ძლიერდებოდა. არც რელიგიის სფეროში მომხდარი ცვლილებები ყოფილა ამ ტრაგედიის მიზეზი, რადგან ძვ. წელთაღრიცხვის IV—III საუკუნეებამდე ქართლის მოსახლეობის რელიგიურ მსოფლმხედველობაში რაიმე არსებითი ცვლილებები საერთოდ არ არის შენიშნული, ხოლო დიდი დედა ნანას (მზექალის) კულტი მომდევნო ხანაშიც განაგრძობს არსებობას; მან გაუძლო ქრისტიანული დოგმების შემოტევას და თავი ეთნოგრაფიულ ყოფაშიც შემოინახა. გარდა ამისა, თვით უფლისციხეში, მომდევნო ხანაშიც იმდენად ძლიერი წარმართული სამისნო ყოფილა, რომ ქრისტიანობის ბატონობისას მისი სახელი მთელ ამიერკავკასიაში ყოფილა ცნობილი. ამის შესახებ ანტიოქიის მსოფლიო საეკლესიო კრების (451 წელს) დადგენილების ქართული თარგმანის ბოლოს ვკითხულობთ: „ესეცა გუენსა, ქვეყანასა სომხითისასა და ქართლისასა რომელნიმე სურბ სარქისს კმსახურებენ და რომელნიმე მაცთურთა მათ სახლსა ანგელოსთა უწოდენ და კმსახურებენ სახლის კერპთა, და რომელნიმე უჩინოთა კმსახურებენ სადაცა სახლად. გინა გარე ველთა, ანუ სადაცა კლდის პირთა, ანუ ხეთა და რომელნიმე უფლისციხელთა კმსახურებენ, და რომელნიმე ბორანიას ეშმაკთა თაყუანის სცემენ კერპთა რამე თუ ეშმაკნი არიან“. XVI—III ს. პირველ ნახევარში ვახუშტი ბაგრატიონი თავის გეოგრაფიულ ნაშრომში წერს: „უფლისციხე... იყო ქალაქი ჩინგისამდე: აწ არს შექუთსერილი. არამედ შენობა უცხო, კლდისგან გაშოკვეთილი... აქა არს ბუზნი. გამოსული იხილეების სპალაშქარნი შუბოსანმშვილ-

დოსანნი, ცხენოსანნი, გალაშკრებულნი, ნიშნენ მისნობად და უწოდებენ უფლისციხეს“. ამგვარად, ცვლილებებს რელიგიური მსოფლმხედველობის სფეროში არ გამოუწვევიათ დიდი დედა ნანას სამლოცველოს განადგურება. მაშასადამე, ტრაგედიის ერთადერთი მიზეზი ყოფილა სამლოცველოს ირგვლივ განლაგებულ დაბა-სამოსახლოთა თემების საჩხედრო დამარცხება რომელიდაც ძლიერ მეზობელ თემთან ბრძოლაში, რასაც რელიგიური და სოციალური დაქვემდებარებაც მოჰყოლია. მაგრამ ეს არის საიდუმლოების ამოხსნის მხოლოდ დასაწყისი. გამოსარკვევი რჩება გამარჯვებული თემის ვინაობა, ადგილსაცხოვრისი და ის მოტივები, რომელიც მისი მოქმედების სისასტიკეს განაპირობებდა.

ძვ. წელთაღრიცხვის II ათასწლეულის მეორე ნახევარში უფლისციხის მიდამოების დაბათა ერთ-ერთი ძლიერი თემი კლდეებში დასახლებულა, იქ არსებული ბუნებრივი ქვაბები საცხოვრებელ სახლებად გაუმართავს და სამოსახლოც შესაბამისად გაუმაგრებია. ასე წარმოქმნილა კლდეში ნაკვეთი დასახლება. მკითხველი, ბუნებრივია, დაინტერესდება, თუ რატომ არ იქნა ათვისებული კლდეები საცხოვრისად მანამდე, ე. ი. ძვ. წელთაღრიცხვის I ათასწლეულის დამდეგამდე. ეს მოვლენა ძალზე ბუნებრივად მოგვეჩვენება, თუ გავიხსენებთ, რომ რკინის სამეურნეო იარაღების გამოყენება შიდა ქართლში პირველად სწორედ ძვ. წელთაღრიცხვის II ათასწლეულის მეორე ნახევარში იწყება. რკინა-ფოლადის იარაღების უქონლად კი, მხოლოდ სპილენძ-ბრინჯაოს იარაღებით, კლდის მასივებში ფართო მასშტაბის სამუშაოების წარმოება შეუძლებელი იყო. ამიტომაც, რომ კლდის სოფლის გაძლიერება, დროის მიხედვით, დაემთხვა რკინა-ფოლადის განდამზადებულ სამეურნეო იარაღების გამოჩენას.

კლდის სოფელში მცხოვრები თემი თანდათანობით გაძლიერებულა და დაუწყია ბრძოლა ჰეგემონობის მოპოვებისათვის. ამ ბრძოლაში, როგორც მოვლენების შემდგომი განვითარება გვიჩვენებს, მის მოწინააღმდეგედ ის თემები გამოდიან, რომელთაც ყათლანიხევის ბორცვზე არსებული დიდი დედა ნანას სამლოცველო ეკუთვნოდათ. ამგვარად, ძვ. წელთაღრიცხვის მეორე ათასწლეულის დასასრულს უფლისციხესა და მის მიდამოებში თემების ორი, ურთიერთდაპირისპირებული გაერთიანება ყოფილა. ერთი მათგანის მეთაურად კლდის სამოსახლოში მცხოვრები თემი წარმოგვიდგება, ხოლო მეორისა — ყათლანიხევის ბორცვის მახლობლად, მდინარის ნაპირას, დაბაში მცხოვრები თემი. სამწუხაროდ, დღეს შეუძლებელია თემთა ურთიერთბრძოლის დეტალები წარმოვიდგინოთ, მაგრამ იმის თქმა კი შეგვიძლია, რომ ბრძოლის სასწორი თანდათანობით „ტროგლოდიტების“ (კლდეში ნაკვეთი სამოსახლოს მცხოვრებლების) მხარეს გადახრილა

და ძვ. წელთაღრიცხვის მეორე ათასწლეულის მიწურულს მათი სრული გამარჯვებით, მოწინააღმდეგე თემების დამორჩილებით და დიდი დედა ნანას ტაძარი-სამლოცველოს განადგურებით დამთავრებულა. ერთი ნებედეით გაუგებარია, რა მნიშვნელობა უნდა ჰქონოდა გამარჯვებული თემისათვის სამლოცველოს განადგურებას? დღეს ასეთი მოქმედება მხოლოდ გაუმართლებლად და გადაჭარბებულ სისასტიკედ გვჩვენება. მაგრამ მათი მოქმედების არსის გასაგებად გავითვალისწინოთ ეპოქა და იმ დროის ადამიანთა წარმოდგენები საგნებსა და მოვლენებსზე. იმდროინდელი ადამიანი, უსუსური ბუნების მოვლენათა გამოცნობაში და სუსტი ბუნების ძალების წინააღმდეგ ბრძოლაში, დარწმუნებული იყო, რომ ყველაფერი, კარგი თუ ავი, რაც მის გარშემო ხდებოდა, ღმერთების განწყობილებაზე იყო დამოკიდებული. გვარისა და თემის სიძლიერე, ადამიანის სიჯანსაღე, ჯოგების სიმრავლე, მოსავლისა თუ მესაქონლეობის პროდუქტების სიუხვე, ნადირობის წარმატება და სხვა სიკეთე, მათი წარმოდგენით, შესაბამის ღვთაებათა წყალობაზე იყო დამოკიდებული. ე. ი. იმდროინდელი ადამიანის სულიერი ძალა არარსებული ზებუნებრივი ძალისადმი რწმენით იყო შემავრებული. თავის მხრივ, მტერიც დარწმუნებული იყო, რომ თუ მოწინააღმდეგეს ღმერთების საყდარს (ტაძარს, ხატს) გაუნადგურებდა, მის დამარცხებასა და დამორჩილებას იოლად შეძლებდა. ასეთ ვითარებაში ნათელია, თუ რატომ განადგურეს „ტროგლოდიტებმა“ დიდი დედა ნანას ტაძარი-სამლოცველო: სამლოცველოს მოშლისა და კერების დაღწევის შემდეგ, დამარცხებულ თემებს თავისუფლების აღდგენის ყოველგვარი იმედიც უნდა დაკარგოდათ და გამარჯვებული თემის სალოცავისა და ღმერთების სიძლიერეში უნდა დარწმუნებული იყვნენ. ამიტომაცაა, რომ დამარცხებულმა ძველ ხატს ზურგი შეაქცია და გამარჯვებულთა ხატს ეყმო. ეს მათთვის მით უფრო ასატანი უნდა ყოფილიყო, რომ გამარჯვებულთა და დამარცხებულთა კულტებს შორის რაიმე არსებობი განსხვავება არც კი არსებობდა, გარდა მხოლოდ იმისა, რომ სალოცავები ტერიტორიულად ორიოდ კილომეტრით იყო დაშორებული.

ჩვენ მიერ აღწერილი საზოგადოება ჯერ კიდევ არ იცნობს წარმოების საშუალებებზე კერძოდ საკუთრებასა და კლასობრივ დაყოფას, მაგრამ იცნობს თემურ საკუთრებას და კერძო საკუთრების ჩანასახებს. უკვე ისახება გვაროვნული არისტოკრატია ქურუმების, თემის მამასახლისებისა და დაწინაურებული მემკრების სახით. თემთა შორის ბრძოლა მრავალი მიზეზითაა გაპირობებული. ერთი მათგანია ბრძოლა მიწისა და საძოვრისათვის, ე. ი. უძრავი ქონებისათვის. ასეთი თავდასხმის მიზანია დამარცხებული თემის მცხოვრებთა ფიზი-

კური გაულეტა და მისი ტერიტორიის დაკავება. შეტაკებები ხდება მოძრავი ქონებისთვისაც (პირუტყვი, ჭირნახული, ჭურჭელი, იარაღი და ა. შ.). ამ შემთხვევაში ბრძოლა თარეშის ხასიათს ატარებს და, თავდამსხმელის გამარჯვების შემთხვევაში, ქონების გატაცებით მთავრდება. სულ სხვაგვარია თავდასხმა დამორჩილება-დაყმევებისათვის. დამარცხებული თემი იხარკება და გამარჯვებული თემის ხატის „ყმად“ ცხადდება. იგი ვალდებულია, გამარჯვებული ხატის სასარგებლოდ გარკვეული შესაწირავი გამოიღოს ნატურითა და, საქიროების შემთხვევაში, ბეგარითაც კი (ხატის მიწების დამუშავება, მოსავლის აღება და ა. შ.). ესაა დამორჩილება-დაბეგვრის ყველაზე ადრინდელი კოლექტიური ფორმა, სადაც გამარჯვებული თემის ბატონობა უშუალოდ კი არ ხორციელდება, არამედ ხატის მეშვეობით. სწორედ ასეთი დამორჩილებისათვის უნდა წარმოებულყო ბრძოლა უფლისციხის მიდამოების თემებს შორის ძვ. წელთაღრიცხვის მეორე ათასწლეულის მეორე ნახევარში. ამის მოწმობად იმ ორი, სავსებით უდავო ფაქტის მოყვანა შეიძლებოდა, რომ უფლისციხის მიდამოების არცერთი თემი ამ ბრძოლაში ფიზიკურად არ მოუსპიათ და მეორეც, მოგვიანო ხანაში, როცა კლასობრივი საზოგადოება წარმოიქმნა და უფლისციხე ქალაქად გაფორმდა, საზოგადოების პრივილეგიურებულ, არისტოკრატიულ ნაწილად ის თემი წარმოგვიდგა, რომელიც კლდეში ნაკვეთ უბანში ცხოვრობდა, ხოლო დანარჩენი დაბების (თანამედროვე ტერმინოლოგიით, სოფლების. თემები მათდამი დაქვემდებარებულ მდგომარეობაში მოგვევლინენ. ასეთი ვითარება უფლისციხის მიდამოებში, როგორც ვნახეთ, ჯერ კიდევ ძვ. წელთაღრიცხვის მეორე ათასწლეულის დასასრულს გამოისახა და მოგვიანებით, ქალაქების ხანაში, კლასობრივი საზოგადოებისათვის შესაფერი გაფორმება მიიღო.

ამგვარად, დიდი დედა ნანას ტაძარ-სამლოცველოს განადგურება და კერპების მსხვერვეა გამოქვაბულთა მცხოვრებლების („ტროგლოდიტების“) ნამოქმედარი ყოფილა.

თავისუფლებიდან მონოგისაპენ

მეზობელ თემებზე გამარჯვების შემდეგ, კლდეში ნაკვეთი სოფლის მცხოვრებლები ყოველმხრივ ხელსაყრელ ვითარებაში აღმოჩნდნენ. ისინი საკმაოდ დაწინაურებული მეურნეობის მქონე რაიონს ფლობდნენ და ძლიერ გამაგრებული სამოსახლოს წყალობით მოულოდნელობისაგანაც დაზღვეულნი იყვნენ. ამ დროს უფლისციხის რაიონი დასახლებულია მიწათმოქმედი თემებით, რომელთა მეურნეობაში წარმოდგენილია მემინდვრეობა, მევენახეობა და დამხმარე ხასიათის

დარგები (მეცხოველეობა, მეთევზეობა, ნადირობა). ხელოსნობის დარგებიდან, როგორც ჩანს, განსაკუთრებით დაწინაურებულია მეთუნეობა, სადაც სწრაფმბრუნავ ჩარხს იყენებენ.

მიწათმოქმედება მოხენითი იყო და შერეულ თესლთან ერთად როგორც ჩანს, რკინის სახნისიან სახენელსაც იყენებდნენ. ამაზე ორთ საკმაოდ მეტყველი ფაქტიც მიუთითებს: უკვე არსებობდა „ხ ა რ ი მ ხ ვ ნ ე ლ ის კ უ ლ ტ ი“, ხოლო მარცვლეულის გასალეწად კ ე ე რ ს ხმარობდნენ. მტკვრის საპირისპირო მხარეს, ხოვლეს ძველ ნამოსახლარზე, კევრები ძვ. წელთაღრიცხვის მეორე და პირველ ათასწლეულთა მიჯნის ფენაში აღმოჩნდა. ძვ. წელთაღრიცხვის VIII—VI საუკუნეებში კევრს მცხეთის რაიონის მოსახლეობაც იცნობდა, რაზედაც მიცვალებულის კევრზე დამარხვის ფაქტიც მიუთითებს.

ფქვილის მისაღებად იყენებდნენ ე. წ. ხ ე ლ ს ა ფ ქ ვ ა ვ ე ბ ს, რომლებიც თრიალეთიდან ჩამოტანილი ბაზალტისგანაა დამზადებული. ამავე რაიონიდანაა შემოტანილი ობსიდიანიც, რომელიც ასე დიდი რაოდენობით აღმოჩნდა სამლოცველოს I ნაგებობაში და ღვთაების თვალების საინკრუსტაციოდაც იყო გამოყენებული. როგორც ჩანს, ამ დროს ტომთა შორის გაცხოველებული გაცვლა-გამოცვლა ყოფილა. მართალია, ეს ჯერ კიდევ არ არის ვაჭრობა, ამ სიტყვის ნამდვილი მნიშვნელობით, მაგრამ უკვე ისახება შრომის გარკვეული დანაწილება რაიონებს შორის და მზადდება პირობები სასაქონლო წარმოებასათვის.

უფლისციხის რაიონის თემების სამიწათმოქმედო ზეურნეობაში ამ დროისათვის ერთ-ერთი წამყვანი დარგია მევენახეობა. ძვ. წელთაღრიცხვის მეორე ათასწლეულის ბოლოს, როგორც ჩვენ მიერ გაცნობილი მასალებიდან ირკვევა, არსებობდა ოთხი ჯიშის ვაზი მაინც, მაგრამ ჯიშების ოდენობა, როგორც ჩანს, მეტი უნდა ვივარაუდოთ; ამას ამტკიცებს, როგორც ვაზის კულტის არსებობა, რაზედაც ზემოთ ვისაუბრეთ, ისე ქვევრის ფორმის მინიატურული თიხის ჭურჭელი, აღმოჩენილი ყათლანიხევის სამლოცველოში, კასპის უძველეს სამარხებში (II ათასწლეულის ბოლო), მცხეთის (სამთავროს ველის) სამარხებში და ა. შ. შესაძლებელია, მევენახეობა-მეღვინეობას დავუკავშიროთ, აგრეთვე, თიხის ფიალები და სასმისები, რომლებიც ასე ფართოდაა გავრცელებული ძვ. წელთაღრიცხვის მეორე ათასწლეულის მეორე ნახევარსა და მომდევნო პერიოდში (უფლისციხე, ხოვლე, კასპი, სამთავრო, თრიალეთი, კოლხეთის ძველი ნამოსახლარები და ა. შ.). ცხადია, ეს ჭურჭელი ლუდის სასმისადაც შეიძლებოდა ყოფილიყო გამოყენებული, მაგრამ, როგორც არქეოლოგები „ამტკიცებენ“, ისინი ღვინისთვისაც მეტად მოხერხებულია. ასეთ აგროკლიმატურ რაიონში, როგორც უფლისციხის სანახებია, ინტენსიური სოფ-

ლის მეურნეობა, განსაკუთრებით კი მევენახეობა, უთუოდ საჭიროებდა მორწყვას. მაგრამ სარწყავი სისტემების რაიმე კვალი ამ მიდამოებში დადასტურებული არ არის. ამასთან დაკავშირებით, ყურადღებას იქცევს კვერნაქის ქედის სამხრეთ ფერდობებზე არსებული მრავალრიცხოვანი წყაროები (კოდოს წყარო, ავაზნები, ახაშნები, სათიბის წყარო, მუხის წყარო და ა. შ.). როგორც აკად. ნ. ბერძენიშვილმა დაადგინა, უძველესი ხანის ქართული დასახლება, ინტენსიური მეურნეობის გაროჟრადიდანვე, ხევისპირული ხდება, რაც მორწყვითი მიწათმოქმედების წარმოქმნას უკავშირდება. დიდი მასშტაბის სარწყავი სისტემების გამართვას, როგორც ძველი აღმოსავლეთის ტროპიკულ ქვეყნებშია დადასტურებული (ეგვიპტე, მესოპოტამია და ა. შ.), დიდი სახსრები, შესაბამისი შრომის ორგანიზაცია და სამუშაო ძალა სჭირდებოდა. ასეთი რამ კი შესაძლებელია მხოლოდ მაშინ, როდესაც არსებობს სახელმწიფო აპარატი, რადგან იმ ხანაში ამგვარი სისტემების აგება და მოვლა იძულების გარეშე წარმოუდგენელი იყო. სწორედ დიდი სარწყავი სისტემების გამართვის აუცილებლობა გახდა ძველ აღმოსავლურ დესპოტიზმის წარმოქმნისა და ხანგრძლივი არსებობის ერთი მიზეზთაგანი. ქართლის ტერიტორიაზე შედარებით დიდი სარწყავი სისტემა ძვ. წელთაღრიცხვის IV საუკუნის მიწურულს შეუქმნიათ. მეფემ „...დასცა ვენახი და რუჲ¹⁰ გამოიღო ქსნით და დასხნა კაცნი მერუენი¹¹; და სტაგითი¹² რუჲსაჲთა და პრქჲან ადგილსა მას ნასტაგისი...¹³“ ეს ცნობა VII საუკუნის ავტორს ეკუთვნის, მაგრამ ძვ. წელთაღრიცხვის IV საუკუნის მიწურულის ფაქტზე მოგვითხრობს. ამ დროს ფორმდებოდა, როგორც ცნობილია, ქართლ-იბერიის პირველი და უძველესი სახელმწიფო ორგანიზაცია „დიდი მეფით“ სათავეში.

მაგრამ იმ ხანის ქართლში ჯერჯერობით არც სახელმწიფო არსებობდა და ქონებრივი ურთიერთობების პროცესიც ფაქტიურად მხოლოდ მაშინ ისახებოდა. ამიტომაცაა, რომ დიდი სარწყავი სისტემების არსებობა წინაკლასობრივ ხანაში არც თეორიულადაა მოსალოდნელი და არც ფაქტიურად დასტურდება. მაგრამ მორწყვითი მიწათმოქმედება მანამდეც უნდა არსებულებოდა, აი, ქართველმა მკვლევარებმა მიუთითეს, თუ რა სახისა შეიძლებოდა ყოფილიყო იგი. ამასთან, თანამედროვე ეთნოგრაფიულ ყოფაში არაერთგან დადასტუ-

¹⁰ რუ — არხი. აქედან, „რუსთავი“, „რუისპირი“, „რუშავი“, „რუსხმული“.

¹¹ მოგვიანო დროს მათ მერებს ეძახდნენ ქართლში.

¹² სტაგი — რუს სათავე (საბა).

¹³ ნასტაგისი — ღვსაც ასე ეწოდება ქსნის ციხისძირა დაბლობს მდინარეების წყალსყართან.

რეს მისი გვიანდელი სახეობა — წყარონაკადულებრივი მიწათმოქმედება. ასეთი სარწყავი სისტემა ფაქტიურად წარმოადგენს სასოფლო ან, ზოგჯერ, საუბნო რუს, რომელიც რომელიმე წყაროდან ან ნაკადულიდან იკვებება. მისი გამართვა იაფია, არ მოითხოვს სამუშაო ძალის დიდ ოდენობას, ადვილი მოსაველეია და იოლი აღსადგენი. მას უვლის ის სოფელი ან უბანი, რომელსაც ეს რუ ემსახურება, ვისიმე დახმარებისა და ჩარევის გარეშე. სწორედ ასეთი მორწყვითი მიწათმოქმედება შეეფერებოდა სოციალურად თემურ, მაგრამ მეურნეობრივად დაწინაურებულ ქართლს.

სწორედ ამის გამო, როგორც აკად. ნ. ბერძენიშვილმა შენიშნა, ამ ხანის სოფლები ხეების პირას დალაგდნენ და მომდევნო ხანის ადმინისტრაციული ერთეულის — „ხევის“ — გაფორმება განაპირობეს (გაიხსენეთ: ხევისუფალი, ხევისბერი, ხევისთავი); მიუხედავად იმისა, რომ სახელმწიფო ცხოვრების წარმოქმნის შემდეგ ქართლში არაერთი დიდი სარწყავი სისტემა აშენდა (ნასტაგის არხი, წილკნის არხი, ე. წ. საგლახო, თამარის არხი, თრდატ მეფის არხი, სამგორის არხი და ა. შ.), წყარონაკადულებრივი მორწყვითი მიწათმოქმედება მეურნეობის ერთ-ერთი წამყვანი სახეობა იყო საბჭოთა ხელისუფლების გამარჯვებამდე. აკად. ნ. ბერძენიშვილის აზრით, ეს იყო ერთი ძირითადი საფუძველთაგანი, რომ მცირერიცხოვანმა ქართველმა ერმა, მტრების ზღვით გარემოცულმა, ისტორიულ ეპოქებს გადმოატარა ეროვნული და მეურნეობრივი თავისთავადობა. და მართლაც, ერთმანეთს ენაცვლებოდნენ ჩრდილოეთისა და აღმოსავლეთის ნომადები, როქაელები და სპარსელები, არაბები და ხაზარები, თურქ-სელჩუკები და მონღოლები, ყიზილბაშები და ოსმალები, ათასი ჯურის მერვან ყრუები და ჯალალედინები, ლანგ-თემურები და შაჰ-აბასები, იჩეხებოდა ბალ-ვენახები, ინგრეოდა დაბა-ქალაქები და ეკლესია-მონასტრები, იბუგებოდა სარჩო-საბადებელი, იელიტებოდა ერი დ ბერი, დიდი და პატარა, ქალი და კაცი, მონათა და ტყვეთა ბაზრები ახალგაზრდა, ჯანსაღი და გარეგნულად რჩეული თაობებით ივსებოდა, მაგრამ ქვეყანა იდგა, კრილობებს იშუშებდა, ენერგიას იკრებდა, მეურნეობას აღადგენდა და მტერ-მოყვრის შესახვედრალაც მზად იყო. „საქართველოში ვიგრძენი პირველად, რომ კოკლი ვიყავიო“, წამოცდენია ლანგთემურს („კოკლ თემურს“), ამ გაუგონარი სისასტიკის დესპოტა, საქართველოს ერთ-ერთი დალაშქრის შემდეგ. უდავო ფაქტია, რომ ხალხის მორალური და ფიზიკური სიმტკიცე ბევრად იყო დამოკიდებული მეურნეობრივ სიღონივრეზე. ქართული (და მისი მსგავსი სხვა) მეურნეობის უპირატესობა წინა აზიის სამხრეთი ზოლისა და შუა

ზნის ხალხების შეურნეობებთან შედარებით მისი იოლადსადგენობა იყო.

ასეთივე, წყარონაკადულებრივ მორწყვაზე დაფუძნებული მეურნეობა ჰქონიათ უფლისციხის მიდამოებში მცხოვრებ თემებს ქართლის (იბერიის) სამეფოს წარმოქმნამდე. ძირითადად არ შეცვლილა იგი სახელმწიფოებრიობის ხანაშიც.

მესაქონლეობის განვითარებაზე მიგვითითებს თიხის ფიგურები (ცხვარი, ხარი, ცხენი), ცხოველის ძვლები და ა. შ. ხოლო მესაქონლეობის პროდუქტების მოხმარების დაწინაურებული კულტურის მაუწყებელია კარაქის საღებებები, ყველის ამოსაყვანი თასები და შესანახი ღერგები. მაგრამ ამ რაიონში მესაქონლეობა არ შეიძლებოდა ჯოფილიყო მეურნეობის წამყვანი დარგი, რადგან ინტენსიური მეურნეობა ვერ ეგუება ჯოგების თარეშს და, საერთოდაც, ინტენსიური მეურნეობის მქონე ხალხები ვერ ჰგუობდნენ მომთაბარე-მესაქონლე ხალხების მეზობლობას; მომთაბარეთა ჯოგები ანადგურებდნენ ბინადარ-მიწათმოქმედებათა მეურნეობას და საძოვრის სახეს აძლევდნენ მას. ამით საფუძველი ეცლებოდა ბინადართა ფიზიკურ არსებობასაც, რაც ცხადია, თავდაუზოგავობასა და შეუპოვრობაში ნახულობდა გამოხატულებას. ქვეყნის „ბედის უკულმა ტრიალი“ სწორედ მშრომელის კისერს აწევებოდა პირველად; მისი მამული ნადგურდებოდა, მისი სახლკარი იბუგებოდა, მას ხედებოდა მტრის მიერ ნასროლი პირველი ისრები. თუ სხვა დროს, ყველგან და ყველადღერში, „ძლიერნი ამა ქვეყნისანი“ მას უკანასკნელი ადგილისკენ უთითებდნენ, საფრთხისა და მტრის შემოსევებისას პირველი ადგილი ეთმობოდა. და ისიც, ქვეითად და ცუდად შეიარაღებული, უწვრთნელი და ჯაფით დაღლილი, მაგრამ მამულის მაშენებელი და მისთვის თავდადებული, ბრძოლაში პირველი, უკანასკნელი ტოვებდა მას. გამარჯვების ნაყოფს, სახელსა და ნადავლს სხვა ითვისებდა, სისხლი მისი იღვრებოდა. და ვაი მას, თუ ბრძოლა მარცხით მთავრდებოდა: ცხენოსან რაზმებად გამოსული თავადაზნაურობა სწრაფად ეცლებოდა ბრძოლის ველს, ხოლო ქვეითი გლეხური ლაშქარი მათი გაქცევის ფარად რჩებოდა და უთანასწორო ბრძოლაში ილუპებოდა. ამის გამო შუა საუკუნეების საქართველოს არაერთი დაუმსახურებელი უბედურება დასტეხია თავს. ერთი მათგანი, XI საუკუნეში რომ დატრიალდა, სწორედ მომთაბარე-მეჯოგე თურქ-სელჩუკების შემოსევებს უკავშირდებოდა.

მეფე-ერისთავების შინაბრძოლებით დაუძლურებულმა ქვეყანამ მტერს საკადრისი სამხედრო წინააღმდეგობა ვერ გაუწია და დამარცხდა. ქართლი სელჩუკთა მოთარეშე რაზმებით, ცხვრის ჯოგებითა და დედაწულით აივსო. ზამთრობით მტკვარ-ალაზან-იორის ველებს აჩანაგებდნენ, ხოლო ზაფხულობით წალკა-თრიალეთის საძოვრებისა-

ყენ მიეშურებოდნენ. მოსახლეობის ერთი ნაწილი გაიქლიტა, ხოლო ჯაღარჩენილები მთებსა და სახიზრებს შეეფარნენ. ქართლ-კახეთის ბარის აყვავებული მეურნეობა მოიშალა. ბაღ-ვენახებსა და ყანებს სელჩუკთა ურიცხვი ჯოგები მოსდებოდნენ, ხოლო მათი პატრონები, გარდა იმისა, რომ ქვეყნისაგან დიდ ხარკს იღებდნენ, არც სისტემატურ დაუნდობელ თარეშებზე ამბობდნენ უარს. მტკვრის ქალები ნადირით აივსო, გაოხრდა და გაპარტახდა, გაუქაცრიელდა. გამკითხავი არვინ ჩანდა. საქართველოს მეფე გიორგი I.I (1072—1089 წწ.) უფრო ქეიფსა და ნადირობაზე ფიქრობდა, ვიდრე ქვეყნის გადარჩენაზე. საბედნიეროდ, სავსებით ყრმა უფლისწული დავითი კარგად ხედავდა, რომ ქვეყანა საშინელი საფრთხის წინაშე იდგა. მან გარს შემოიკრიბა ქვეყნის ერთგული „გვარიან-უგვარონი“ და 1089 წელს მამა ტახტიდან გადააყენა. ჯერ გამდგარი საერისთავოები შემოიმტკიცა. ქართული ლაშქარი გააძლიერა და ჩრდილო კავკასიიდან 40.000 ყივჩაღი მეომარი გადმოიყვანა ოჯახებითურთ. ასეთი მომზადების შემდეგ, დავითმა სელჩუკებს ხარკიც შეუწყვიტა და შეტევაზეც გადავიდა. ჯერ ქართლი და კახეთი გაათავისუფლა და მომხდურები, ვინც გადაურჩა, აღმოსავლეთისაკენ გარეკა, ხოლო შემდეგ სომხეთს გადავიდა, გაათავისუფლა და მშვიდობიანი ცხოვრება აღუდგინა. მკითხველი, ცხადია, არ მოგვთხოვს დავით მეფისა და მისი თანამედროვეების მოღვაწეობის სურათის გაცნობას, რაც ჩვენს მიზანს არც შეადგენს, მაგრამ დავითის დამსახურების შესაფასებლად საკმარისი იქნება გავიხსენოთ, რომ ხალხმა მას „აღმაშენებელი“ უწოდა. საქართველოს არც ერთ მეფეს ამგვარი საპატიო სახელი არ მიუღია. ამ დაფასების ერთ-ერთი ძირითადი საფუძველი კი ის იყო, რომ დავითმა გამოიჩინა ვითარების შესაფერისი გამჭვრიახობა, სიბრძნე, მარჯვედ უთავა პროგრესისათვის მებრძოლ ძალებს და საქართველო, რომელსაც ფიზიკური განადგურება ემუქრებოდა, ახლო აღმოსავლეთის უძლიერეს სახელმწიფოდ და შუა საუკუნეების კავკასიური ცივილიზაციის ბურჯად აქცია.

ჩვენ უკვე მივუთითეთ, თუ რა დარგებით იყო წარმოდგენილი უფლისციხის რაიონის თემთა მეურნეობა (მემინდვრეობა, მევენახეობა-მეღვინეობა, მესაქონლეობა) და რა ადგილი მიეკუთვნებოდა თითოეულ მათგანს. გარკვეული მასალები მოგვეპოვება ნადირობაზეც; კერძოდ, ტაძარ-სამლოცველოს IV ოთახში აღმოჩენილი იყო ნადირობის მაგიასთან დაკავშირებული გამოსახულებები, ხოლო ნამოსახლარის ფენებში საკმაოდ რაოდენობით აღმოჩნდა ირმის, შვლისა და ჯარეული ღორის ძვლები.

უფლისციხის მიდამოების მოსახლეობის საქმიანობის ძირითადი დარგების განხილვის შემდეგ, ვცადოთ მკრთალად მაინც წარმოვიდგინოთ პროდუქტების მოხმარების კულტურა, გავეცნოთ იმდროინ-

დელ სამზარეულოსა და სუფრას. იმდროინდელი სუფრა იცნობს როგორც წვნიან, ისე მშრალ კერძებს. ამათგან მშრალი კერძი ისევე ძველია, როგორც თვით ადამიანი, ხოლო წვნიანი კერძის ისტორია იმ ხანას უკავშირდება, როცა ადამიანმა თიხის ჭურჭლის გაკეთება ისწავლა. განვითარების ამ საფეხურს ჩვენმა წინაპრებმა ნეოლითში, ანუ ახალი ქვის ხანაში მიიღწიეს. იგი ჩვენი დროიდან 8—10 ათასი წლითაა დაშორებული. ამ დროიდან მოკიდებული, სამზარეულომ საერთოდ და ქართულმა სამზარეულომ კერძოდ, განვითარების გრძელი და შინაარსიანი გზა განვლო. გროვდებოდა გამოცდილება, ჩნდებოდა ახალი პროდუქტები, საკმაზები და კერძები, იცვლებოდა სუფრის ხასიათი, ახალი ღროების შესაფერ გაფორმებასა და შინაარსს იღებდა. იხვეწებოდა „პურად ჭდომისა“ და გამასპინძლების წესი. ამ ათასწლოვანი განვითარების პროდუქტია თანამედროვე ქართული სუფრა-სამზარეულო.

ჩვენთვის საინტერესო ხანაში, რომელიც ძვ. წელთაღრიცხვის II ათასწლეულის მეორე ნახევრითა და I ათასწლეულის პირველი ნახევრით განისაზღვრება, საცხოვრებელ სახლში სამზარეულო დამოუკიდებელ სათავსოდ ჯერ კიდევ არ არის გამოყოფილი. მას საცხოვრებლის ერთი კუთხე უჭირავს და წარმოდგენილია: სპეციალური, საკმაოდ რთული კონსტრუქციის ღუმელით, რომელიც კერძისა და ნამცხვრის მოსამზადებელი კომბინირებული ნაგებობა იყო: დაბალი მაგდილი, რომელზეც ხელსაფქვავი (ფქვილის დასამზადებლად) და ქვასანაყი (საკმაზის დასამზადებლად) ელაგა; სამზარეულო ჭურჭლეულითა და იარაღებით (კოჭობები, ქოთნები, ქვაბ-ქოთნები, ღერგები... ქვაბიდან ხორცის ამოსაღები ლითონის კაღები და საშითები, თიხის ჩაჩხები და კოვზები წვნიანი კერძისათვის, ლითონის დანები და ა. შ.). საოჯახო სუფრა წარმოდგენილია დაბალი, სწორკუთხედის ფორმის მაგდილი (ხე, ან ქვა), რომელიც ოთახის ერთ-ერთ კედელთანაა გამართული. მეტად მრავალფეროვანია სუფრის ჭურჭელი, რაც სუფრის შინაარსის მრავალფეროვნების მოწმობაა. აქ გვხვდება: დოქები და ხელადები, სასმისები და ვაზები, ფიალები და ბადიები, დიდი და მცირე ზომის თეფშები და ჯამები, სამარილები და ა. შ. მართლაც, ამ დროს კერძების დასამზადებლად იყენებენ ძროხის, ღორის, ცხვრისა და თხის ხორცს, ნანადირევს (ირემი, შველი, გარეული ღორი, ფრინველი), თევზეულს, ბოსტნეულს და ა. შ. იცნობენ ღვინოსა და ლუდს.

ყურადღებას იქცევს კულტურული ვითარების ზოგიერთი მომენტი. ძვ. წელთაღრიცხვის მეორე ათასწლეულის მეორე ნახევარში მუსიკალური ინსტრუმენტებიდან ცნობილია სალაშქარი, ხოლო ძვ.

წელთაღრიცხვის VII—VI საუკუნეებში სახეზეა მრავალძალადანი სიძებანი საკრავები ჩანგის სახით (სურ. 26). ამავე დროს, ისახება აქტიური ხელოვნების საყოფადღებო მომენტები, რომელიც ისევ მუსიკალურ ხელოვნებასთან ჩანს დაკავშირებული.

დაწინაურებულია ხელოსნობა, მათ შორის მხატვრული ხელოსნობა და მეიარაღეობა. იყენებდნენ საბრძოლო და სამეურნეო იარაღების მრავალ სახეობას: შუბებს, ხელშუბებს, მშვილდ-ისრებს, ხმლებს, ხანჯლებს, საბრძოლო ცულებს, სამეურნეო ცულებს, ნამგლებს, ტყავის დასამუშავებელ ცულებს და ა. შ. სამარხებში საკმაოდ ხშირია სამკაული, წარმოდგენილი სარდიონისა და პასტის მძივების ყელსაბამებით, ბრინჯაოს სამაჯურებით, საკინძებით, ყელსაბამებით, ბეჭდებით, ზარაკებით და ა. შ. ტანსაცმლისათვის იყენებდნენ მატყლისა და სელის ქსოვილებს, აგრეთვე, როგორც ჩანს, ტყავს. ტყავისგანვე მზადდებოდა ფეხსაცმელიც.

ამ დროს საცხოვრებელი სახლი არ გამოირჩევა რთული გეგმარებით, ნაგებია ნაგლეჯი ქვით ან ძელებით, რომელიც თიხის ხსნარითაა შელესილი.

ასეთი იყო ვითარება უფლისციხის მიდამოების თემების ცხოვრებაში, სადაც ძვ. წელთაღრიცხვის I ათასწლეულის დამლეგს ჰეგეჟონი გახდა კლდეში ნაკვეთ სამოსახლოში მცხოვრები თემი: გარშემო რაიონის თემები მათგან დამოკიდებულ მდგომარეობაში აღმოჩნდნენ არა მარტო უფლებრივად, არამედ ეკონომიკურადაც. ეს გარემოება კლდეში ნაკვეთ დასახლებას განსაკუთრებით ხელსაყრელ ვითარებაში აყენებდა. იგი სწრაფად ძლიერდებოდა როგორც ეკონომიკურად, ისე პოლიტიკურად.

ძვ. წ. VIII—VII საუკუნეებში, როგორც მოვლენების შემდგომი განვითარება გვიჩვენებს, კლდის სამოსახლოს თემსა და გარშემო მცხოვრებ თემებს შორის სოციალური და ქონებრივი განსხვავება თანდათანობით ღრმავდება. ამ პროცესს, როგორც ჩანს, აჩქარებს ის გარემოებაც, რომ ფართოდება მონის შრომის გამოყენება. მართალია, მონობას ჯერ კიდევ საოჯახო-პატრიარქალური ხასიათი აქვს. მაგრამ უკვე ისახება მონის შრომის სამეურნეო გამოყენების სფეროები. იაფი მუშახელის გამოყენება ზრდის ზედმეტი პროდუქტის წარმოებას, რომელიც თავს იყრის გაბატონებული თემის დაწინაურებული ნაწილის ხელში (თემის მამასახლისი, ქურუმები, წარჩინებული მხედრები). ცხადია, ის ვითარება, რომ ქართლის მოსახლეობა ამ დროს ჯერ კიდევ თემებად ცხოვრობდა, ძლიერ აფერხებდა მონურ შრომაზე დამყარებული მეურნეობის წარმოქმნას.

ძვ. წელთაღრიცხვის VI—V საუკუნეებში კლდეში მცხოვრები თემი უკვე აშკარად გამოირჩევა მეზობლად მცხოვრები თემებისაგან. განსაკუთრებით ნათლად ეს საცხოვრებელ ნაგებობებს ემჩნევა.

VI—V საუკუნეებში კლდეში ნაკვეთი სამოსახლოს ტერიტორიაზე გამოჩნდა საკმაოდ რთული აღნაგობის, ორსათავსოიანი, არქიტექტურულად გაფორმებული, კლდეში ნაკვეთი დარბაზები, რომელთა ძირითადი სათავსოს ბრტყელი ჭერი კოჭური გადახურვის მიზამდითაა გაკეთებული.

საცხებით ბუნებრივი და ლოგიკური იქნება ვიფიქროთ, რომ ეს დარბაზები გაბატონებული თემის არისტოკრატიული ნაწილის საცხოვრებელია. ამ დროისათვის თემური არისტოკრატიის გაფორმების პრო-

ცესი დასასრულს უახლოვდება და იგი უფრო და უფრო იძენს ადრე-კლასობრივი არისტოკრატიის ნიშნებს. თუ გაბატონებულ თემსა და დაქვემდებარებულ თემებს ერთმანეთისაგან სამოსახლოზე შემოვლებული ღრმა თხრილი გამოყოფდა, საიდანაც ფ. ენგელსის შენიშვნით, გვაჩვენებს საზოგადოების საფლავი იცქირებოდა, თვით გაბატონებული თემიც, ეს ჩვეულებრივი თანასწორთა კოლექტივი, ორ ნაწილად გაყოფილი სოციალური უჯრედის სახეს იღებდა. ერთ მხარეს წარმოდგენილი იყო თემის მცირერიცხოვანი, მაგრამ ეკონომიკურად ძლიერი და სოციალურად აღზევებული ნაწილი, ხოლო მეორე მხარეს — თემის ძირითადი, სოციალურად თავისუფალი, მაგრამ ეკონომიკურად სუსტი და დამოკიდებული ნაწილი.

ჩვენ აღვნიშნეთ, რომ ძვ. წელთაღრიცხვის VI—V საუკუნეებში უფლისციხეში ჩნდება კლდეში ნაკვეთი რთული აღნაგობის დარბაზები, სადაც თემის არისტოკრატიულ ნაწილს უნდა ეცხოვრა. მკითხველი მიხვდება, რომ ამგვარი დარბაზების კლდეში ამოკვეთაზე, რაც მეტად დიდ შრომასა და დროს მოითხოვდა, არ იხარჯებოდა თემური დიდუცობის ენერგია; ისინი სხვისი ხელით უნდა გაკეთებულიყო. ასეთი ზანგრძლივი და მომქანცველი სამუშაოების საწარმოებლად გაბატონებულ თემს არ შეეძლო დაქვემდებარებული თემის მცხოვრებთა გამოყვანა, რადგან ამ დროის თემი, თუნდაც დაქვემდებარებული, ჯერ კიდევ იყო კოლექტიური უჯრედი, რომელიც, შეკრული საუკუნოვანი ტრადიციითა და ნათესაური ძაფებით, არ დაუშვებდა მის საშინაო საქმეებში ჩარევას. თემის რომელიმე წევრის ან წევრთა ჯგუფის შევიწროება-შეურაცხყოფა განიხილებოდა როგორც მთელი თემის ან თემთა კავშირის შევიწროება-შეურაცხყოფა. გარდა ამისა, მიწათმოქმედი თემის სამუშაოებიდან ზანგრძლივად მოწყვეტა, ბუნებრივია, მოშლიდა თემის მეურნეობას, რითაც, ცხადია, სამსახური დააკლდებოდა „ხატს“, რომელიც ძლიერი თემის სუსტებზე ბატონობის კარგ საფუძველსაც წარმოადგენდა. „ხატზე სამსახურის დაკლება“ კი ეკონომი-

გურად დააზარალებდა ტაძრის ქერუმს, რომელიც თემური არისტოკრატიის ერთ-ერთ ყველაზე გავლენიან წევრს წარმოადგენდა. მაგრამ ასეთ სამუშაოებზე მეთემეების ძალდატანებით დასაქმების აუცილებლობა არც არსებობდა, რადგან უკვე ცნობილი იყო მონური შრომა, ჭერ კიდე სუსტი, გაუფორმებელი და განუსაზღვრელი, საზოგადოებრივი ცხოვრების ბალანსში რამდენადმე უმნიშვნელო, მაგრამ მაინც არსებული, რომელსაც თავისი გამოყენების სფეროც გააჩნდა (სატაძრო მამულები, აღმშენებლობა და ა. შ.). მომდევნო, უკვე აღრეკლასობრივი ხანის უფლისციხე, როგორც ქვემოთ ვნახავთ, ერთადერთი ქართული ძეგლია, რომელიც პირდაპირ მიუთითებს მონების დიდი მასების გამოყენებაზე.

თუ გადავხედავთ გავლილ გზას, შევნიშნავთ, რომ უფლისციხის მიდამოებში, რომელიც ძვ. წელთაღრიცხვის მეორე ათასწლეულის მიწურულს თავისი უფალი თემებით დასახლებულ რაიონს წარმოადგენდა, ძვ. წელთაღრიცხვის VI—V საუკუნეებში გვაროვნული არისტოკრატია, გაბატონებული თემის დაქვეითებული ნაწილი, დაქვემდებარებული, მოხარკე თემები და მონები ახალი საზოგადოებრივი ურთიერთობის კონტურებს ქმნიდნენ. ამ დროისათვის ვითარება ასეთი იყო არა მარტო უფლისციხის რაიონში, არამედ ქართლისა და მეზობელი ქვეყნების ბარის რაიონებში — მტკვარ-არაქსის ბასენის ხალხები სახელმწიფოებრივი ცხოვრების ზღურბლს მისდგომოდნენ და გადამწყვეტი ნაბიჯისათვის ემზადებოდნენ. ეს რომ ასეა, ნათლად ჩანს მოვლენების შემდგომი განვითარებითაც. ბერძენ გეოგრაფ სტრაბონთან დაცული ცნობის მიხედვით, აი, როგორი სახე მიუღია ქართლის საზოგადოებას ძვ. წელთაღრიცხვის III—II საუკუნეებში: „ოთხგვარი ხალხი ცხოვრობს ამ ქვეყანაში. პირველი ამთ შორის ის, რომლიდანაც მეფეებს სეამენ ტახტზე, ნათესაობითი სიახლოვისა და ასაკით უხუცესობის მიხედვით; მეორე პირი (ამ გვარიდან) სარდლობს და მოსამართლეობს; მესამე [გვარი ხალხი შედგება] ქურუმებისაგან, რომელნიც, აგრეთვე, მეზობლებთან სადავო საქმეებს განაგებენ; მეოთხე — მეომრებისა და მიწათმოქმედებისაგან; მეხუთხე — მღაბიო ხალხისაგან, რომელნიც სამეფო მონები არიან და ასრულებენ ყოველგვარ სამსახურს, რაც ცხოვრებისათვისაა საჭირო. მათი ქონება აუერთა საგვარეულოთა მიხედვით, ხოლო თითოეულში მეთაურობს და განაგებს უხუცესი“.

ჩვენს წინაშეა ნათლად გამოსახული აღრეკლასობრივი საზოგადოება, თემური წყობილების მნიშვნელოვანი გადმონაშთებით, რის გამოც მას თემურ-მონათმფლობელობასაც ეძახიან მაგრამ სად არიან მონები?

სტრაბონი არ ფიქრობდა, რომ მონები მოსახლეობის ნაწილს შეადგენდნენ. იგი იმ საზოგადოების წარმომადგენელი იყო, რომელიც პონას მუშა პირუტყვთან ათანაბრებდა და „მოლაპარაკე იარაღად“ მიიჩნევდა.

ცხადია, სტრაბონის მიერ აღწერილი საზოგადოება საკმაოდ ხანგრძლივი სოციალური განვითარების ნაყოფია. მისი ჩანასახები ჩვენ VI—V საუკუნეებში შევნიშნეთ, მაგრამ იმ დროს იგი ჯერ კიდევ არ იყო ახალ პოლიტიკურ ინსტიტუტად გაფორმებული. ეს აქტი ქართლში ძვ. წელთაღრიცხვის IV—III საუკუნეების მიჯნაზე განხორციელდა და უფლისციხემ მასში უკანასკნელი როლი როლი ითამაშა.

ქალაქების კრიალოსანში

ძვ. წელთაღრიცხვის IV—III საუკუნეების მიჯნაზე ქართლში ადრეკლასობრივი სახელმწიფო წარმოიქმნა. მაშასადამე, საზოგადოება ახალ, თვისებრივად განსხვავებულ სოციალურ-ეკონომიკურ ურთიერთობას ეზიარა და ახლებური, თვისებრივად განსხვავებული, პოლიტიკური ორგანიზაცია შექმნა. ანტაგონისტურ კლასებად გათიშული საზოგადოების წარმოქმნამ განაპირობა პრივილეგირებული კლასების ბატონობის ინსტრუმენტის — სახელმწიფოს — აუცილებლობა. ამის შედეგი იყო, რომ თემურ-ტომურ დაყოფას ადმინისტრაციული შეენაცვლა (საერისთავო-საპრიახშო, სასპასპეტო, სახევისთავო და ა. შ.), არჩევითი ხელისუფლების (მამასახლისი) ნაცვლად მემკვიდრეობითი გაჩნდა (მეფე, ერისთავი-პიტიახში, ხევისთავი და ა. შ.), სახალხო ლაშქრის ადგილი რეგულარულმა არმიამ და მონასპამ დაიკავა, „ხატის ძღვნის“ ნაცვლად, ერთიანი გამოსაღები „ხარკი სამეფო და საერისთავო დაწესდა“, სათემო-სატომო ტაძრების გვერდით საერთო-საქვეყნო კულტები და ტაძრები გაჩნდა (არმაზი, ზადენი...), ერთ-ერთი მრავალ სატომო „დედა ქალაქთაგანი“ (მცხეთა) სამეფოს დედაქალაქად აღზევდა...

ძველი ქართველი ისტორიკოსის ლეონტი მროველის ცნობით, დარწმუნებულა, ქართლის სამეფო დინასტიის ფუძემდებელმა და მამამთავარმა, „...განაწესა ესე ყოველი მიმსგავსებულად სამეფოსა სპარსთასა“. ამ პროცესის ერთ-ერთი ყველაზე მკაფიო გამოხატულება ადრეკლასობრივი ქალაქების წარმოქმნა იყო. ძვ. წელთაღრიცხვის IV—III საუკუნეებში ძველი სათემო-სატომო ცენტრების ერთი ჯგუფი (მცხეთა, კასპი. უფლისციხე, წუნდა...) ქალაქებად გაფორმდა. ქალაქებს წარმოქმნის პროცესი კლასობრივი საზოგადოების წარმოქმნის პარალელურად მიმდინარეობდა. თავის მხრივ, ადრეკლასობრივი ქალაქი შრომის მეორე და მესამე საზოგადოებრივი დანაწილების პროდუ-

ქტია. ამ დროს ხდება მიწათმოქმედებისაგან ხელოსნობის გამოყოფა, ხოლო უკანასკნელს, თავის მხრივ, თანდათანობით, გამოეყოფა ვაჭრობა. წინაკლასობრივი ხანის მსხვილი დაბური დასახლებების გარშემო თანდათანობით თავს იყრის ხელოსნური მოსახლეობა (მეთუნეები, მელითონეები და ა. შ.). თუ ასეთი სამოსახლოები მდებარეობდნენ ისეთ ეკონომიკურ რაიონში, რომელიც სტიმულს აძლევდა ხელოსნობის შემდგომ განვითარებას, ე. ი. უზრუნველყოფდა ნაწარმის გასაღებას, ქალაქთწარმოქმნის პროცესი ძლიერდებოდა და კლასობრივი საზოგადოების წარმოქმნისას ადრეკლასობრივი ქალაქის წარმოქმნით მთავრდებოდა. თუ ასეთი დასახლება სუსტ ეკონომიკურ რაიონში ან გეოგრაფიულად მოუხერხებელ ადგილას მდებარეობდა, კლასობრივი საზოგადოების წარმოქმნისას იგი ეცემოდა ან იყინებოდა, როგორც ეს ძველ ხოვლესა და რიგ სამოსახლოებს მოუვიდათ მტკვრის მარჯვენა თუ მარცხენა სანაპიროზე.

თუ ისტორიულ რუკას დავაკვირდებით, ვნახავთ, რომ ადრეკლასობრივი ხანის ქართლის ქალაქები განლაგებული იყო მტკვრის მარცხენა სანაპიროზე. ფიქრობდნენ, რომ მტკვრის ამ მხარეს გადიოდა ძველი მსოფლიოს ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი სავაჭრო გზის ტრასა, რაც განმსაზღვრელი ფაქტორი იყო ქართლის ქალაქების წარმოქმნისა და მათი გეოგრაფიული განლაგებისათვის. ეს აზრი ზოგჯერ სახელმძღვანელოებშიც კი შეჰქონდათ. მაგრამ თუ დავაკვირდებით მოვლენების განვითარების ლოგიკას, ვნახავთ, რომ პირველი ქალაქების წარმოქმნასა და გეოგრაფიულ განლაგებაში გადამწყვეტი ფაქტორი იყო იმ ქვეყნის ეკონომიკური განვითარების დონე, რომლის ტერიტორიაზედაც ეს ქალაქებია დადასტურებული. თუ ქვეყანა თვით არ იყო მზად საქალაქო ცხოვრებისათვის და არ სჭირდებოდა ასეთი რაჲ, სხვა ქვეყნების ინტერესებისათვის მოქმედი სავაჭრო გზა ვერ გახდებოდა ამ მხარეში ქალაქთა წარმოქმნის მიზეზი. ამის არაერთი მაგალითის მითითება შეიძლებოდა მსოფლიო ისტორიიდან.

მეორე მხრივ, თუ ქვეყანა მომზადებული იყო საქალაქო ცხოვრებისათვის, სავაჭრო გზები ბუნებრივად წარმოიქმნებოდა, როგორც ეკონომიკური განვითარების აუცილებლობით გამოწვეული რამ. ე. ი. სავაჭრო გზების წარმოქმნა საქალაქო ცხოვრების ჩასახვა-განვითარების პროცესის პარალელურად მიმდინარეობდა. თავის მხრივ, სავაჭრო გზა წარმოუდგენელია ვაჭრობისა და ვაჭრების გარეშე. ვაჭრობის დაშვება აბსურდია სასაქონლო-ხელოსნური წარმოების გარეშე, ხოლო უკანასკნელი არ არსებობს, სანამ არ ხდება შრომის მეორე და მესამე დიდი დანაწილება, ე. ი. სანამ არ მომხდარა მიწათმოქმედებისაგან ხელოსნობის, ხოლო ხელოსნობისაგან ვაჭრობის გამოყოფა. ვაჭრო-

ბისა და ხელოსნობის ცენტრებს ადრეკლასობრივ ხანაში ქალაქები წარმოადგენდნენ.

ქალაქები, როგორც გამოირკვა, წინაკლასობრივი ხანის მსხვილ, დაბურ სამოსახლოთა განვითარების შედეგად წარმოიქმნა. წინაკლასობრივი ხანის სამოსახლოების გამსხვილება-გაქალაქების პარალელურად მათი დამაკავშირებელი სამიმოსვლო გზებიც სავაქრო გზებად ფორმდებოდნენ. მაშასადამე, სავაქრო გზები ვერ განაპირობებდნენ პირველი ადრეკლასობრივი ქალაქების წარმოქმნას იმ უბრალო მიზეზის გამოც, რომ ქალაქების წარმოქმნისა და სავაქრო გზების წარმოქმნის პროცესი ერთდროულად მიმდინარეობდა.

თუ სავაქრო გზები არ განსაზღვრავდნენ ქართლის უძველესი ქალაქების წარმოქმნას, ბუნებრივია, გავლენას ისინი ვერც ქალაქთა გეოგრაფიულ განლაგებაზე მოახდენდნენ.

ადრეკლასობრივი ხანის ქალაქების განლაგებაში, განსაკუთრებით შიდა ქართლში, ერთი თავისებურება შეინიშნება — ისინი ჩამწყრივებულია მდ. მტკვრის მარცხენა სანაპიროზე. ამასთან მხოლოდ მცხეთა მდებარეობს მდინარის ორივე ნაპირზე. ეს ერთგვარი გამონაკლისია, ძირითადად, მცხეთის, როგორც დედაქალაქის, თავისებურებით აიხსნება და არა საქალაქო ცხოვრების ეკონომიკური აუცილებლობით. ქართლის ქალაქების ამგვარი განლაგება საეკონომიკური კანონზომიერი მოვლენაა, რაც გაპირობებული იყო მდინარის ორივე მხარეზე მდებარე რაიონების ეკონომიკური პოტენციალის სხვაობით. ჩვენ ზემოთ მივუთითებდით ერთ მეტად მარტივ კეშმარიტებაზე: ქალაქი წარმოიქმნება იმ რაიონში, რომლის ეკონომიკური განვითარება საჭიროებს საქალაქო ცენტრს და უზრუნველყოფს მის ნორმალურ განვითარებას. თუ ერთმანეთს შევედარებთ მტკვრის მარცხენა და მარჯვენა სანაპიროს შიდა ქართლსა და კახეთში, ვნახავთ, რომ მარცხენა სანაპიროს რაიონები დასერილია მორწყვისათვის გამოსადეგი ისეთი მდინარეებით, როგორიცაა ალაზანი, იორი, არაგვი, ნარეკავი, ქსანი, ლეხურა, მეჭულა, ლიახვი, ფრონე და მათი შენაკადები, მათ გაცილებით მეტი ფართობს სავარგულები გააჩნდათ და დიდი ეკონომიკური პოტენციალი ჰქონდათ, ვიდრე მარჯვენა ნაპირის რაიონებს. მარჯვენა ნაპირზე მიწათმოქმედებისათვის ხელსაყრელი რაიონის სიღრმე მტკვრის ნაპირიდან რამდენიმე კილომეტრს შეადგენდა; ხოვლე — ნოსტე — ნიჩბისის ხაზი წარმოადგენდა ზღვარს, რომლის ზემოთ არც ვაზი ხარობდა და არც სახნავ-სათესი სავარგულებიათვის იყო საკმარისი ფართობი. ამასთან, მოსახლეობის რიცხვი გაცილებით მეტი იყო მდინარის მარცხენა სანაპიროს რაიონებში, ვიდრე მარჯვენა სანაპიროსა. ამის გამო, მიუხედავად იმისა, რომ ქალაქთა წარმოქმნამდე მტკვრის მარცხენა და მარჯვენა სანაპიროს მოსახლეობას ერთნაირი სამეურნეო კულტურა

და მსგავსი მეურნეობა გააჩნდა, სახელმწიფოს წარმოქმნის ხანაში მარცხენა სანაპიროს მსხვილ სამოსახლოთა ერთი ჯგუფი (მცხეთა, სარკინე, კასპი, უფლისციხე, გორი...) ქალაქებად გაფორმდა და თითოეული მათგანი გარკვეული რაიონის ეკონომიკური და ადმინისტრაციულ-კულტურული ცხოვრების ცენტრი გახდა; ამავე დროს, მარჯვენა სანაპიროს მსხვილი დაბური დასახლებები, რომლებიც ძვ. წელთაღრიცხვის მეორე ათასწლეულსა და პირველი ათასწლეულის პირველ ნახევარში ქალაქად ქცევის ტენდენციას იჩენდნენ, სახელმწიფოს წარმოქმნის ხანაში დაეცნენ ან განვითარება შეაჩერეს. მაშასადამე, მარჯვენა სანაპიროს რაიონის ეკონომიკური პოტენციალი საკმარისი არ აღმოჩენილა ქალაქების აღმოცენებისათვის: საქალაქო ცხოვრების ხაზით ისინი მტკვრის მარცხენა სანაპიროზე არსებულ ქალაქებს დაკავშირებიან და მათ ორბიტაში აღმოჩენილან. ასეთი იყო ქართლის პირველი (უძველესი) ქალაქების აღმოცენების ფაქტიური ვითარება.

უფლისციხე ქართლის (იბერიის) ქალაქთა კრიალოსანში ერთი უმნიშვნელოვანესი და უძლიერესთაგანი იყო.

უკვე აღნიშნული გვეჩვენა უფლისციხის განვითარების ზოგიერთი მომენტი ძვ. წელთაღრიცხვის VI—V საუკუნეებში. მოგვიანო ქართული წერილობითი ტრადიციის მიხედვით, რომელსაც მხარს უჭერს არქეოლოგიური აღმოჩენები, მცხეთა, ქართლის სამეფოს დედაქალაქი, ამ დროს ჯერ კიდევ არ ითვლებოდა მნიშვნელოვან ცენტრად. ამ ტრადიციის მიხედვით, უძველეს ცენტრებს სარკინე-ციხედიდი, კასპი-უფლისციხე და სხვა პუნქტები წარმოადგენდნენ. ამის საფუძველზე აკად. გ. მელიქიშვილმა გამოთქვა ვარაუდი, რომ შიდა ქართლას უძველესი ცენტრი მცხეთა კი არ უნდა ყოფილიყო, როგორც ამას XI საუკუნის ავტორი ლეონტი მროველი ფიქრობდა, არამედ უფლისციხე. მან დაასაბუთა, რომ მოსაზრება, თითქოს მცხეთა ქართლის უძველესი ცენტრია, შემუშავდა მას შემდეგ, რაც იგი ქართლის სამეფოს დედაქალაქი გახდა.

უფლისციხის დიდ როლზე ძვ. წელთაღრიცხვის VI—V საუკუნეებში მიუთითებს რიგი ფაქტები: 1. ქართული წერილობითი ტრადიცია მას ქართლის ერთ-ერთ უძველეს ცენტრად მიიჩნევდა. 2. VI—V საუკუნეების უფლისციხე, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, წარმოდგენილია მსხვილ, კარგად გამაგრებულ სამოსახლოდ, სადაც არქიტექტურულად გამართული, რთული გეგმარების კლდეში ნაკვეთი დარბაზებია დადასტურებული. ამ დროს მას ისეთი სახე აქვს, როგორც მსხვილ სატომო გაერთიანების ცენტრს შეეფერება. 3. VII საუკუნის ქართველი ავტორი მოგვითხრობს, თუ რომელ ქალაქს რომელი მეფის დროს ჩაეყარა საფუძველი და რომელი მეფის დროს დასრულდა მისი მშენებ-

ლობა. ასეთი ქალაქების რიცხვშია მცხეთაც, მაგრამ უფლისციხის შესახებ ავტორმა მხოლოდ ის იცის, რომ ერთ-ერთი მეფის დროს იქ სარეიტავრაციო სამუშაოები ჩატარდა (რესტავრაცია, ცხადია, შეიძლება გავიგოთ, როგორც აღდგენა იმისა, რაც არსებობდა, რაც დაზიანდა ან დაინგრა). 4. განსაკუთრებით ყურადღებას იქცევს ძეგლის სახელწოდება „უფლისციხე“ (უფლის ციხე). ძველ ქართულში „უფალი“ „ბატონი“ „უზენაეს გამგებელს“ აღნიშნავდა. ე. ი. „უფლისციხე“ „ბატონის“, „უზენაესი ხელისუფლის“ ციხეს აღნიშნავს. მაგრამ როდის უნდა შერქმეოდა მას ეს სახელი? ასე იწოდებოდა კი იგი თავიდანვე? უფლისციხე პირველად VII საუკუნეში იხსენიება, მაგრამ უკვე ვთქვით. როგორც უძველესი ციხე, რომელიც ქართლის სამეფოს წარმოქმნამდე და მცხეთის გადელაქალაქებამდე არსებობდა. ჩვენ ვუჩვენეთ, რომ უფლისციხე მართლაც უძველესი დასახელებაა, თანაც საკმაოდ ნაშენელოვანი და კარგად გამაგრებული. შეიძლება ვიფიქროთ. რომ სწორედ ძვ. წელთაღრიცხვის VI—IV საუკუნეებში უნდა შერქმეოდა მას სახელი უფლისციხე, რადგან მცხეთის დელაქალაქად გადაქცევის შემდეგ, ქვეყნის უფალი (ბატონი) და უზენაესი გამგებელი (მეფე) მცხეთაში იჯდა და არა უფლისციხეში. ამგვარად, ყველა მონაცემი აკად. გ. მელიქიშვილის იმ ვარაუდის სასარგებლოდ ლაპარაკობს, რომ შიდა ქართლის ცენტრს უძველეს ხანში მცხეთა კი არ წარმოადგენდა, არამედ უფლისციხე.



ძვ. წელთაღრიცხვის IV საუკუნის მიწურულსა და III საუკუნის დამდეგს იბერია (ქართლი), როგორც აღვნიშნეთ, სახელმწიფოებრივი ცხოვრების ფერხულში ჩაება. ცენტრალური ხელისუფლება, სხვა ღონისძიებებთან ერთად, ქალაქური ტიპის დასახლებების კეთილმოწყობასა და საერთო-სახელმწიფო ინტერესების შესაბამისად გამართვასაც შეუდგა. სწორედ ცენტრალურ ხელისუფლებას შეეძლო დაეფინანსებინა და სამუშაო ძალით უზრუნველყო ის გრანდიოზული ქალაქთმშენებლობა, რომელიც ამ დროის ქართლში გაიშალა: სატომო საზღვრების მოშლამ ეკონომიკური ურთიერთობა გააადვილა, ხოლო ძლევამოსილი ომები ალაფისა და სამხედრო ტყვეების მოზღვავების წყარო გახდა. სამხედრო ტყვეების უდიდეს ნაწილს მონათა ბანაკებში ერეკებოდნენ და ქალაქთა მშენებლობაზე, სამეფო საწარმოებში და მსხვილ მამულებში ანაწილებდნენ (როგორც ჩანს, ამ დროს შეიძინა ქართულმა ენამ გამოთქმა „ყურმოჭრილი მონა“, რომელსაც შუა საუკუნეებში „ყურმოჭრილი ყმა“ ამოუდგა გვერდში. თუმცა ყმას ყმობის აღსანიშნავად რაიმე ფიზიკური ნიშანი უკვე აღარ უკეთ-

დებოდა, „ყურმოჭრილობა“ უსიტყვო მორჩილების აღმნიშვნელ სიტყვად ქცეულიყო). როგორც ირკვევა, ადრეკლასობრივი ხანის ქართლის ქალაქების მშენებლობაში და მეურნეობაში მონების მნიშვნელოვანი მასები იყო დასაწყობებული...



...ჩვენ მიერ აღწერილი პერიოდის დამდეგს უფლისციხე ჭიანჭველების ბუდეს დამგვანებოდა. ერთმანეთში ირეოდა სხვადასხვა ჩაცმულობა და მდგომარეობის, სხვადასხვა ენაზე მოლაპარაკე, თავისუფალი თუ ბორკილადებული, შეიარაღებული თუ შეუიარაღებელი ათასობით ადამიანი. მონების ღიდი ჯგუფები, წერაქვებით, ძალაყინებითა და კლდის საკაფი სხვა ხელსაწყოებით აღჭურვილნი, ძველი დამცველი თხრილის ხაზზე გაფანტულიყვნენ და, შეიარაღებული იბერების მეთვალყურეობის ქვეშ, თავაუღებლივ მუშაობდნენ თხრილას გაფართოებასა და დაღრმავებაზე. მონების მეორე ჯგუფი ნაკაფ კლდეს კალათებში აგროვებდა და მოშორებით მდებარე ხევში გაჰქონდა. სამეფო კარის ხუროთმოძღვრის პროექტის მიხედვით, ძველი თხრილი ველარ დააკმაყოფილებდა უფლისციხის, ახლა უკვე „სამეფო ქალაქის“, დაცვის მოთხოვნებს და მისი რეკონსტრუქცია სასწრაფოდ უნდა დაითავრებულყო. შიდა ქალაქის სამხრეთ ნაწილში, ფლატის ძირას, მონების კიდევ ორი ჯგუფი საქმიანობდა. ერთ, უფრო მრავალრიცხოვან ნაწილს ფლატეში დამრეცი თარო გაეკეთებინა, თანდათანობით აღრმავებდა და ღია გვირაბის ფორმას აძლევდა. აქ ქალაქის ძირითადი კარი უნდა ყოფილიყო, რომელსაც კლდეკარის სახე ექნებოდა. მონების მეორე ჯგუფს, ზედ წყლის პირთან, დამრეცი გვირაბი შეეკაფა და თანდათანობით სიღრმეში მიიწევდა. გვირაბი შიდა ქალაქში დასრულდებოდა და სარეზერვო კარის მოვალეობას შეასრულებდა. კლდეში ნაკვეთი სამოსახლოს მთელ ტერიტორიაზე გაფანტულიყო მონების მრავალრიცხოვანი ჯგუფები: აფართოებდნენ ქუჩებს და დარბაზებს, გაჰყავდათ ახალი ქუჩები, წესრიგში მოჰყავდათ წყალსაწრეტი არხების ქსელი. განსაკუთრებით დაძაბულად მუშაობდნენ მომავალი სასახლის უბანში: აფართოებდნენ ტაძარს, აფორმებდნენ სასახლეს, უკვე ამთავრებდნენ საწნახლების ამოკვეთას და მარნის გამართვას. თხრილის სარეკონსტრუქციო სამუშაოების პარალელურად, თხრილის გასწვრივ, 3—4 მეტრი სიგანის თარაზული თაროები მზადდებოდა, რომელიც, ერთი შეხედვით, კლდეში ნაკვეთ კიბეს მოგაგონებდათ, მაგრამ სინამდვილეში მომავალი საფორტიფიკაციო კედლების საძირკველს წარმოადგენდა. პროექტის მიხედვით, ქალაქის ციტადელის მიუვალობა ოთხი მეტრი სიგანის მაღალ კედელსა და მის წინ ამო-

კაფულ ფართო და ღრმა თხრილს. უნდა უზრუნველყოთ. სატივეს-
თან (ნავმისადგომთან) და მდინარის შეყოლებით ასობით აღამიანო
ირეოდა. გრძელ რიგებად ელაგა წესიერი ფორმის, დიდი ზომის ქვა-
თლილები, რომელთა კიდეებზე მერცხლის კუდის. მოყვანილობის.
ფოსოები იყო ამოკვეთილი. მდინარის მიდევნებით გროვებად ეყარა
ქვის დაუმუშავებელი ლოდები, რომელთაც ასობით ქვისმთლელი მისე-
ოდა და სასურველ ფორმას აძლევდა. ჭრიალით მოდიოდნენ ლოდე-
ბითა და ხე-ტყით დატვირთული ორთავალა თუ ოთხთავალა ურმები,
ღურგლების ჭგუფი შეწყვილებულ მერცხლისკუდა ფორმის სოლებსა
და ლოდების გადასაზიდ საგორავებს ამზადებდა და ზედამხედველს
აბარებდა. მკედელთა უბანში გამაყრუებელი ხმაური იდგა. სამკედ-
ლო ფარდულთა ეზოებში რკინის ზოდები, ნახშირი და დამტვრეულ-
დაჩლუნგებული იარაღთა გროვები ეყარა. საბერველები რიტმულად
ქშინავენდნენ, ხოლო გავარგარებულ ლითონს ქვარტლში გამურულ
მკედელთა ჩაქუჩები იარაღად აქცევდნენ. და თუმცა საბერველთა ქშე-
ნა და უროთა კაკუნი გარიჟრაჟიდან მწუხრამდე არა წყდებოდა,
„კვერით ხურონი“ მაინც ვერ აუდიოდნენ დამტვრეულ-დაჩლუნგებულ
წერაქვ-საჭრეთლების გამართვას. ამის მიზეზი მარტო ის როდი იყო,
რომ კლდეების კაფვა სწრაფად ცვეთდა ფოლადს, არამედ ისიც, რომ
გუშინდელი თავისუფალი, ახლა მონობით სვეგაპწარებული „მოლა-
პარაკე იარაღი“, სულიერად გატეხილი და ფიზიკურად დაქანცულა,
სამუშაო იარაღის მტკრევით იოხებდა გულს..

მონების დიდი ჭგუფი, გაძლიერებული ბადრაგის თანხლებით,
მოსდებოდა ქალაქის ჩრდილოეთით მდებარე კლდეებს, სადაც დიდო
კლდეკარის კონტურები ისახებოდა. ჩანაფიქრის მიხედვით, იგი მანა-
მდე ცნობილ კლდეკართა შორის ყველაზე დიდი და მოხერხებულ
უნდა ყოფილიყო.

ნავსადგური (სატივე) რკინის ზოდებით, ლოდებით, ხე-ტყით,
ნახშირითა და სურსათ-სანოვავით დატვირთული ტივებითა და ნავტო-
კებით იყო გაქედილი. ტივებს ტვირთისაგან დაცლის შემდეგ არღვევ-
დნენ, ხოლო მორები ნაპირზე ამოჰქონდათ. აშკარა იყო, ქალაქის მშე-
ნებლობაში მდინარის შეყოლებით მდებარე რაიონებიც მონაწილეობ-
დნენ. საგანგებოდ გამოყოფილ მოხელეს დავთარში სათანადო ცნო-
ბები შეჰქონდა და მიღებულ მასალებს დანიშნულებისამებრ ანაწილე-
და. მდინარეზე კი ისევ ჩნდებოდა ტივებისა და ნავტიკების ახალი
ჯგუფები, რომელთა ნაწილი უფლისციხის ნავსადგურისაკენ იღებდა
გეზს, ხოლო დანარჩენი ღინების მიწოლებით სხვა ქალაქებისაკენ
მიეპარებოდნენ,

ქალაქის ირგვლივ ბალ-ვენახებს და ყანებს მეთემე-მდაბიურნი მისეოდნენ, ხოლო კვერნაქის კალთებს ნახირი და ცხვრის ფარები შეჰფენოდა.

მკითხველი ალბათ მიგვიხვდა, რომ აღწერილი სურათი ავტორის ფანტაზიის ნაყოფია. მაგრამ აქ მოთხრობილია ის, რაც, ცნობილი მასალების მიხედვით, ფაქტიურად უნდა არსებულიყო. თითოეულმა ჩვენთაგანმა მშვენიერად იცის, მაგალითად, რომ კლდეს უიარაღოდ ვერ ამოკაფავთ, რომ იარაღს ამზადებდნენ ლითონისაგან, ხოლო სამჭედლოს სჭირდება საბერველი, ნახშირი, გრდემლი და ურო, რომ ტვირთის გადაზიდვა ტრანსპორტით ხდება და სხვა ათასი ელემენტარული ქემპრიტება. ყოველი საგანი ხომ უამრავი თანმიმდევრული ბუნებრივი და ხელოვნური გარდაქმნების პროდუქტია... ვერავინ დაამტკიცებს, რომ უფლისციხე ამ კანონიდან გამონაკლისს წარმოადგენდა.

და მართლაც, ძვ. წელთაღრიცხვის IV საუკუნის მიწურულსა და III საუკუნეში უფლისციხე ტიპურ ელინისტურ ქალაქად გაფორმდა. იმის გამო, რომ ქალაქის ცენტრალური ნაწილი კლდეში იყო გამოკვეთილი, მას ამიერკავკასიის სხვა ქალაქებისაგან განსხვავებული გარეგნული იერი და ბრწყინვალეობა ჰქონდა, მაგრამ როგორც ქალაქი, ე. ი. ეკონომიკური და პოლიტიკურ-კულტურული ცხოვრების ცენტრი, მათგან არაფრით გამოირჩეოდა.

ქალაქობის ხანაში ამოიკვეთა გვირაბი და მცირე კლდეკარი, დამცველი თხრილი და დიდი კლდეკარი, საწნახლები და მხატვრულად შემკული დარბაზების ერთი ჯგუფი, აშენდა საფორტიფიკაციო კედლები და კოშკები, გაფართოვდა ცენტრალური ქუჩა, ამოიკვეთა თხრილის გარეთ მდებარე დარბაზები და ა. შ.

ამავე დროს, ადრეკლასობრივი ქალაქი თავისი ქვეყნის სოციალურ წინააღმდეგობათა საკვანძო პუნქტსაც წარმოადგენდა. უფრო მეტიც, ქვეყნის სოციალური და ეთნიკური სიჭრელე, ადრეკლასობრივი ხანის ქართლში და მეზობელ ქვეყნებში, ძირითადად, ქალაქებში იყო ასახული. ამ დროის ქალაქები წარმოადგენილია არა მარტო უშუალოდ მის გარშემო მდებარე სასოფლო-სამეურნეო რაიონით. ქალაქის, როგორც გარკვეული ადმინისტრაციული და ეკონომიკური რაიონის ცენტრის, გავლენა უფრო ფართო რეგიონზე ვრცელდებოდა. VII საუკუნის ქართველი ანონიმი დარწმუნებული იყო, რომ ძველი ქალაქები საკუთარი დაბების (სოფლების) მქონეებლნი იყვნენ. როგორც ძველი ქალაქების არქეოლოგიურმა გათხრებმა ცხადჰყო, ეს ცნობა სინამდვილეს შეეფერება. გამოირკვა, რომ არა მარტო ქართლის, არამედ, საერთოდ, ადრეკლასობრივი ხანის ქალაქების მეურნეობაში სასოფლო-სამეურნეო წარმოებას მნიშვნელოვანი ადგილი ეკავა. განმარტავდა რა ანტიკური ხანის ქალაქის ხასიათს, კ. მარქსი აღნიშნავდა:

„კლასიკური ძველი ხანის ისტორია ქალაქების ისტორიაა. მაგრამ ისეთი ქალაქებისა, რომლებიც მიწის საკუთრებასა და მიწათმოქმედებაზე იყვნენ დამყარებულნი; აზიის ისტორია ქალაქისა და სოფლის დაუნაწევრებული ერთიანობის ერთგვარი სახეა... ანტიკურ ქვეყანაში ქალაქი მისი კუთვნილი მიწებით ეკონომიკური მთელია“.

ანტიკური ხანის უფლისციხე, ისევე როგორც ამ ხანის სხვა ქალაქები, სოციალურად საკმაოდ რთული აღნაგობის უჯრედს წარმოადგენდა. ქალაქში წარმოდგენილი იყო იმ ხანის საზოგადოების უკლებლივ ყველა სოციალური ჯგუფი: საერო არისტოკრატია, ქურუმები, რაგითი მოქალაქეები, ხელოსნები, ვაჭრები, მონები და ასე შემდეგ. თითოეული ჯგუფი, თავის მხრივ, არ იყო ერთგვაროვანი. ეს ნათლად ჩანს არქეოლოგიურა: მასალების სინათლეზე. ასე მაგალითად, თუ სასახლეში მცხოვრები დიდუცის შემოსავალი ვენახებთან რამდენიმე ათას დეკალიტრს შეადგენდა, იქვე ქალაქის მთელი უბანი რამდენჯერმე ნაკლები შემოსავლის პატრონი იყო. თვით სასოფლო თემიც კი, რომელსაც თანასწორობის დიდი ტრადიციები გააჩნდა, სასაქონლო-ფულადი მეურნეობის ზეგავლენით, უფრო და უფრო ავლენდა რღვევის ტენდენციებს, რაც განსაკუთრებით იმ თემებს ემჩნეოდა, რომლებიც ეკონომიკურად ქალაქებთან იყვნენ დაკავშირებული. ჩვენ ვნახეთ, რომ ყათლანიხევის ერთ-ერთი დაბის ტერიტორიაზე, რომელიც ქალაქ უფლისციხეს ეკუთვნოდა და ერთი სასოფლო თემით იყო დასახლებული. ახ. წელთაღრიცხვის დამდეგს ცალ-ცალკეა გამოყოფილი მდიდართა და ღარიბთა სამარხი უბნები. თუ სასოფლო თემმა ამგვარი სოციალური სახე მიიღო, იოლი წარმოსადგენია, რაოდენ დიდი უნდა ყოფილიყო სოციალური კონტრასტები ქალაქებში. ქალაქში არსებულ სოციალურ და ეკონომიკურ უთანასწორობაზე ნათელ წარმოდგენას გვაძლევს არა მარტო შემოსავლის სხვაობა ვენახიდან, რომლის იქით სხვა სახის შემოსავალთა სხვაობაც იმალება, არამედ სხვაობა საცხოვრებელი სახლების აღნაგობა-გამართულობაში, საყოფაცხოვრებო ჭურჭლის ასორტიმენტში, უბნებად დასახლებაში და ა. შ. ასევე მაგალითად, შიდა ქალაქის მოსახლეობის არისტოკრატიულ ნაწილს შესაძლებლობა ჰქონდა შეეძინა და ეხმარა მცირეაზიული და ალექსანდრიული ხელოსნური ნაწარმი (სამკაულა, ლაკიანი ჭურჭელი, მინის ჭურჭელი და ა. შ.), ხოლო ქალაქის მოსახლეობის დიდ ნაწილს ხშირად იმისი საშუალებაც არ ჰქონდა, რომ დამტვრეული ჯამ-ქოთანის ახლით შეეცვალა და შეკოწიწებულ ჭურჭელს იყენებდა. და ეს იმ დროს, როცა იბერიის სამეფო უძლიერეს და უდიდეს ქვეყანად ითვლებოდა ამიერკავკასიაში, ხოლო უფლისციხე ამ სიძლიერისა და დიდების ერთ-ერთ ბურჯს წარმოადგენდა.

ქალაქების მეურნეობა მრავალდარგობრივი იყო საერთოდ და ასეთივე სურათი დასტურდება უფლისციხეშიც. ჩვენ უკვე აღვნიშნეთ, რომ ქალაქის კეთილდღეობის ერთ-ერთ წყაროს მევენახეობა შეადგენდა. მევენახეობის გვერდით, ბუნებრივია, მნიშვნელოვანი ადგილი ეკავა მემინდვრეობასა და მებაღეობას. უფლისციხის ქალაქობის ხანაში შეინიშნება მიწათმოქმედების ინტენსიური დარგების ზრდა, რაც ბალ-ვენახეობისა და სახნავ-სათესი ფართობების ზრდაში უნდა გამოხატულიყო უპირველესად, რადგან ამ დროს სასოფლო-სამეურნეო წარმოებაში რაიმე მნიშვნელოვანი ტექნიკური წინსვლა შემჩნეული არ ყოფილა. ამავე დროს, ქალაქის სასოფლო ოლქში უნდა წარმოქმნილიყო მსხვილი მეურნეობები, რომელთა შემოსავალი, უპირატესად, სასაქონლო ხასიათისა ჩანს. ქალაქი სასაქონლო პროდუქტის კონცენტრაციის ძირითადი პუნქტია და ასეთი ნაწარმის გარეშე მისი არსებობა წარმოუდგენელია. ეს გასაგებიცაა: ქალაქის მოსახლეობის ერთი ნაწილი, თავისი საქმიანობის სპეციფიკურობის გამო, მოწყვეტილია სასოფლო-სამეურნეო წარმოებას და ბაზრის სტუმარია. მაგრამ იგი არ არის ხელცარიელი სტუმარი. თავის მხრივ, ისიც აწვდის ბაზარს ხელოსნურ ნაწარმს (ხელოსნები) ან ფულს (ვაჭრები, მშენებელ-ხელოსნები და სხვა პროფესიის წარმომადგენლები), რომელიც ამ დროს გაცვლა-გამოცვლის ერთ-ერთი ძირითადი მარეგულირებელი საშუალება ხდება. მაშასადამე, სასოფლო-სამეურნეო ოლქი აწარმოებს და ბაზარს აწვდის თავის პროდუქტებს (ხორბალი, ღვინო, ხილი. ლუდი, ხორცეული, თევზეული, მატყლი, შეშა, ნახშირი და ა. შ.). ხოლო იქვე იძენს ხელოსნურ ნაწარმს (სამეურნეო იარაღები, ქურჭელი, სამკაული, ტანსაცმელი და ა. შ.). მაშასადამე, შრომის დანაწილება ქალაქსა და სოფელს შორის მათი ეკონომიკური „მთლიანობის“ საფუძველიცაა. თავის მხრივ, ქალაქი ხომ შრომის საზოგადოებრივი დანაწილების პროდუქტია და ამგვარი პარამონიის გარეშე საზოგადოების არსებობა წარმოუდგენელია. ამასთან დაკავშირებით კიდევ ერთხელ უნდა მოვიყვანოთ კ. მარქსის ცნობილი მითითება, რომ „...ზღის ისტორია ქალაქისა და სოფლის დაუნაწევრებელი ერთიანობის ერთგვარი სახეა...“

ადრეკლასობრივი ხანის ქართლის ქალაქები კრელი იყო ეთნოკურად და ც. წერილობითი წყაროები უთითებენ, რომ აქ ცხოვრობდნენ ებრაელებიც. ცნობების სისწორეს ადასტურებს როგორც ტოპონიმიკური მასალა (ადგილთა სახელები), ისე ებრაული წარწერები, რომელთა ერთ ნაწილში ებრაული სახელებია მოხსენებული. გარდა ებრაელებისა, ქართლის ქალაქებში არსებულა ირანული ელემენტიც. მკითხველი, ალბათ, გაიხსენებს VI საუკუნის ლიტერატურულ ძეგლს „ეესტათი მცხეთელის მარტვილობას“, რომელშიც

მოთხრობილია ქალაქ მცხეთაში მცხოვრები ირანელი ხელოსნების ამბავი. მაგრამ ირანული ელემენტის არსებობა ქართლის ქალაქებში უფრო ადრეულ ხანაშიც ჩანს. ეს გასაგებიცაა. ქართლს ხომ საკმაოდ მჭიდრო ეკონომიკური და კულტურულ-პოლიტიკური ურთიერთობა ჰქონდა ძველ ირანთან. უფლისციხეში, მაგალითად, აღმოჩენილია როგორც ირანული ხელოსნური ნაწარმი და მისი ადგილობრივი მინაბადები, აგრეთვე, მონეტები, ისე ირანის მეფის ბეჭდით გაკეთებული ბულა, რომელიც თავის დროზე რაღაც ოფიციალურ საბუთზე უნდა ყოფილიყო შეკიდული (სურ. 34). ირანულ სამყაროსთან სიახლოვის მოწმობად უნდა მივიჩნიოთ არამეული წარწერები, რომელიც ქვევრებზეა გაკეთებული.

გარდა ებრაელებისა და ირანელებისა, ქართლის ქალაქებში ბერძნებიც ცხოვრების კვალიც ჩანს. აქ უთუოდ იქნებოდა სხვა ეთნიკური ჯგუფიც. მაგრამ შემოწმებული ცნობები მათ შესახებ ჯერჯერობით არ გავაჩნია.

აქლემთა მარაგები

ანტიკური ხანის უფლისციხე. როგორც გარკვეული რაიონის ეკონომიკური და ადმინისტრაციული ცენტრი, ჩამოყალიბებული იყო საერთო სახელმწიფო და საერთაშორისო ეკონომიკური ურთიერთობის ფერხულში. აქ ჩვენი მასალები, უახლესი არქეოლოგიური აღმოჩენების წყალობით, უფრო მრავალფეროვანი და მეტყველი ხდება. კერძოდ, ირკვევა, რომ ძვ. წელთაღრიცხვის IV საუკუნიდან ქართლის ქალაქებს გაცხოველებული სავაჭრო ურთიერთობა ჰქონდათ კოლხეთის ქალაქებთან, საიდანაც იღებდნენ არა მარტო კოლხურ ხელოსნურ ნაწარმს. არამედ შავიზღვისპირეთისა და აღმოსავლეთ ხმელთაშუაზღვისპირეთის სახელოსნო ცენტრების ნაწარმსაც (ყირიმი, მცირე აზია, იტალია, ჩრდილო ეგვიპტე და ა. შ.). ქართლის ქალაქებიდან კი ეს ნაწარმი, დროდადრო, მოშორებით მდებარე სოფლურ სამოსახლოებშიც ხვდებოდა (ხოვლე, დვანი, რუსთავი ფრონეს სათავეებში და ა. შ.). უფლისციხეში აღმოჩენილი ტერაკოტა და ამფორისკა (ძვ. წ. IV—III საუკუნეების მიჯნა), კოლხური ამფორა (ძვ. წ. III—II სს.), შავლაკიანი კერამიკის მცირეაზიული მინაბადი (ძვ. წ. II ს.), წითელლაკიანი კერამიკა პერგამიდან თუ ალექსანდრიიდან (ძვ. წ. III—II სს.), ალექსანდრიული მინის ჭურჭლები (ძვ. წ. I — ახ. წ. I სს.) და ა. შ. სწორედ სავაჭრო ურთიერთობის გზით მოხვედრილა აქ. შუამავლის როლში, როგორც ჩანს, უპირატესად კოლხეთის ადრეკლასობრივი ქალაქები გამოდიოდნენ (ფაზისი — ფოთი, დიოსკურია — სო-

ბუმი, გვიენოსი — ოჩამჩირე, პიტუნტი — ბიკვინტა, სურიუმი — ვანი, შორაპანი და ა. შ.).

დასავლეთის კულტურულ ქვეყნებთან ქართლის სავაჭრო ურთიერთობაზე პირდაპირ მიუთითებს ფულის ნიშნები — მონეტები, რომლებიც ქართლში ძვ. წელთაღრიცხვის IV საუკუნეში იწყებს გამოჩენას და უფრო და უფრო ფართოდ ვრცელდება. წარსულის მკვლევართა სასიხარულოდ, მონეტების ერთი ნაწილი მიმოქცევიდან გამოდის და სამარხებში ხვდება, როგორც „ქარონის გასამრჯელო“. უფლისციხეში, მაგალითად, აღმოჩენილი იყო ოქტავიანე ავგუსტის დენარები, გავრცელებული I—III საუკუნეებში (რომელთა მინაბადები ადგილობრივადაც მზადდებოდა) და იმპერატორ ტიტუს აურელუსი (ახ. წ. I საუკუნე). მონეტები საშუალებას გვაძლევს განვსაზღვროთ პერაოდი, რომელსაც აღმოჩენილი ძველი ეყუთენის და დაეადგინოთ, რომელ მხარესთან, ქვეყანასთან, ან საქალაქო ცენტრთან ჰქონდა სავაჭრო ურთიერთობა ამ ქვეყანას. მონეტები, ისევე როგორც იმპორტული ხელოსნური ნაწარმი, მოგვითხრობენ, როგორი იყო სავაჭრო ურთიერთობის გეოგრაფიული და ქრონოლოგიური ჩარჩოები და იმ ნაწარმის ასორტიმენტი, რომელიც ვაჭრობის საგანს შეადგენდა იმხანად.

მეორე მხრივ, უფლისციხეს, ქართლს სხვა ქალაქებთან ერთად, გაცხოველებული სავაჭრო და კულტურული ურთიერთობა ჰქონია აღმოსავლეთის ქვეყნებთან. განსაკუთრებით კი, აქემენური, პართული და სასანური ხანის ირანისა და ალბანეთის (აზერბაიჯანის) სახელოსნო ცენტრებთან. ამ ქალაქების გზით შემოდის ქართლში უფრო შორეული ქვეყნების (შუა აზია, ინდოეთი) ნაწარმიც. უფლისციხეში აღმოჩენილია აღმოსავლეთის ქვეყნებთან, განსაკუთრებით კი ირანის ქალაქებთან, სავაჭრო ურთიერთობის დამადასტურებელი არაერთი ნივთიერი საბუთი. მათ შორის ყურადღებას იქცევს პართიის მეფის ოროდ I-ის (ძვ. წ-ის 58/57 — 38/37 წწ.) და გოტარზის (ახ. წ-ის 37—51 წწ.) დრახმები. უკანასკნელი, ოქტავიანე ავგუსტის დინარებთან ერთად გვხვდება მიმოქცევაში და კარგად ასახავს ძველი სამყაროს ორ დიდ იმპერიას, ირანსა და რომს, შორის არსებულ წინააღმდეგობებს ახლო აღმოსავლეთსა და ამიერკავკასიაში.

აღმოსავლეთთან ურთიერთობის ნივთიერი საბუთია ირანული ხელოსნური ნაწარმი და მათი მიბადებით შესრულებული ადგილობრივი ხელოსნური ნახელავი: ამაზევე მიუთითებს ადრესასანური ხანის ბულა ყათლანიხევის ნამოსახლარიდან ფალაური წარწერით (სურ. 34) და ქვევრები შიდა ქალაქიდან არამეული (არმაზული) წარწერებით (სურ. 10).

ანტიკური ხანის ქართლში, განსაკუთრებით გვიანანტიკურ ხანაში (ახ. წ. I—IV საუკუნეები) იყენებდნენ ორი სახის დამწერლობას — არა-

მეუღლსა და ბერძნულს. ამათგან პირველი, როგორც აკად. გ. წერეთელი ფიქრობს, არამეულის ადგილობრივ სახესხვაობად, „არამაზულად“ გაფორმდა. ანტიკური ხანის ბერძნული წარწერები ქართლში ჯერჯერობით მხოლოდ მცხეთაშია აღმოჩენილი. მათ შორის ყურადღებას იქცევს წარწერა, რომელშიც „ავრელი აქოლისი, მ ხ ა ტ ვ ა რ თ უ ხ უ ც ე ს ი და ხ უ რ თ მ ო ძ ღ ვ ა რ ი“ იხსენიება. არამეული წარწერების უმრავლესობა აღმოჩენილია მცხეთაში, აგრეთვე, ბორში, უფლისციხესა და ურბნისში. მათგან ყურადღებას იქცევს სერაფიტის ორენოვანი წარწერა, რომელიც „არმაზის ბილინგვის“ სახელითაა ცნობილი. მკვლევართ ყურადღება მიაქციეს, რომ ანტიკური ხანის წარწერები ჯერჯერობით მხოლოდ ქალაქების ტერიტორიაზეა აღმოჩენილი. ერთადერთი წარწერა, ისიც ვერცხლის ჭურჭელზე, აღმოჩენილია ბორში, რომელიც ქალაქი არ ყოფილა, მაგრამ ერისთავის რეზიდენციას წარმოადგენდა (წარწერაში იხსენიება „ბუზმიპრ კეთილი პიტიახში“). ქართლში აღმოჩენილ ბერძნულ და არამეულ წარწერათა უმრავლესობა ადგილობრივია შესრულებული და ადგილობრივ ვითარებაზე მოგვითხრობენ. მცხეთაში აღმოჩენილი ერთ-ერთი უძველესი ბერძნული წარწერა ქალაქის ზღუდის აღდგენაზე მოგვითხრობს და ა. წ. 75 წლით თარიღდება; აკად. გ. წერეთელი წარწერას ასე თარგმნის: „იმპერატორმა კეისარმა ვესპასიანე ავგუსტოსმა, დიდმა პონტიფექსმა, შვიდჯერ ტრიბუნის ხელისუფლებით აღჭურვილმა, თოთხმეტჯერ იმპერატორად გამოცხადებულმა, ექვსჯერ კონსულმა, მეშვიდეჯერ დეზიგნირებულმა, მამამ მამულისამან, ცენზორმა და იმპერატორმა ტიტე კეისარმა, ავგუსტოსის ძემ, ხუთჯერ ტრიბუნის ხელისუფლებით აღჭურვილმა; ოთხჯერ კონსულმა, მეხუთჯერ დეზიგნირებულმა, ცენზორმა, და დომიციანე კეისარმა, ავგუსტოსის ძემ, სამჯერ კონსულმა, მეოთხეჯერ დეზიგნირებულმა, იბერთა მეფეს მითრიდატეს, მეფე ფარსმანისა და იამასასპოის ძეს, კეისარის მეგობარსა და რომაელთა მოყვარულს, ღაზალხს, ეს კედლები განუშტკიცეს“. ქართლის სამეფოს სამოხელეო წყობის შესწავლისათვის დიდი მნიშვნელობა აქვს ორენოვან წარწერას („არმაზის ბილინგვა“, რომელსაც ზოგჯერ „სერაფიტის წარწერასაც“ ეძახიან). მასში მოხსენებულია იბერთა დიდი მეფე, მეფის ერისთავები და ეზოს მოძღვარი, აგრეთვე, ერთ-ერთი ერისთავის ასული სერაფიტი, რომელიც 21 წლის ასაკში გარდაცვლილა.

ქართლის ქალაქებში და ადმინისტრაციულ ცენტრებში აღმოჩენილი წარწერები, შესრულებული ბერძნული და არამეული დამწერლობით, იმის უდავო მოწმობაა, რომ ადრეკლასობრივი ხანის ქართ-

ლი გაცხოველებულ კულტურულ-ეკონომიკურ კავშირში იყო როგორც აღმოსავლეთის, ისე დასავლეთის კულტურულ ქვეყნებთან, იცნობდა მათ მიღწევებს და შემოქმედებითად იყენებდა მას.

ასეთი ურთიერთობისათვის, განსაკუთრებით რეგულარული ვაჭრობის საწარმოებლად, ქვეყანას უნდა ჰქონოდა კეთილმოწყობილ და სათანადოდ დაცული გზები. ანტიკური ხანის ქართლს მართლაც ჰქონია ასეთი გზები, რაზედაც, როგორც აღვნიშნეთ, უფლისციხის დიდი კლდეკარიც მიუთითებს. მაგრამ, გარდა ამისა; შემონახულია წერილობითი წყაროების საყურადღებო ცნობები, რომელთა საფუძველზე შესაძლებელი ხდება უფრო ნათელი სურათის წარმოდგენა. მათ შორის მკვლევართა განსაკუთრებულ ყურადღებას იქცევს ბერძენი გეოგრაფის სტრაბონის (ახ. წ. I საუკუნე) ნაშრომში დაცული ცნობები, რომლებიც მას წინამორბედი ავტორების ნაშრომებიდან ამოუღია. ძველი წყაროების შესწავლის საფუძველზე დადგენილი იქნა, რომ ამიერკავკასიის ქვეყნებს — კოლხეთს (ეგრისს). ქართლს (იბერიას) და აზერბაიჯანს (ალბანეთს) — სერავდა ძველი მსოფლიოს ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი სავაჭრო გზა, რომელსაც „დიდი სატრანზიტო გზა“ ეწოდა. უძველესი ცნობა ამ გზის შესახებ ეკუთვნის ალექსანდრე მაკედონელის თანამედროვეს, სამხრეთ კასპიის პროვინციების მმართველს პატროკლეს. თავის ნაშრომში იგი აღნიშნავდა, რომ არსებობდა გზა, რომლითაც საჭირო საქონელი კასპიის ზღვიდან შავი ზღვის სანაპიროზე გადაჰქონდათ. ეს გზა, მისი ცნობით, კასპიის ზღვის სანაპიროზე იწყებოდა, ალბანეთს გაივლიდა და მტკვრის მიდევნებით მიემართებოდა, გადაივლიდა მტკვრის ზემოთ მდებარე ოლქებს და შავ ზღვაზე გადიოდა. ალბანეთის ზემოთ, მტკვრის აუზში იბერიის სამეფო მდებარეობდა. ხოლო მტკვრის იქით მდებარე ოლქში სურამ-შორაპნის რაიონები უნდა ვიგულისხმოთ. გზის იმ მონაკვეთის შესახებ, რომელიც კოლხეთის ტერიტორიაზე მდებარეობდა, პატროკლეს მონაცემები არ ჰქონია, მაგრამ მისი უმცროსი თანამედროვე ერატოსთენე (ძვ. წ. 275—194 წწ.) ავსებს პატროკლეს ცნობებს და აკონკრეტებს მათ. მისი აზრით, გზა დიოსკურიიდან (თანამედროვე სოხუმიდან) კასპიის ზღვამდე გადაივლის კასპიის ქედზე, რომელშიც სურამის უღელტეხილი უნდა დაინახოთ. დიოსკურიიდან კასპიის მთამდე მანძილი ხუთი დღის სავალს შეადგენდა, ხოლო აქედან გზა მტკვრისკენ ეშვებოდა და ალბანეთისაკენ (კასპიის კარებისაკენ) მიემართებოდა. პომპეუსის ამიერკავკასიაში ლაშქრობათა დროს (ძვ. წ. 69—65 წწ.). რომაელებს დაუდგენიათ, რომ ინდოეთიდან დაძრული ქარავანი შვიდ დღეში მდ. ოქსუსს (ამუ-დარიას) მიაღწევდა, ხოლო შემდეგ, თუ კასპიის ზღვას გადასცურავდა და მტკვარს შეუყვებოდა, ხუთ დღეში შავი ზღვის ნაპირზე გადავიდოდა. მასასადამე, ინდოეთი-

დან დაძრული ქარავანი, გადასერავდა რა ბაქტრიას, კასპიის ზღვას, ალბანეთს, იბერიასა და კოლხეთს, 12—15 დღის შემდეგ შავი ზღვის სანაპიროზე აღმოჩნდებოდა. ცხადია, ჩვენთვის საინტერესოა არა ია, თუ რამდენად ზუსტი ან მცდარია ძველი ავტორების მიერ მითითებული მანძილები, არამედ თვით ფაქტი, რომელზედაც ისინი მოგვითხრობენ; კერძოდ ის, რომ მტკვარ-რიონის ხეობებს მიუყვებოდა ძველი მსოფლიოს ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი სავაჭრო გზა, რომელიც სადაც ინდოეთში იწყებოდა და კოლხეთის სანაპიროზე მთავრდებოდა.

სტრაბონის „გეოგრაფიაში“ დაცული ამ გზის შედარებით დეტალური აღწერილობა, ახალი წელთაღრიცხვის პირველ ოცწლედს მიეკუთვნება. სტრაბონის მიხედვით, მდ. რიონი სანაოსნოა შორაპნის ციხის სანახებამდე, ხოლო აქედან მტკვრამდე ოთხი დღის სავალია ურმისათვის. გზის ამ მონაკვეთზე, მდინარე რიონსა და მის შენაკადებზე 120 ხიდი ყოფილა გამართული. 120 ხიდი რიონზე! მკითხველი იოლად წარმოიდგენს, თუ რა დიდი ყურადღებით მოჰყილებიან ძველ საქართველოში გზების კეთილმოწყობას. ამის საბუთია უფლისციხის კლდეკარიც და კლდე ერთი ასეთივე კარი, რომელიც სტრაბონის ცნობით, იბერიისა და ალბანეთის საზღვარზე მდებარე კლდეებში ყოფილა ამოკვეთილი; იბერია — ალბანეთის დამაკავშირებელ ძირითად გზაზე.

სტრაბონისავე ცნობით, ქართლს (იბერიას) სპეციალური გზა აკავშირებდა ჩრდილო კავკასიასთან. იგი მცხეთასთან იწყებოდა, არაგვის ხეობას მიჰყვებოდა და დარიალის კარით ჩრდილო კავკასიაში გადიოდა. ამ გზის სიგრძეს იგი შვიდი დღის მანძილით განსაზღვრავს. აქედან ოთხი დღე სჭირდებოდა მცხეთიდან დარიალის კარამდე ასვლას, ხოლო სამი დღე — ჩრდილო კავკასიის მომთაბარეთა რაიონებამდე დაშვებას. არაერთი გზა აკავშირებდა ქართლს მის სამხრეთ მეზობლებთან, განსაკუთრებით ყი სომხეთთან. ერთ-ერთ მათგანს მოჰყვებოდა რომაელი სარდალი პომპეუსი, როცა ძვ. წ. 65 წელს სომხეთიდან ქართლში შემოიჭრა და იმიერკავკასიის ქვეყნები (ქართლი, ალბანეთი, კოლხეთი) დალაშქრა.

გზებთან ერთად საჭირო იყო სატრანსპორტო საშუალებებიც. ქართლი არ იყო საზღვაო ქვეყანა, ამიტომ აქ ძირითადად ბორბლიანი და სასაპალნე ტრანსპორტი იყო განვითარებული. რიონისა და მტკვრის ხეობათა ვაკე ადგილებში ტრანსპორტის ორივე სახეობა გამოიყენებოდა, ხოლო მთიან რაიონებში, სადაც უპირატესად საცალფეხო გზები არსებობდა, ტვირთის გადასაზიდად სასაპალნე ცხოველებს (ცხენი, ჯორი, სახეღარი) იყენებდნენ.

ბორბლიან ტრანსპორტს ამიერკავკასიის ხალხებში შორეული წარსულიდანვე ვხვდებით. ყოველ შემთხვევაში, 4000—4500 წლის წინათ უკვე არსებობდა ოთხთვლიანი და ორთვლიანი ხარნგბმული საზღდეები... ერთი მათგანი, რომელიც პროფ. ო. ჭაფარიძემ წალკის ერთ-ერთ ყორღანულ სამარხში აღმოაჩინა, საქართველოს ხელოვნების სახელმწიფო მუზეუმშია გამოფენილი. მაგრამ მოგვეპოვება ცნობები ბორბლიანი ტრანსპორტის გაცილებით უფრო ადრეულ არსებობაზე.

მასალები უფლისციხის რაიონში ბორბლიანი ტრანსპორტის არსებობაზე ძვ. წ. მეორე ათასწლეულით თარიღდება. მკითხველი გაიხსენებს ყათლანიხევის ბორცვზე, დიდი დედა ნანას სამლოცველოში აღმოჩენილ ურმის თვლის თიხის მოდელებს. მაგრამ მტკვრისპირა რაიონებში, როგორც ეს ურბნისის გათხრებმა ცხადჰყო, ბორბლიანი ტრანსპორტი ძვ. წ. III ათასწლეულის შუა ხანებში, ე. ი. ჩვენი დროა-დან 4500 წლის წინათ ყოფილა ცნობილი.

ცხადია, უფლისციხის ქალაქად გაფორმების ხანაში უკვე ცნობილი იყო საქაპანო ბორბლიანი ტრანსპორტის ძირითადი სახეობა. ამიტომაცაა, რომ ბარის რაიონების ძირითადი სავაჭრო გზები ბორბლიანი ტრანსპორტ-სათვის იყო განკუთვნილი. სათანადო მოწმობა წერილობით წყაროებშიც შეიძლება ვნახოთ და უფლისციხის დიდი კლდეკარიც ამისი ნივთიერი საბუთია.

მაგრამ აღმოსავლეთის ქვეყნებში სავაჭრო საქონლის გადაზიდვა, უფრო ხშირად, სასაპალნე ცხოველებით, კერძოდ აქლემებით, წარმოებდა. სტრაბონის ცნობით, აორსები — ერთ-ერთი სკვითური მოდგმა — „კასპიის ზღვის სანაპიროების თითქმის უმეტეს ნაწილს ფლობდნენ და აქ ღემებთ შეჭოჰქონდათ ინდური და ბაბილონური საქონელი, რომელთაც ისინი არმენიელთა და მიდიელთაგან ღებულობდნენ“. აქლემთა ქარავნები, როგორც ჩანს, ხშირად ჩნდებოდნენ ახლო აღმოსავლეთისა და ამიერკავკასიის, მათ შორის ქართლის ძირითად სავაჭრო გზებზე (მკითხველი გაიხსენებს, რომ სოფ. ძეგვიდან ნიჩბისში მიმავალმა მგზავრებმა „აქლემის ყელის გადასასვლელი“ უნდა გადაიარონ). ქართლს, როგორც ცნობილია, სავაჭრო ურთიერთობა ჰქონდა შუა აზიის ქვეყნებთან, კერძოდ, ბაქტრიასთან, რომელიც აქლემების მოშენებითაც ყოფილა ცნობილი. ამასთან დაკავშირებით საინტერესოა გავიხსენოთ ცნობილი ბარელიეფი, „მოხარკეთა დიდი პროცესია“, რომელიც პერსეპოლისშია დაცული. ბარელიეფზე გამოსახულია აქემენიანთა მოხარკე ხალხების წარმომადგენლები ტრადიციული სამეურნეო დარგების ნაწარმით, რომლითაც ხარკს იხდიდნენ. სირიელები და ლიდიელები, მაგალითად, ხელოსნური ნაწარმით არიან გამოსახული, კილიკიელები — ვერძებით, საყე-

ბი (სკვრები) — ცხენით, ეთიოპელები — ქირაფით, ინდოელები — სა-
ხედრით და ხელოსნური ნაწარმით... — ხოლო ბ ა ქ რ ე ბ ი — ა ქ ლ ე-
მ ი თ, რომელსაც ყველაზე ზარაკი ჰკიდია.

საგაქრო საქონლის გადასაზიდად აღრიდანვე იყენებდნენ წყლის
ტ რ ა ნ ს პ ო რ ტ ს ა ც. კოლხეთის სანაოსნო მდინარეთაგან ცნობილი
იყო რიონი (ფაზისი), მაგრამ, გარდა ამისა, კოლხეთი საზღვაო ქვე-



სურ. 37. ნავტიკი მეთევზეებით მდინარე მტკვარზე.

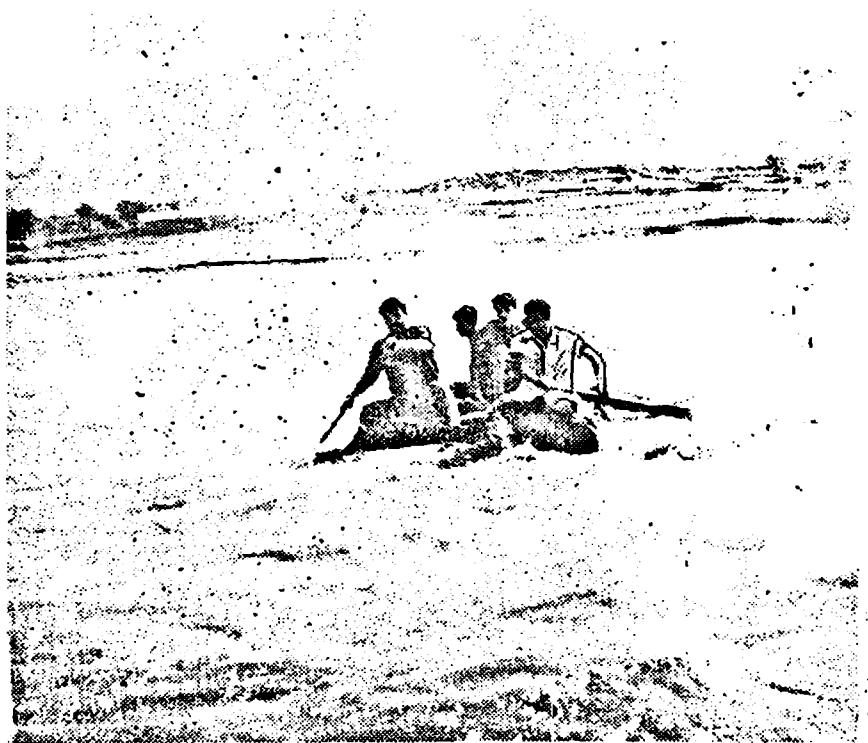
ყანაც იყო. ქართლში კი ერთადერთი დიდი მდინარე მტკვარი იყო,
რომელიც სანაოსნოდ გამოდგებოდა; ის ფაქტი, რომ ქართლს ადრე-
კლასობრივი ქალაქები უშუალოდ მტკვრის სანაპიროზე იყო განლა-
გებული, მოწმობს, რომ ქალაქების ცხოვრებაში წყლის ტრანსპორტ-
საც გარკვეული მნიშვნელობა ჰქონია.

ნაოსნობა მტკვარზე, როგორც ირკვევა, რიგი თავისებურებებით
ხაზიათდებოდა: აქ ტვირთის გადაზიდვა ხდებოდა მხოლოდ ზემოდან
ქვემოთ, მდინარის მოძრაობის მიმართულებით. ქართლში, აგრეთვე
ალმოსაელების რიგ ქვეყნებში, სადაც ასეთივე პირობები არსებობდა
(სომხეთი, ჩრდილო მესოპოტამია და ა. შ.), ადრევე შემუშავებულა

წყლის ტრანსპორტის თავისებური სახე — ნ ა ვ ტ ი კ ი, რომელიც შიდა ქართლში, უფლისციხის მიდამოების მოსახლეობის ყოფაში, დღემდე შემოინახა. ნავტიკი არ არის დიდი ტვირთშიდავობის გამართულობა, მაგრამ ძალიან მოხერხებულია ჩქარ მდინარეებზე სამგზავროდ. იგი შედგება ხარის ტყავისაგან დამზადებული, ჰაერით გავსებული რუმბებისა და ფიცარნავისაგან; რუმბების რაოდენობა ორიდან ოთხამდეა, მაგრამ შეიძლება მათი რიცხვისა და, მაშასადამე, ფიცარნავის ფართობის გაზრდაც. ნავტიკით თავისუფლად შეიძლება 2—3 ტონა ტვირთის გადატანა. მას ის უპირატესობა აქვს, რომ დანიშნულების პუნქტში მისვლის შემდეგ შეიძლება მისი დარღვევა და რუმბების ჰაერისაგან გათავისუფლება, რის შემდეგ რამდენიმე ნავტიკის ძირითადი ნაწილი (რუმბები) უკანვე გადასაზიდად ერთი სახედარიც საკმარისია. დღეს უფლისციხელი მეთევზეები რუმბებსა და ბადეებს აიკიდებენ, მატარებელს ხაშურისაკენ გაჰყვებიან, იქ სადმე ნავტიკებს გამართავენ და თევზაობით მდინარეს დაუყვებიან! მაგრამ იყო დრო, როცა დროდადრო მტკვარზე ნავტიკებისა და ტივების ფლოტილიებიც გამოჩნდებოდა ხოლმე. ასეთი რამ განსაკუთრებით იმ დროს შეიმჩნეოდა, როცა რაიმე საერთო რელიგიური დღესასწაული ახლოვდებოდა. ძველი დღესასწაულების დროს ბაზრობებიც იმართებოდა, სადაც ათასობით მყიდველი იყრიდა თავს, ხოლო ვაჭრების ალლო აღრიდანვეა ცნობილი — ისინი ყოველთვის იქ არიან, სადაც მყიდველი ეგულებათ: ადრეკლასობრივი ხანის ქართლში ძირითადი რელიგიური დღესასწაულები სამეფოს დედაქალაქ მცხეთაში იმართებოდა, რომელიც, ამავე დროს, ქვეყნის რელიგიური ცენტრიც იყო.

ყურადღებას იქცევს IX საუკუნის ავტორის ცნობა, რომელიც ქართლის გაქრისტიანების ამბებზე (IV საუკუნე) მოგვითხრობს: „და იყო დღესა ერთსა, აღიძნეს ერნი ძლიერნი და ურიცხვნი სიმრავლით, მით ქალაქით (ე. ი. ურბნისიდან — დ. ნ.) წარმავალნი დიდად ქალაქად მცხეთად, რომელი იყო საჯდომელი დიდთა მეფეთაჲ ვ ა ჯ რ ო ბ ა დ და ლ ო ც ვ ა დ არმაზ ღმერთისა მათისა“. დღესასწაულებზე თავს იყრიდნენ არა მარტო მლოცველები და ქურუმები, არამედ მახლობელი ქალაქებიდან თუ შორეული ქვეყნებიდან მოსული ვაჭრები და ადგილობრივი ხელოსნები: ოქრომჭედლები, კერამიკოსები, მეავეეჩეები, მჭედლები, მეთარაღებები, ხარაზები, ფეიქრები, თერძები და ა. შ. ისმოდა საუბარი ქართულ, ზანურ, ალანურ, სპარსულ, ბერძნულ, ლათინურ, ებრაულ თუ სხვა ენებზე. აქ შეხედებოდით სარკინული, ბოლნური თუ ხალიბურ-კოლხური ფოლადის ნაკეთობებს, მცხეთელი და კოლხი, ირანელი და მცირეაზიელი ოქრომჭედლების ნახელავს, იტალიურ, ალექსანდრიულ თუ სირიულ მინას. ირანულ და რო-

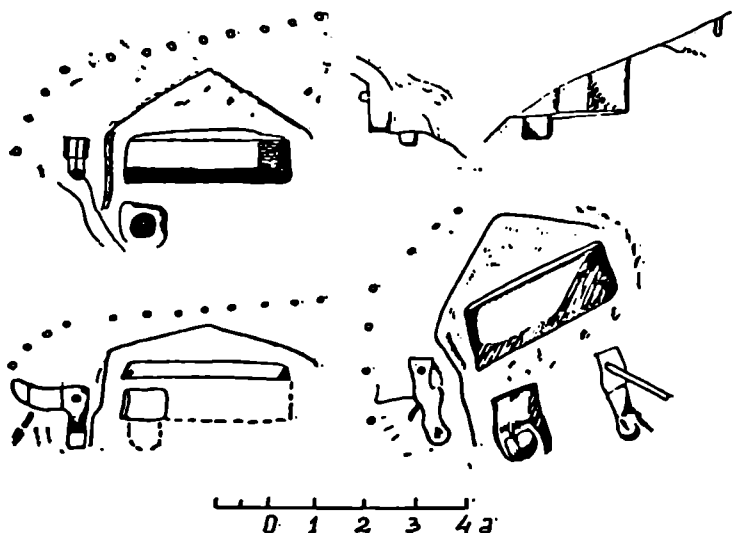
მაულ ვერცხლის კურკელს, ბერძენი ხელოსნების ნახელავს, ინდურ სპილოს ძვალს. ასეთ ბაზრობებზე სხვადასხვა დროს მიმოქცევაში იყო: აქემენური სიკილა და ათენური ტეტრადრახმა, ბაქტრული და პართული დრახმები, ალექსანდრე მაკედონელისა და ლიზიმახის სტატერები, „კოლხური თეთრი“ და კოლხური სტატერი, რომის იმპერატორების დენარები და აურუსები, არშაკულ-სასანური დრახმები და კიდევ მრავალი ქალაქისა თუ საშეფოს სახელით მოჭრილი ფულის ნიშნები, ან მათი აღგილობრივი მინაბაძები.



სურ. 38. ნავტიკით მტკერის ტალღებზე

ასეთი ბაზრობები იმართებოდა არა მარტო მცხეთაში, არამედ ქართლის სხვა ქალაქებშიც. უფლისციხეში, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, წარპართული ხანის ქართლის განთქმული სამლოცველო არსე-

ბობდა, რომელთანაც, უთუოდ, არაერთი დღესასწაული და ბაზრობა იმართებოდა. უფლისციხეს, გარდა ამისა, ჰქონია თავისი სამდინარო-ნავსადგურიც, რომელიც, როგორც ჩანს, სალიზვარის მიდამოებზე მახლობლად უნდა ყოფილიყო, იქ, სადაც ახლა ვენახებია გაშენებული. მტკვრის კალაოტი უფლისციხის წინ საკმაოდ გაშლილია და „მოხეტიალე“. ანტიკურ ხანაში მტკვრის ძირითად ნაკადს კლდოვანი



სურ. 39. უფლისციხე. კლდეში ნაკვეთი საწნახლები სალიზვარის ხევიდან. XII—XIII საუკუნეები (ჩანახაზი).

მასივის ფუძის მახლობლად უდენია. ასეთივე მიმართულება ჰქონია მას X საუკუნის პირველ ნახევარშიც. ამ დროის ამბების აღწერისაჲ XI საუკუნის წერილობით ძეგლში („მატიანე ქართლისაჲ“) მოხსენებულია ადგილი, „სადა ტივნი დადგებოდეს“.

ანტიკური ხანის ქართლის ქალაქებს, მათ შორის უფლისციხესაც, არაერთი აქლემთა ქარავანი თუ ნავტიკთა ფლოტილია უნდა მიეღო და გაესტუმრებინა. ბუნებრივია, ასეთი ოპერაციებისათვის ქალაქებს ეკონომიკური შესაძლებლობაც უნდა ჰქონოდათ და უცხო ქალაქებისა თუ ქვეყნების ხელოსნური ნაწარმის მომხმარებელიც ჰყოლოდათ.

უფლისციხეში, როგორც ვნახეთ, ყველა ეს პირობა არსებულია და საერთაშორისო თუ შიდასაქვეყნო ვაჭრობაში ქალაქს აქტიური მონაწილეობა მიუღია.

საქართველოს გაერთიანებისათვის ბრძოლის გასტიონი

ახ. წელთაღრიცხვის IV საუკუნეში იწყება ადრეკლასობრივი ქალაქების დაქვეითება და ფეოდალური ციხე-ქალაქების წარმოქმნა, რაც ძველი საზოგადოების კრიზისისა და ახალი, ფეოდალური ურთიერთობის ჩასახვა-განვითარების შედეგი იყო. წარმოიქმნა ახალი ციხე-ქალაქები: თბილისი, რუსთავი, უჯარმა, წოფი და ა. შ., რომლებიც, V—VI საუკუნეებში, ფეოდალური ურთიერთობის გამარჯვებისა და ადრეკლასობრივი სამეფოს დაცემის შემდეგ, ახალ ადმინისტრაციულ ცენტრებად მოგვევლინენ.

VII საუკუნის ქართველ ავტორს მხატვრულ ფორმაში აქვს აღწერილი ადრეკლასობრივი ქალაქის დაქვეითებისა და ფეოდალური ქალაქის წარმოქმნის სურათი: „მ ა შ ი ნ მ ც ხ ე თ ა ჯ ა თ ხ ე ლ დ ე ბ ო დ ა და თ ბ ი ლ ის ი ე შ ე ნ ე ბ ო დ ა, ა რ მ ა ზ ნ ი შ ე მ ც ი რ დ ე ბ ო დ ე ს და კ ა ლ ა ჯ გ ა ნ დ ი დ ნ ე ბ ო დ ა“. ბიზანტიელი მემათიანის თეოფანე ჟამთააღმწერლის ცნობით, 571 წელს „იბერთა დედაქალაქი ტიფლისი“ ყოფილა უკვე. ხოლო ამაზე ადრე, 506 წლისათვის, თბილისის ეპისკოპოსიც იხსენიება. ამგვარად, V—VI საუკუნეებში მცხეთამ დაკარგა ქართლის პოლიტიკური და ეკონომიკური ცენტრის მნიშვნელობა და ადგილი თბილისს დაუთმო. ამის შემდეგ იგი ჩვეულებრივი ციხისა და მცირე ქალაქის მდგომარეობამდე ჩამოქვეითდა, თუმცა შეინარჩუნა რელიგიური ცენტრის როლი.

ასეთივე ბედი ეწია ადრეკლასობრივი ქართლის სხვა ქალაქებსაც: ზოგი ციხის მდგომარეობამდე ჩამოქვეითდა, ზოგმა ციხე-ქალაქის სახე მიიღო, ხოლო ზოგიც დაეცა.

ქვეყნის ცხოვრებაში მომხდარ სოციალურ-ეკონომიკურ და პოლიტიკურ ძვრებს, ბუნებრივია, უფლისციხეზეც უნდა მოეხდინა გავლენა. და მართლაც, IV საუკუნეში, მართალია, უფლისციხე რჩება ქართლს უძლიერეს ციხე-სიმაგრედ, მაგრამ საქალაქო ცხოვრებას აქ აშკარა დაქვეითება ემჩნევა. ამისი უტყუარი ნიშანია ბამბეზში და ყათლანიხეშში არსებული დაბების დაცემა, რაც უფლისციხის სასოფლო-სამეურნეო ოლქში მოსახლეობის შეთხელებისა და ადგილგადანაცვლების შედეგია. მათ, როგორც ჩანს, ახალი ბატონიც უჩნდებათ, რომელსაც ამ დროიდან თვით უფლისციხეც ექვემდებარება. თუ ადრეკლასობრივი ხანის წინარე საფეხურზე ქალაქი ბატონობდა სოფელზე, „შუა საუკუნეებში სოფელი ქალაქს ექსპლოატაციას უწევს პოლი-

ტიკურად ყველგან, სადაც კი ფეოდალიზმი არაა მოტეხილი ქალაქების არაჩვეულებრივი განვითარებით“ (კ. მარქსი).

შუა საუკუნეების ქართული წყაროები უფლისციხეს ციხედ იხსენიებენ. ასეთი განსაზღვრა სწორად ასახავს შუა საუკუნეების უფლისციხის მდგომარეობას; მაგრამ იგივე ავტორები უფლისციხეს ციხედ მიიჩნევენ ანტიკური ხანისათვისაც, რაც შუა საუკუნეების ვითარების ანტიკურ ხანაზე მექანიკურად გადატანის შედეგია. IX საუკუნის ქართველი ავტორი IV საუკუნის კასპსა და უფლისციხეს „დიდ ციხეებად“ იცნობს („და იყო დღესა ერთსა, ჟამსა ზაფხულისასა თუშსა ივლისსა ოცს, დღესა შაფათსა აღედა მეფე და განვიდა ნადირობად მუხრანით კერძო, და მოვლო სანახები მუხნარისა. და განვიდა მათა ზედა ფხოთისათა მღნართა, რათამცა მიხდნა ციხეთა მათ დიდთა ასპად, და კასპად, და უფლისციხედ“). ამაზე ადრე, VII საუკუნის ქართველ ანონიმს ანტიკური ხანის უფლისციხე კასპი ქალაქის ციხედ ეგულებოდა.

VII საუკუნის 50-იან წლებში სასანური ირანის ბატონობა ქართლში არაბთა ბატონობით შეიცვალა.

VIII საუკუნის 30-იან წლებში აღმოსავლეთ საქართველო თბილისის საამიროდ გაფორმდა, რომელიც სახალიფოს ემორჩილებოდა.

VIII საუკუნის მეორე ნახევრიდან კი იწყება აღმოსავლეთ საქართველოს ცალკეული მხარეების ბრძოლა საამიროდან გამოყოფისა და არაბთა ბატონობისაგან განთავისუფლებისათვის. ამ პროცესის შედეგად VIII საუკუნის დასასრულისათვის თბილისის საამიროს შემადგენლობაში მხოლოდ ქართლიცაა დარჩა.

საქართველოს ტერიტორიაზე ჩამოყალიბდა მთელი რიგი პოლიტიკური ერთეულები: კახეთის სამთავრო (საქორეპისკოპოსო), ტაო-კლარჯეთის საეპარქიალატო, ეგრის-აფხაზეთის სამეფო და თბილისის საამირო. ქვეყნის შემდგომი განვითარების აუცილებლობა პოლიტიკური გაერთიანების საკითხს აყენებდა. საგარეო საფრთხეც ხელს უწყობდა ძალთა მობილიზაციას და სხვადასხვა საზოგადოებრივ ფენათა დროებით დაახლოებას. ამავე დროს, შინაგანმა წინააღმდეგობებმა და დამორჩილებული ხალხების ბრძოლამ შესამჩნევად შეარყია არაბებისა და ბიზანტიელების ძლიერება, რითაც დამოუკიდებლობისა და გაერთიანებისათვის მეტბრძოლმა ხალხებმა ისარგებლეს.

საქართველოს გაერთიანების პროცესი ქართულ სამეფო-სამთავროებს შორის შეუპოვარი ბრძოლით ხასიათდებოდა. ამ ბრძოლების ერთი ყველაზე საყურადღებო მხარეა „ბრძოლა ქართლსა ზედა“, რომელშიც IX საუკუნის მიწურულიდან სომეხი მეფე-მთავრებიც ებმებიან. ეს ფაქტიურად ბრძოლაა შიდა ქართლისათვის, რომლის ხელში ჩაგდებას დაჟინებით ცდილობენ კახეთის მთავრები თუ ეგრის-აფხა-

ზეთის მეფეები, ტაო-კლარჯეთის კურაპალატები თუ სომხეთის მეფე-მთავრები. ქართლი იმდროინდელი კავკასიური სამყაროს გზასაყარს, მკიდროდ დასახლებულ, ეკონომიკურად დაწინაურებულ ქვეყანას და იბერიული კულტურის აკანასაც წარმოადგენდა, რომელიც როგორც ემჩნეოდა, გაერთიანებული საქართველოს უდავო კულტურული ჰეგემონი და მედროშე გახდებოდა. ბრძოლა ქართლისათვის თითქმის ორი საუკუნე (IX—X საუკუნეები) გაგრძელდა და მასში უფლისციხემ გამორჩეული როლი შეასრულა.



აშოტ კურაპალატმა, ქართლიდან გაქცევის შემდეგ, ძალები მოიკრიბა და IX საუკუნის დამდეგს კვლავ დაიკავა ქართლი, რომელიც კლარჯეთში მისი გადასვლის შემდეგ კახეთის მთავარს ექირა. 826 წელს აშოტი არაბებთან ბრძოლაში დაიღუპა, ხოლო მისმა მცირეწლოვანმა შვილებმა დაკარგეს ქართლი და საარაბო ხარკი იკისრეს.

IX საუკუნის 40-იან წლებში ქართლში არაბი სარდალი მოჰამედ ხალილის ძე შემოვიდა. მას ხალიფასაგან გამდგარი თბილისელი ამირას და მისი მომხრეების დასჯა-დამორჩილება ჰქონდა დავალებული. თბილისის ამირას საჰაკ ისმაილის ძეს კახ-გარდაბანელნი ეხმარებოდნენ, ხოლო არაბ სარდალს მოჰამედს ტაო-კლარჯეთის გამგებელი ბაგრატ კურაპალატი მიემხრო, რის სანაცვლოდაც ქართლი და უფლისციხე მიიღო (მემატიანის სიტყვით, მოჰამედ მოვიდა ქართლს. მოერთო მას ბაგრატ ძე აშოტ კურაპალატისა, და მისცა მას (ბაგრატს — დ. ხ.) ქართლი... გამოვიდა საჰაკ, ამირა ტფილელი, ლაშქრითა და დადგა რეჟს, ხოლო მოჰამედ და ბაგრატ წარიღეს უფლისციხე...“).

853 წელს ქართლს არაბი სარდალი ბულა თურქი შემოესია. ცეცხლითა და მახვილით გადაუარა ქართლს, სომხეთსა და ჰერეთს. აიღო თბილისი და სიკვდილით დასაჯა ამირა საჰაკ. ბაგრატ კურაპალატს ახლაც არაბი სარდალის მხარე დაუჭერია, რომ თავისი სამფლობელოების უშიშროებაც უზრუნველყო და მოწინააღმდეგეების (ეგრის-აფხაზეთი, კახეთის სამთავრო, თბილისის ამირა) დასუსტებისათვისაც შეეწყო ხელი.

მაგრამ როგორც კი არაბთა დახმარება მოაკლდა, ბაგრატ კურაპალატმა ველარ მოახერხა ეგრის-აფხაზეთის მეფის შეჩერება. წყაროების უშიშროებაც უზრუნველყო და მოწინააღმდეგეების (ეგრის-აფხაღონისი, დაიპყრა ქართლი“. ბაგრატი იძულებული გახდა გაჩუმებულიყო.

876 წელს გარდაცვლილი ბაგრატ კურაპალატის ადგილი მისმა ვაჟმა დავითმა დაიკავა. ამავე დროს თ რ ი ა ლ ე თ ს ა, ტ ა შ ი რ ს ა,

ა ბ ო ც ს ა დ ა ა რ ტ ა ა ნ შ ი ბ ა გ რ ა ტ ი ს უ მ ც რ ო ს ი ძ მ ა გ უ რ ა მ მ ა მ-
ფ ა ლ ი ბ ე ლ ი ს უ ფ ლ ო ბ დ ა, რ ო მ ე ლ მ ა ც მ თ ე ლ ი ს ი ც ო ც ს ლ ე ა რ ა ბ ე ბ თ ა ნ
ბ რ ძ ო ლ ა ს შ ე ა ლ ი ა.

სომხეთში ამ ხანებში ერისთავთერისთავი აშოტ ბაგრატიუნი დაწი-
ნაურებულია. მას თავისი სამფლობელოების გაფართოების მიზნით
ჩრდილოეთისაკენ გამოულაშქრია და უცდია ქართლი დაეპყრო, რო-
მელიც აფხაზთა მეფეს ეჭირა.

გუარამ მამფალი და მისი ძე ნასრა მიმხვდარან, რომ თუ სომხები
ქართლს დაიპყრობდნენ, დაიკარგებოდა ტაშირი და აბოცი; ამიტომ აფ-
ხაზთა მეფის მხარეს დამდგარან. მაშინ მათი მოწინააღმდეგენი (ლიპა-
რიტ კლდექარის ერისთავი და დავით ბაგრატის ძე კურაპალატი)
სომხებს მიმხრობიან. აკად. ივ. ჯავახიშვილის სიტყვით, „საქმე უფრო
გართულდა, მეგრძოლთ კიდევ მონაწილე მოემატათ. თუ აქამდის
ერთიერთმანეთს მხოლოდ ქართველი მთავრები ეცილებოდნენ, ამი-
ერიტგან სომეხთა მთავრის ჩარევამ ბრძოლის საზღვრები და ასპარეზი
გააფართოვა: თუ წინათ ბრძოლას უნდა გადაეწყვიტა, თუ რომელ
ქართველ მთავარს დარჩებოდა საქართველოს მეთაურობა, ამიერიტგან
ბრძოლას უნდა გამოერკვია, ვის ჩაუვარდებოდა ხელში საქართველოსი
და სომხეთის, ანუ კავკასიის მეთაურობა. ქართლი ქვეყნის შუაგული
იყო და თითოეული მთავრის მომავლისათვის დიდი მნიშვნელობა
ჰქონდა, რომ ეს ადგილი იმას შერჩენოდა. ამ შემთხვევაშიც „იბრ-
ძოდეს სომეხნი და აფხაზნი ქართლსა ზედა“.

პირველი ბრძოლა, როგორც ჩანს, სომეხთა ერისთავისა და მისი
მომხრეების (ლიპარიტ ერისთავი, დავით კურაპალატი) გამარჯვებით
დამთავრებულია. აშოტ ბაგრატიუნის „სომეხთა და ქართველთა ერის-
თავთ-ერისთავის“ ტიტული მიუღია, მაგრამ 891 წელს აშოტ ბაგრატიუნი
გარდაიცვალა და სომხეთში ტახტისათვის ბრძოლა გაჩაღდა, რომე-
ლიც სუმბატ აშოტის ძის გამარჯვებით დასრულდა. ამ პერიოდში,
როგორც ჩანს, სომხებს ქართლისათვის აღარ ეცალათ და იგი ქართლის
აზნაურების გამგებლობაში გადასულა.

ამგვარად, X საუკუნის დამდეგს შიდა ქართლი ისევ უხე-
ლისუფლო გამხდარა და უ ფ ლ ი ს ც ი ხ ე შ ი ქართლის რომელიღაც
დიდაზნაურთაგანი მჯდარა.

907 წელს ეგრის-აფხაზეთის მეფემ კონსტანტინემ, რომელსაც
სომეხი ისტორიკოსი იოანე დრასხანაკერტელი „მეგრელთა მეფეს“
უწოდებს, ქართლი დაიკავა; აფხაზთა („მეგრელთა“) მეფის ამგვარი
გაძლიერება არ მოეწონათ სომეხთა მეფეს სუმბატსა და ტაო-კლარ-
ჯეთის მეფეს ადარნასეს. სუმბატი ქართლში შემოიჭრა და უ ფ ლ ი ს-
ც ი ხ ე ს შემოადგა. ქართველი ისტორიკოსის ცნობით, უფლისციხე

„ხერხიო“ (როგორც ჩანს, ღალატით) აუღიათ, ხოლო დატყვევებული კონსტანტინე ანისის ციხეში ჩაუმწყვდევიან. ქართლში სუმბატი გაბატონებულა, მაგრამ რამდენიმე თვის შემდეგ იძულებული გამხდარა კონსტანტინეს დაზავებოდა, ტყვეობიდან გაეთავისუფლებინა და ქართლი უფლისციხითურთ მისთვის დაებრუნებინა.

914 წელს ამიერკავკასიას არაბი სარდალი აბულ კასიმი შემოესია, მან სომხეთი ააოხრა, სუმბატი განდევნა და ქართლისაკენ დაიძრა.

კონსტანტინე არაბებთან ბრძოლას მოერიდა და დასავლეთ საქართველოში გადავიდა, მაგრამ მტერს რომ ქართლში გამაგრებისა და დარჩენის სურვილი არ გასჩენოდა, უფლისციხის ზღუდეები მოარღვევინა („...მოარღვევნეს ზღუდენი უფლისციხისანი, რომელ არა დაიმჭირონ“, წერს მემათიანე). აბულ კასიმი მართლაც არ შეჩერებულა ქართლში: მან რბევა-თარეშით სამცხე-ჯავახეთი ჩაიარა და სომხეთში დაბრუნდა, ხოლო 915 წელს ამიერკავკასიიდან გავიდა... კონსტანტინემ შიდა ქართლიც დაიბრუნა და კახეთის მთავარ კვირიკესთან ერთად ჰერეთიც დაიჭირა.

917 წელს ეგრის-აფხაზეთის მეფე კონსტანტინე გარდაიცვალა და დასავლეთ საქართველო ტახტის მემკვიდრეთა ბრძოლის ასპარეზი გახდა. ამით ისარგებლეს ტაო-კლარჯეთის ბაგრატიონებმა და მეტოქის საქმეებში ჩაერივნენ. ტახტისათვის ბრძოლაში გიორგი კონსტანტინეს ძემ გაიმარჯვა. 923 თუ 924 წელს მან ქართლი დაიბრუნა და საგამგეოდ თავის უფროს ვაჟს კონსტანტინეს გადასცა. ქვეყნის ახალი გამგებელი უფლისციხეში დამჯდარა, მაგრამ, როგორც ქართველი მემათიანე მოგვითხრობს, „ვითარ დაყო სამი წელიწადი, იწყო მტერობად მამისა თჳსისა და ძეხნად მეფობისა. და ვითარ გამოცხადნა საქმე მისი, შედგა იგი უფლისციხეს და შეუდგეს თანა ტბელნი და სხუანი მრავალი აზნაურნი“. გიორგი მეფემ ტაოელი მეფეები და კახეთის მთავარი ფადლა მოიშველია, უფლისციხეს მიადგა, მაგრამ ალება ვერ მოახერხა. მაშინ, მისი დავალებით, ქართლის აზნაურების ერთმა ჯგუფმა, რომელთაც წყაროს ავტორი „აზნაურნი საზუერელნის“ უწოდებს, უფლისციხეში გამომწყვდეულ კონსტანტინეს აცნობა: „ჩვენთან გადმოდი, დასავლეთ საქართველოში გადაგიყვანთ და ტახტზე დაგსვამთ“-ო. კონსტანტინემ ყური არ უგდო ერთგული მომხრეების რჩევას მოსალოდნელი ღალატის შესახებ და ღაქტივით მდინარის მარჯვენა ნაპირს მიადგა, სადაც საზუერელ აზნაურთა რაზმი იყო ჩასაფრებული. ნაპირთან მიახლოებისას კონსტანტინე მიმხვდარა, რომ ღალატობდნენ და ტივი უკან დაუბრუნებია, მაგრამ ციხეში შებრუნება შეუძლებელი გამხდარა; დინებას ტივი გაუტაცნია და მხოლოდ ციხის აღმოსავლეთით მოუხერხებიათ ნაპირზე გამოსვლა. უფლისწული კლდეებში მიმალულა, მაგრამ გათენებისას უბოვნიათ

და მეფისათვის მიუგვრიათ. განრისხებულ მეფეს საკუთარი პირმშობისათვის თვალები დაუთხრია, დაუსაჭურისებია და ქართლის გამგებლად მეორე შვილი ლეონი დაუნიშნავს. გიორგი მეფის სიკვდილას შემდეგ (957 წ.) ტახტი ლეონმა დაიკავა. მან მამისაგან ვრცელი ქვეყანა მიიღო, რომელიც შეიცავდა ეგრის-აფხაზეთს, ქართლსა და პერეთის მოზრდილ ნაწილს. აფხაზთა სამეფო ამ დროს ქართულსამეფო სამთავროებს შორის ყველაზე ძლიერ ქვეყნად გამოიყურებოდა, მაგრამ ლეონ მეფის სიკვდილის შემდეგ (967 წ.), იგი ხანგრძლივი შინაბრძოლებისა და შფოთის ასპარეზი გამხდარა, რითაც უსარგებლოა ტაო-კლარჯეთს. და პირველობა დაუსაკუთრებია. ქართლისათვის ბრძოლაში ამავე დროს კახეთის სამთავრომაც სცადა ჩაბმა.

ამ დროს ტაო-კლარჯეთს დავით დიდი კურაპალატი განაგებდა, ხოლო ეგრის-აფხაზეთში უსინათლო თეოდოსი მეფობდა. ქართლს ერისთავი ივანე მარუშის ძე განაგებდა, რომელიც ნომინალურად თეოდოსი უსინათლოს ემორჩილებოდა... სწორედ ამ დროს კახელები ქართლში შემოვიდნენ და უფლისციხეს შემოადგნენ („...მოვიდეს კახნი და მოადგეს უფლისციხესა“, გადმოგვცემს მემკვიდრე).

ქართლის გამგებელს ივანე მარუშის ძეს დაუნახავს, რომ საქართველოს გაერთიანებისათვის ხელსაყრელი მომენტი დადგა. კახელებს შემოსვლისთანავე მან მოციქული გაუგზავნა დავით დიდ კურაპალატს და ქართლში მოიწვია. ივანე მარუშის ძე ცდილობს ქართლი დაუპტკიცოს ბაგრატ გურგენის ძეს, რომელიც დავით დიდი კურაპალატის გაზრდილი და მემკვიდრეა. ქართლის ერისთავის გეგმა ბაგრატის გამეფების თაობაზე რეალური, შორს ვამიზნული და იურიდიულად დასაბუთებულია; მამის ხაზით ბაგრატი ტაო-კლარჯეთის მემკვიდრეა და მომავალი მეფეა, ხოლო დედის ხაზით — ეგრის-აფხაზეთისა და ქართლისა. დავით კურაპალატი კარგად მიმხვდარა ივანე მარუშის ძის გეგმის აზრს და თავისი ლაშქრით ქართლისაკენ დაძრულა. კახელებს, როგორც კი გაუგიათ ეს ამბავი, მაშინვე დაუტლიათ ქართლი. მემკვიდრის სიტყვით, „მოვიდა დავით კურაპალატი, ჩამოდგა ქუაჯურელთა; მოეგება წინა ქართლის ერისთავი ივანე მარუშის ძე, აღიღო მისგან უფლისციხე, და მიუბოძა ბაგრატს და მამასა მისსა გურგენს, რამეთუ არა ესუა შვილი დავით კურაპალატსა და ბაგრატ, ძე გურგენისი, გაეზარდა შვილად თჳსად... მას ჟამსა იყო ბაგრატ ჯერეთ ასაკითა თჳსითა უსრულ, ამისათვის თანაგამგებლად დაუტევა მამა მისი გურგენ“. დავით კურაპალატს დაუბარებია ქართლის აზნაურები და განუცხადებია: „ბაგრატი ჩემი შვილი და გაზრდილია. იგი ტაოს, ქართლისა და აფხაზეთის ტახტის მემკვიდრეა, ხოლო მე მისი მოურავი და თანაშემწე ვარ. ყველანი მას უნდა დაემორჩილოთ.

ქართლის აზნაურებს არაფრად მოეწონათ ბაგრატის გაბატონება, რადგან ამ აქტში ძლიერი ხელისუფლების წარმოქმნისა და დიდაზნაურთა „თავისუფლების“ შეკეცვის საფრთხე დაინახეს. ისინი შეუთანხმდნენ კახეთის მთავარს და ქართლში მოიწვიეს. კახელებმა აიღეს უფლისციხე, ხოლო დატყვევებული ბაგრატი, მისი მამა გურგენი და დედა გურანდუხტი კახეთში წაიყვანეს.

დავით კურაპალატს ლაშქარი შეუკრებია და კახეთისაკენ გაულაშქრია, მაგრამ ჯერ კიდევ თრიალეთშივე მოსვლია კახთა ელჩობა ზავის თხოვნით. კახელებს ტყვეები გაუთავისუფლებიათ და ქართლს გასცლიან. უფლისციხე ბაგრატისა და გურგენ-გურანდუხტის რეზიდენცია გამხდარა ისევ.

თეოდოსი მწუხარის¹⁴ მეფობაში ეგრის-აფხაზეთის მდგომარეობა უფრო და უფრო უარესდებოდა. მემკვიდრის სიტყვით „განირყუნა ქვეყანა იგი და შეიცვალა ყოველი წესი და განგება“. ივანე მარუშის ძეს ისევ უსახელებია თავი და ბაგრატის ეგრის-აფხაზეთში გამეფება მოუხდომებია. მისთვის მხარი დაუჭერია საქართველოს გაერთიანებისათვის მებრძოლ ძალებსაც. დავით კურაპალატს ივანე მარუშის ძის წინადადება მიუღია და 978 წელს ბაგრატი აფხაზეთის მეფის ტახტზე უკუბრუნდებოდა.

ამგვარად, 978 წელს საქართველოს გაერთიანების ერთი ძირითადი ეტაპი წარმატებით დაგვირგვინდა — ეგრის-აფხაზეთის, ტაო-კლარჯეთის და ქართლის გაერთიანება მტკიცე საძირკველზე დადგა. ბაგრატი გურგენის ძე, ისტორიაში ბაგრატი III-ის სახელით ცნობილი, საქართველოს გაერთიანების ფუძემდებელი გახდა.

სრულწლოვანებას რომ მიაღწია, ბაგრატი III, ეგრის-აფხაზეთის საქმეების მოწესრიგებას შეუდგა, ხოლო ამის შემდეგ ქართლისაკენ დაიძრა; მაგრამ ქართლის აზნაურები, ქავთარ ტბელის მეთაურობით, შეეცადნენ მეფე აღმოსავლეთ საქართველოში არ გადმოეშვათ: დედოფალ გურანდუხტის გამგებლობაში ისინი თავისუფლად გრძნობდნენ თავს და ქვეყანას, როგორც უნდოდათ, ისე მართავდნენ. ბრძოლა მოღრისის თავს მომხდარა და ბაგრატი III-ის გამარჯვებით დამთავრებულა.

ბაგრატი უფლისციხეში მოსულა, ერთგულები დაუწინაურებია, ურჩები დაუსჯია და ქართლის საქმეების მოწესრიგების შემდეგ ისევ დასავლეთ საქართველოში გადასულა. გურანდუხტი დედოფალი მას აფხაზეთში წაუყვანია და, როგორც ჩანს, ქართლის გამგებლად რომელიღაც ერთგული ერისთავი დაუტოვებია.

¹⁴ „მწუხარე“ იმ დროს „უსინათლოს“, „ბნელს“ აღნიშნავდა.

როგორც ვნახეთ, საქართველოს გაერთიანებისათვის ბრძოლაში შიდა ქართლის დაუფლებისათვის ბრძოლას განსაკუთრებული მნიშვნელობა ეძლეოდა და მასში უფლისციხე მ გამორჩეული როლი შეასრულა. მართალია, ბაგრატ III-მ ძირითადი ქართული „ქვეყნების“ გაერთიანება მოამთავრა, მაგრამ უფლისციხის მნიშვნელობა ამით არ შემცირებულა. იგი თბილისის საამიროს მისადგომებთან იდგა და კიდევ დიდხანს წარმოადგენდა შიდა ქართლის უძლიერეს ბასტიონსა და პოლიტიკურ ხელისუფალთა რეზიდენციას.

...ბაგრატ IV-ს (1027—1072 წწ.) კლდეკარის ერისთავი ლიპარიტ ბალუაში განდგომოდა და ქვეყანა აერია. მას ქართლიც დაეპყრა და უფლისციხეც ხელთ ეგდო. 1048 წელს ლიპარიტი, რომელიც ბიზანტიის იმპერატორს თურქების წინააღმდეგ ბრძოლაში ეხმარებოდა, ტყვედ ჩაეპარდა. ლიპარტის შვილები ივანე და ნიანა იძულებული გახდნენ ბაგრატ IV-ს დამორჩილებოდნენ და შიდა ქართლიც და უფლისციხეც დაებრუნებინათ.

1051 წელს ლიპარიტი ტყვეობიდან დაბრუნდა და ბიზანტიის იმპერატორის დახმარებით კიდევ უფრო გაძლიერდა. საქმე იქამდე მივიდა, რომ ბაგრატ IV იძულებული გახდა თვითონ წასულიყო ბიზანტიის იმპერატორის კარზე, სადაც ლიპარიტის ხრიკების წყალობით სამი წელი დაყოვნდა. შიდა ქართლსა და უფლისციხეს ისევ ლიპარიტი დაეპატრონა, მაგრამ მისი აღზევება არაფრად მოეწონათ სხვა ერისთავებს. 1058 წელს ლიპარიტის მოწინააღმდეგე ძალები სულა კალმახელის ძის მეთაურობით ახერხებენ კლდეკარის ერისთავის დატყვევებას. ლიპარტი ბერად აღკვეცეს და საბერძნეთში გაგზავნეს, ხოლო მიტაცებული ციხეები, მათ შორის უფლისციხეც, დაპროვინციები ჩამოართვეს. მაგრამ საქართველოს ახალი საშინელი საფრთხე ელოდა. მემათიანის სიტყვით, „სისხლის მწვჭელი ღრუბელი აღმოსავლეთით მოეფინა ქართლსა ზედა“. სელჩუკთა ურდოები ამიერკავკასიას უახლოვდებოდა და წალეკვით ემუქრებოდა.

1065 წელს სულთან ალფ-არსლანმა (1063—1072 წწ.) დაარბია საქართველოს აღმოსავლეთი ნაწილი და გაანადგურა ჯავახეთის ახალქალაქი, რომლის სიმაგრეების მშენებლობა მომთავრებული არ იყო. ახალქალაქში იმდენად სასტიკი ხოცვა-ჟლეტა ყოფილა, რომ მემათიანის სიტყვით, „შვილება წყალი ახალქალაქისა სისხლითა“.

1068 წელს ალფ-არსლანის ლაშქარი, რომელსაც ახლა კახთა მეფე აღსართანი, თბილისის ამირა და სომეხთა მეფე კვირიკე მიმხრობოდნენ. ქართლში (შიდა ქართლში) შემოიჭრა და საშინლად ააოხრა. ქართველი მემათიანე შავზნელ ფერებში ხატავს ქართლის გაპარტახების სურათს: ქვეყანა დახოცილთა გვამებით აივსო, ხანძრებისაგან ღამე დღეს დაემგვანა, ადგილ-ადგილ სისხლის წვიმები მოდიოდა.

შემოსევა 1068 წლის დეკემბერში მომხდარა. მოსახლეობის ნაწილი მთაში გახიზნულა, მაგრამ, საუბედუროდ, სასტიკი ზამთარი დამდგარა და ვინც მტრის მახვილს გადაურჩა, სიცოცხისაგან დაღუპულა. თუმცა ზამთრისაგან შეწუხებული სელჩუკები ქართლს გასცილიან. მაგრამ თოვლიან ზამთარს გაზაფხულზე წყალდიდობა მოჰყოლია, მტკვარი კალაპოტში ველარ დატეულა და გადარჩენილთაგან ბევრი წყალდიდობის მსხვერპლი გამხდარა.

ამ შემოსევის დროს, როგორც ჩანს, უფლისციხეც მნიშვნელოვნად დაზიანებულია.

1072 წელს ბაგრატ IV გარდაიცვალა. მისი მემკვიდრე გიორგი II პოლიტიკური გამჭირაობით არ გამოირჩეოდა. 1080 წელს „დიდი თურქობა“ დაიწყო. ამიერკავკასია თურქ-სელჩუკი მომთაბარეებით აივსო. მართალია, მეფემ სათურქო ხარკი იკისრა, მაგრამ ქვეყანა მომაკვდინებელი საფრთხის წინაშე აღმოჩნდა. დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი, მომსწრე და აღმწერი ამ ტრაგედიისა. გვაცნობებს. რომ 1080 წლის ივნისში კლარჯეთი და შავშეთი, სამცხე და აჭარა, ქართლი და არგვეთი, სამოქალაქო და ჰყონდიდი თურქებით ავსებულა. მოსახლეობა გაიულიტა და დატყვევდა, გადაიწვა ქუთაისი, არტანუჯი და კლარჯეთის მონასტრები. ზამთრობით თურქები უკან მიდიოდნენ, ზაფხულობით კი ისევ იწყებოდა სისხლისღვრა. ქვეყანა მოოხრებულია. ხენა-თესვა შეწყვეტილა, ბალ-ვენახი განადგურებულია. ამ უბედურებას 1088 წელს საშინელი მიწისძვრაც დართვია.

1089 წელს საქართველოს დიდებულებმა გიორგი II ტახტიდან გადააყენეს და მეფედ 16 წლის დავითი დასვეს, რომელსაც შემდეგ დავით აღმაშენებელი ეწოდა. დავითმა ჯერ ქვეყნის საშინაო საქმეები მოაწესრიგა, ლაშქარი გააძლიერა და საქართველოში თურქებს ფეხი ამოაკვეთინა. 1104 წელს შემოიერთა ჰერეთ-კახეთი; 1110 წელს სამშვილდე, ხოლო 1115 წელს რუსთავიც აიღო. 1117 წელს ჰერეთის უკიდურესი განაპირა ციხე გიში, ხოლო 1118 წელს „ქართველთა ველის“ დარაჯი ლორეს ციხეც წაართვა თურქებს. დავით აღმაშენებელს საქართველოს დაცვის ფართო გეგმები ჰქონია. აკად. ნ. ბერძენიშვილის თქმით, „მართალია, საქართველოდან მტერი თითქმის სულ განდევნილი იყო, მაგრამ ქვეყანა მაინც საფრთხეში იმყოფებოდა, ვიდრე ამიერკავკასიის აღმოსავლეთი (შარვანი, რანი) და სამხრეთი (სომხეთი) თურქთა ხელში რჩებოდა და ვიდრე საქართველოს მისადგომებზე, ყაბალა-განძა-ანისში, თურქები ბატონობდნენ. ასე რომ, საქართველოს საზღვრებს იქით ომის გადატანა სრულიად აუცილებელი იყო საქართველოსავე თავდაცვისათვის. კავკასიის მოძმე ხალხები თვითონვე ებრძოდნენ დამპყრობელ თურქებს და მზად იყვნენ გვერდში ამოსდგომოდნენ მებრძოლ ქართველებს საერთო მტრის წი-

ნაღმდეგ გასალაშქრებლად. მეტად დიდი ამოცანა ისახებოდა. თუ რქების განდევნას ამიერკავკასიის ხალხთა პოლიტიკური გაერთიანება მოჰყვებოდა, ხოლო გამაერთიანებლის როლში საქართველო გამოდინდა“.

1120 წელს დავითმა გენერალური შეტევა დაიწყო და შარვანის ქალაქი ყაბალა აიღო, 1121 წლის აგვისტოში დიდგორის ომში სასტიკად გაანადგურა მაჰმადიანთა კოალიციური ლაშქარი. 1122 წელს დავით მეფემ თბილისიც გაათავისუფლა და საქართველოს სატახტო ქალაქად აღადგინა. 400 წლის მანძილზე უცხოელთა ხელში მყოფი დედაქალაქის გამოხსნა საქართველოს გაერთიანების დამაგვირგვინებელი აქტი იყო.

1124 წელს დავითი სომხეთის გათავისუფლებას შეუდგა და ქალაქი ანისიც აიღო, მაგრამ ამ საქმის დამთავრება ვეღარ მოასწრო — 1125 წელს გარდაიცვალა. მან მემკვიდრეობად სისხლისაგან დაცლილი და გაპარტახებული ქვეყანა მიიღო, ხოლო თავის მემკვიდრეს ახლო აღმოსავლეთში უძლიერესი სამეფო დაუტოვა, რომელიც კავკასიის პოლიტიკური გაერთიანების ჰეგემონის, გარეშე მტრებთან მებრძოლი ძალების მეთაურის და კავკასიური ცივილიზაციის ბურჯის როლში გამოდიოდა.

დასაწყისი დასასრულისა

შუა საუკუნეების უფლისციხის ცხოვრებაში, მიუხედავად იმისა, რომ იგი უძლიერესი ციხე და ქართლის პოლიტიკური ცენტრაც იყო, საქალაქო მეურნეობა აღარ თამაშობდა რამდენადმე მნიშვნელოვანს როლს.

უფლისციხეში საქალაქო ცხოვრების დაქვეითება გაცილებით ადრე იწყება. ეს პროცესი უკავშირდება ადრეკლასობრივი საზოგადოების კრიზისს, რომელიც ახალი, ფეოდალური საზოგადოების წარმოქმნა-განვითარების პარალელურად ვითარდებოდა. დაქვეითების პირველი ნიშნები IV საუკუნეშივე შეინიშნება, როცა უფლისციხის კუთვნილი სოფლების ერთმა ნაწილმა შეწყვიტა არსებობა და მოსახლეობამ სხვა ადგილებისაკენ გადაინაცვლა.

ფეოდალური ურთიერთობის გამარჯვებას მოჰყვა ეკონომიკური, პოლიტიკური და რელიგიური ცენტრების გადაადგილება. ადრეკლასობრივი ხანის ადრეული საფეხურის ქალაქებს წარმატებით უწევდნენ მეტოქეობას ადრეფეოდალური ხანის ციხე-ქალაქები, რომლებიც ეკონომიკური ცხოვრების ცენტრების როლში აპირებდნენ გამოსვლას, თუმცა თვითონ კი არ უწევდნენ ექსპლოატაციას სოფელს, როგორც ეს ანტიკურ ხანში იყო, არამედ, პირიქით, — ხდებოდნენ ფეოდალური ექსპლოატაციის ობიექტი. შუა საუკუნეების ქალაქი ან

ქალაქების ჯგუფი კონკრეტული ფეოდალური მამულის შემადგენლობაში შედიოდა და განიხილებოდა როგორც საყმოს შემადგენელი ნაწილი.

საქალაქო ცხოვრების ცენტრების გადაადგილებამ გამოიწვია სავაქრო გზების გადაადგილებაც. შუა საუკუნეების შიდა ქართლში დაწინაურებას იწყებდნენ მდ. მტკვრის მარჯვენა ნაპირის რაიონები. ამისი ერთ-ერთი ილუსტრაციაა ქალაქის მშენებლობა ატენში ბაგრატ IV-ის დროს.

ფეოდალური ურთიერთობის გამარჯვების ხანაში ქვეითდებიან ადრეკლასობრივი ხანის ადრეული საფეხურის ისეთი ძლიერი საქალაქო ცენტრები, როგორიც იყო მცხეთა, კასპი, უფლისციხე, ურბნისი და ა. შ. მათ ენაცვლებიან თბილისი, უჯარმა, წოფი, ჟალეთი, ჟინვალის, თელავი, სამშვილდე, ცურტავი, არტანუჯი, თმოგვი და არაერთი სხვა „ახალქალაქი“.

უფლისციხე VI—VII საუკუნეებში საკმაოდ დაქვეითებული ჩანს როგორც ქალაქი, მაგრამ რჩება როგორც ციხე. საქართველოს გაერთიანება-გათავისუფლებისათვის ბრძოლის პერიოდში იგი კვლავ წამოიწია, როგორც ძლიერი ციხე და პოლიტიკური ცენტრი. ამ დროს, ჩანს, ციხის გარშემო უნდა არსებულიყო არაერთი აგარა (სოფლური დასახლება), რომელიც მას ექვემდებარებოდა. ერთ-ერთი ასეთი აგარა უფლისციხის კედლებთანვე იწყებოდა და მტკვარს მიჰყვებოდა აღმოსავლეთისაკენ. ჩვენ მას პირობით, ერთ-ერთი ხევის სახელის მიხედვით, „სალიზვარის დასახლება“ შევარქვით. მეტად საინტერესოა ადგილის სახელი სალიზვარი, რომელიც მეურნეობის თავისებურებაზე მიგვითითებს და როგორც აღვნიშნეთ, ორი სიტყვისაგანაა შედგენილი (სალი + ზვარი). „სალი“ ძველ ქართულში „მაგარი ქვის კლდეს“ აღნიშნავს, ხოლო „ზვარი“, სულხან-საბა ორბელიანის განმარტებით, „ვენახს“ აღნიშნავს. ე. ი. „სალიზვარი“ პირდაპირი მნიშვნელობით „კლდის ვენახს“ აღნიშნავს. და მართლაც, ამ მიდამოებში ვენახების არსებობის პირდაპირი დადასტურებაა არქეოლოგიური გათხრების დროს გამოვლენილი კლდეში ნაკვეთი საწნახლები. ერთ-ერთი საწნახლის იატაკზე აღმოჩნდა თამარ მეფის ვერცხლის მონეტა. მონეტის შუბლზე მოცემულია ქართული ზედწერილი „თამარ“, ხოლო ზურგზე არაბული ლეგენდა: „დედოფალი განდიდებული, დიდება ქვეყნისა და სარწმუნოებისა, თამარი, ასული გიორგისა, შემწე მესიისა“.

უფლისციხის შემდგომი თავგადასავალი თითქმის ბურუსითაა მოცული და წყაროებში მისი ხსენება კანტიკუნტად თუ გვხვდება. ეს გასაგებია. დავით აღმაშენებლის მიერ თბილისის გათავისუფლება და სატახტო ქალაქად ქცევა, საქართველოს გაერთიანების პროცესის დამთავრება უფლისციხეს უკარგავს პოლიტიკური ცენტრის მნიშვნე-

ლობას. ეს უკვე მისი დიდების დასასრული და დაქვეითება-დაცემის დასაწყისიც იყო. ვახუშტი ბაგრატიონის ცნობით, უფლისციხის საბოლოო დაცემა XIII საუკუნეში მომხდარა...



...ჯალალედინის თარეშებით დაწოკებული საქართველო ჯერ გონსაც არ მოსულიყო, რომ 1235 წელს ამიერკავკასიას ცენტრალური აზიიდან დაძრული მონღოლი მომთაბარეები ხელმეორედ მოადგნენ. ცხადია, მონღოლთა კარგად გაწვრთნილ, ორგანიზებულ და შეიარაღებულ ლაშქარს ჯალალედინთან ხუთწლიან ბრძოლაში დაქანცულმა საქართველომ შესაფერისი წინააღმდეგობა ვერ გაუწია. 1240 წელს მთელი აღმოსავლეთ საქართველო უკვე მონღოლების ხელში იყო. ციხე-ქალაქებში მონღოლური გარნიზონები იდგნენ, ხოლო საძოვრები მათ საქონელსა და ურდოებს ეკავათ. საქართველოში მონღოლების იოლი გამარჯვების ძირითადი მიზეზი მაინც ქვეყნის საშინაო დასუსტება იყო. სწორედ ჩინგიზ-ხანის მიერ აღმოსავლეთ საქართველოს, კერძოდ, ქართლის დაპყრობის დროს დაცემულა უფლისციხე და ამის შემდეგ წელში ვეღარ გასწორებულა. ეს კიდევ ერთი საბუთია იმისა, რომ უფლისციხის არსებობას უკვე საბოლოოდ გამოცლილი ჰქონია როგორც პოლიტიკური, ისე ეკონომიკური საფუძველი.

XIV საუკუნის ბოლოს და XV საუკუნის დამდეგს, გიორგი ბრწყინვალისა და მისი მემკვიდრეების დროს, აღორძინებული და მონღოლთა, ბატონობისაგან გათავისუფლებული საქართველო ახალი, არნახული რბევა-თარეშის ასპარეზი გახდა; 1386 წლიდან 1403 წლამდე საქართველოს რვაჯერ შემოესია ლანგ-თემურის ურდოები, რომლებიც ველური ენერგიითა და დაუინებით ანადგურებდნენ სამხედრო, სამოქალაქო, საკულტო თუ სამეურნეო ნაგებობებს, ბალებსა და ვენახებს, ნათესებსა და ქირანახულს. 1403 წლის შემოსევის დროს, მარტო დასავლეთ საქართველოში 700-ზე მეტი სოფელი განადგურებულა. ადგილი წარმოსადგენია, თუ რა მოუვიდოდა ქართლს. იგი ნამდვილად პარტახს დაემგვანა.

XV საუკუნის დამდეგს უფლისციხეში შიდა ქართლის გაპარტახებული სოფლების მოსახლეობა ყოფილა შეფარებული. სავალალო მთაბეჭდილებას ტოვებს მათი დროებითი საცხოვრებლები. ქვეყნის მედარებით დაწყნარების შემდეგ, რაც ალექსანდრე I-ის მეფობის ანას (1412—1442 წწ.) ემთხვევა, მოსახლეობას მიუტოვებია უფლისციხის ზღუდეები და შემდეგშიც მხოლოდ შიშიანობის დროს თუ გაიხსენებდა მას...

დადგა დრო და ბორკილახსნილმა ქვეყანამ წარსულისკენაც მა-
იხედა, თავის ფესვებს შეაელო თვალი, ისტორიული საგანძურის წეს-
რიგში მოყვანაზეც დაიწყო ზრუნვა. თავისუფლებისა და ახალი ცხოვ-
რების სიო წარსულის ძეგლებმაც იგრძნეს, „მუნჯი მატყანეები“ ალა-
პარაკდნენ... მათ შორის უფლისციხე გამორჩევიდა დგას, როგორც
ძეგლი და უშრეტი ინფორმაციის წყარო.

შ ი ნ ა ა რ ს ი

შესავალი	3
უფლისციხის შესწავლის ისტორიიდან	6
უფლისციხისაკენ	12
კერპების მსხვერვა	78
თავისუფლებიდან მონობისაკენ	82
ქალაქების კრიალოსანში	92
აქლემთა ქარავნები	102
საქართველოს გაერთიანებისათვის ბრძოლის ბასტიონი	112
დასაწყისი დასასრულისა	121

დაიბეჭდა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის.
სარედაქციო-საგამომცემლო საბჭოს დადგენილებით

სბ 3754

გამომცემლობის რედაქტორი ლ. ჭვებენაძე
მხატვარი მ. ხუცილაძე
მხატვრული რედაქტორი გ. ლომიძე
ტექნედაქტორი ნ. ბოკერია
კორექტორი მ. შახარაძე
გამომშვები ე. მაისურაძე

გადაეცა წარმოებას 15.7.88; ხელმოწერილა დასაბეჭდად 10.2.89;
ქალაქის ზომა 60X90¹/₁₆; ქალაქი №1; ბეჭდვა მაღალი;
გარნიტურა ვენური; პირობითი საბეჭდო თაბახი 8;
პირ. საღ. გატ. 8.38; სააღრიცხვო-საგამომცემლო თაბახი 6.78;
ტირაჟი 10 000; შეკვეთა № 2300

ფასი 1 მან. 40 კაპ.

გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ., 19
Издательство «Мецниереба», Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19

საქართველოს სსრ მეცნ. აკადემიის სტამბა, თბილისი 380060, კუტუზოვის ქ., 19
Типография АН Грузинской ССР, Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19